84/5 (1974)

17-12

А. ПАХРАТДИНОВ

**ГҮРРИҢЛЕР ҲЭМ
ПОВЕСТЬЛЕР**

84/5 (copy)
П-12

А. ПАХРАТДИНОВ

ГҮРРИҢЛЕР ХӘМ ПОВЕСТЬЛЕР

НӨКИС
«БИЛИМ»
2012

ISBN 978-9943-321-27-2

12.5303

УДК 821.512.121.-3
ББК 5 Кар
П-45

А.Пахратдинов. Гүрридер хэм повестьлер.
Нөкис «Билим», 2012-жыл, 180-бет.

УДК 821.512.121.-3
ББК 5 Кар
П-45

Каракалпак әдебияты тарихында жазуушы, илимпаз сыпатында танылган, әдебиятшы А.Пахратдиновтың бул «Гүрридер хэм повестьлер» атамасындағы топламында жерияланган ҳәр бир дәрәтпеси кең жәмийетшилликке таныс. Бул шығармалары алдын газета-журналларда жарыққа шыққан. Жазуушының өтмишти дурьс хэм анык сүбретлеп берүү, онын бала геалеринде усы турмыстын ипинде өзи жасағаналығы себепли халықтың көрген азап-ақыреттери, ҳәр бир дәрәтпеси тарихтан сөйлеп турғандай әдебийдестирилип берилген.

Пикир билдириушилер:

- К. Каримов — Каракалпакстан Республикасы Жазуушылар Аўқамы баслығы;
К. Алламбергенов — Филология илимлериниң докторы, профессор;
Б. Дәулетов — Филология илимлериниң кандидаты, доцент;
И. Курбанбаев — Каракалпакстан Халық Жазуушысы;
А. Пириязов — Филология илимлериниң докторы.

ISBN 978-9943-352-57-5

© «Билим» баспасы, 2012-жыл.

БӘРХА АҰЫЛЫМДЫ САҒЫНАМАН

Мен аўылдан 1950-жылдың август-сентябрь айларында Нөкиске көпш, пединститутқа оқыға кирип, оны питкерип, пединститутты өзинде муғаллим болып ислеп, Нөкис қаласында калып қойғанман. Соннан усы жерде жай салып, бул қаланың турақлы жасайтуғын адамларының бири болып қалғанман. Ал, бирак өзим 1932-жылдың август айында Тахтақәпир районының «Қара ой» деген аўылында туўылғанман.

Маған хәмме уақытларда, хәмме нәрсе жеткилики: Жайым бар, бала-шағалыман. Улым, қызларым ержетип, кими университетти, кими пединститутты питкерип, гей биреулері үлкен лауазымларда да жұмыс иелейди. Өзимниң турмысқа наразылығым жоқ. Бирақ, ким болсамда, барлық нәрселер маған жеткилики болса да бир нәрсе, бир нәрселер кеш ядымнан шықпайды. Ол нәрсе — туўылған аўылым, аўылымның мийнеткеш адамлары.

Мен үлкен тарихый орын, бурьн кең, терен дәрйя болып, аққан «Ақжағастың жағасында туўылғанман. Соң бизиң үйлер төғлир таказасы менен ол жерлерди таслап «Байдоз шокалак» деген жерге, биреулердиң таслап кеткен жайларына келип орналасқанбыз. Ол жерлерге суў келмей, елге жақын, суўға жақын отырайық деп «Мөшин ой» деген жерге келип, жана қурылып атырған посёлкалардың биреуине жайласқанбыз.

Балалығымды усы жерлерде өткердим. Бул жерлердиң ойы, қыры, даласы, қумы, таза хаўасы, мийнеткеш адамлары қандай екенликтери мениң көз алдымда, оларды тап кеше ғана көргендей болып көз алдымда елеслеп бәрха көринеди де туралы.

Мен 5-6 жасларымда аўылдың балалары азаннан кешке шекем ойнайды. Түсте аўылдың ортасындағы үлкен тақырлықта ул балалар, оларға қызларда қосылып топ ойнайды. Түнде өткөншек, аксүйек ойыңларын қатырып ойнаймыз. Олардың үстине аўылда тойларда болып туралы. Тойлардың салтанаты, үйлерде жырау, баксы, қыссаханлардың шалқыўларын айтпайсан ба?! Гейпара уақытларда аўылға кино, районнан халық театрлары келип концерт береді. Булардың барлығы аўыл балаларының қуанышы, бахыты. Қулдасы, қайнаған өмир аўыл жасларының қалай жасаўына да еркинлик мол екенликlerini көзимиз бенен талай көрдик.

Информациони қорларды қорғау
INVENTAR №

125503

Бизлер ол жылларда дым кишкене болсақта, үлкен балларға ерип, гөйде кашып жүрип ақ ол тамашаларға ортақ едик. Қырсығына шалды балалығымызға кес болып екінші жер жүзлік урыс басланып кетіп, еси бар адамлардың барлығы фронтқа кетті. Ауылдың колхоздың ауыр жұмыстары ағылда қалған хаялдарын, баллардың мойныларына түсіп қалды. Қыста арқалап пахта атыларына төгін төктік. Жазда кириттай болсақта, атқостың басын жетеледик. Пахта отадық. Қарық машын, ақсай айддық. Бахәрде таң ата ауылдың адамлары менен бирге жонышка тоқым ордақ. Арпа, бйдай ордақ. Гүз болса, қыс болса, қазыуға бардық. Бизге дейінгі ауылдағы баллардағы болған бақыттылықтардан бизлер биротала мархум болдық. Оның үстіне ел де үлкен ашық, ауырыушылық басланды. Мектепте де урыс жыллары оңды оқыуда болмады. Бригадирлер тап мектепке келип, оқыушыларды оқып атырған жеринен класстан атызға, жұмысқа куып кеткен Уақытларыда болды. Сондай етип, бул жылларда ауылда балалықтың рөхетинде, азабында көп көрдік. Булар бизлердің өмірлеримизде ұмыт болар тарихи емес.

Мектептерде бул жылларда оқыуда биротала тоқтаған жоқ. Сөйтіп жүрип, ауылда 8-классқа шөкем оқыдық. Ауылда 7—8-классты пткергендерін педучилищеге, басқада техникумларға оқыуға алады екен деген гөплерди де еситип жүрдік. Ол жылларда адамлардың балларға оқыу керек, оқыған адам келе болалы — деген гөплерін көп еситтік. Хақықаттанда ауылда мектептің муғаллимлери жап қазбайды, отақ отамайды, қос айламайды. Олар ауылда жақсы киинип, таза жүреді. Ал, бизлер жас баллар топыраққа былғанып жұмыста жүремиз. Колхозда жыйналыс болса, муғаллимтер дым жақсы сөйлейди, жақсы-жақсы хәр қыйлы пайдалы ұсыныслар қылады. Оларды көрип жүрген баллар, бизлер, ұсылардай муғаллим болсақ деп өрман етемиз.

1947-жылы жазда көп баллар ауылда 8-классты пткерип Шымбай-дарғы педагогикалық училищеге оқыуға барып кирдик. Еки ай оқығаннан соң, ауылдан колхоздың баслығы, еки-үш бригадирлер педучилищеге бизин ауылдан оқыуға келип кирген ауылдың балларын алып кетемиз деп педучилищеге келген, себеби, ауылда колхозда жұмыс ислейтуғын адам қалған жоқ деп айтысып келгенде, педучилищенің директоры оларға «Хәр бир адам оқыуға хақылы» — деп бизлерди оларға бермеген.

Педучилищени оқып пткерип, пединститутка да барып оқыуға кирип кеттик. Нөкисіте пединститутты пткерип пединституттың өзінде муғаллим болып қалып қойдым. Минде, ауылда балалықты бул жылларда балалықтай қылып шалқып өткере алмасамда, жаслықта ауылдың сонша қыйыншылықтарын көрсемде, бул туғылып өскен жер хөш ядтан

иниктис, ұмытылмас екен. Here? — деп өзіме өзім гөйде сауауға қояман, оғи жууапта табаман. Себеби, бул менің киңдик қаным тамған жер, тууылып, өскен, мени үлкен мәнзилгерге ушырған мөкан. Және де бул менің Ата мөканым. Бул Уллы Уатанымында бир мүйеши. Хәмме адам өз Уатанын, тууылған жерин ұсылай сүйеди. Минде менің ауылымды ұмытпауымның, оны жанымдай сүйіуімнің бәрха сағынуымының себептери ұсылды!

Мен хәр жылы кеминде еки-үш мәртебе арнаулы түрде тууылған жеримди, ийнап өскен мөканымды, балалығымды өткерген ауылымды көриуге бараман. Бирақ, ол жерлер көп өзгерип кеткен. Бағы жыллары қалың болып отырған ауылларда шенде-шен аз үйлер ғана қалған. Бирақ менің жаслығымдағы баллар менен ийнап өскен жерлер қалған. Мөселен, диңқы «Ақжағыс» тур. Мен тууылған жай еле бар, бузылмаған, гөне жайлар болып қалған. Сонда да ол жер маған дым ыссық. Көп отырған «Байлос шокалақ» деген жайылда. Ал көп жерлерди құдіретли техникалар тегислеп салыгершиликке, пахташылыққа тегислеп жиберген. Бурын мөмлекетлик естелик деп жазып қойылған Сәмен ийшанның, Ораз ийшанның, Ералы ийшанның мешитлери бузылып егизарлақларға айландырылып жөбиршөлген. Ол жерде тек Нурылла ахунның үлкен медресеси менен Әбдхалық мақсмының ғана мешитлери қалған.

Бул ауыл «Қара ой» деп аталады. «Қара ой»да халық тарихында белгили бес мешит, бес үлкен әулиелер бар. Солардың биринде менің өкем хом анам, оның өкеси, анасы жерленген. Мен бул теберик жерди хәр сапары ауылға келгенімде зиярат етиуге бараман. Ол әулиелерде хәзирги ауылдың турған орындарынан бираз узақта қалған. Шама менен 4-5 шақырымдай бар. Мен ол ауылдан әулиелерге шөкем пияда жүрип, бурынғы балалығымдағы ауыл баллары менен ийнап өскен жерлеримди көрип бараман. Ауылға қайтарда да ол жерлерди көрип, мийримди қандырып, қандырып қайтаман. Ол жерлердеги кишкене, үлкен шокалақлардың басларына шығып, жер жөханге қарап бир мауқымды басаман. Маған ол жерлердің қумы, топырақлары алтындай, бундай қумлар тап басқа жақларда жоқтай, тап бундай мөканлар жөхөнде азай сеземен. Дөгерекке қараған сайын қарағым келеди. Ол жерлерди өситп турған жылғыллары, жантақлары, ақсарлары хөтте, шентеллери де маған қызыл гүлдерден кем еместей көрinedи. Ал маған барлығы сулыу, барлығы тап мен ұшың жаратылғаннай, тап мени күтип бүгін гөззаланып турғандай көрinedи. Менде буларды көрип, мауқымды басып, шаршағандарымды ұмытып қайтаман. Нөкисиме қайтаман. Үйге келген

соң тап курортларда дем алып, емленип, бир шаршағандарымыз шығарып, кеселминен айығып, сауалып кеткендей болып жумьсыма кирисемен.

Үйге келип ауылдың мәргиясы неге мени өзіне бунишам тарталды? деп мен өзіме-өзім сорау беремен. Оның жуабында табаман!

ЖЫЛҚЫМАННЫҢ ГӘПИ

1945-жылы бизлер ауылда 13-14 жасар бала едик. Әмиүдөрьянын Дамбал кеткен деген жеринен дөрья берман карап урып кетипти. Караөзек районнын суу басып киятырган кусайды. Районнын алкы үй-жайларын сууға берип, өзлери Шымбайға карап кашып киятырган кусайды, деген ауылда адамлар аузында гүу-гүу гөп бола қалды. Гөй биреулер: Кудайтала өзи бир ол жаккында тоқтатпаса, ол суу жакын күнлерде Шымбайды да басып кетеди, десип атты.

Кууласы ауылда еки адамнын басы косылыса, гөп Әмиүдөрьядан кеткен жылкын жаккында болды.

Көп кешикпей ауылдын адамларында және бир гөп пайда болды. Бизин колхоздын тап сол жаккын кеткен жерге жакын жерде Төрөтүбек деген жерде 200 ден көбирек жылкы фермасы бар екен, сол жылкылардын барлығы суудын астында қалып, дым қалмай қырылып қалыпты. Жылкыман Уснатдийинде басып киятырган суудан кашып шыға алмай қалыпты. Сөйтип олда өлипти дегенде гөплер шықты. Бул гөпти еситип ауылда буған қайланбаған адам қалмады. Ауылдын иши бул жылкына байланыслы түрли-түрли гөплерге де толды.

Жөне де көп кешикпей колхоздын жылкыман Уснатдийин бийшара тири екен, кеше ол үйине келипти деген гөп шықты. Сонын арасында ауылда Әлдирза дегеннің үйинде кишкене бир садака болып қалды. Садака ауылдын адамлары жыйналады. Дуңьянын гөпин енди сол жерге еситесен! Ауылдын бизлер кусаған жас баллары жас болсақта ғаррылар ол жаккышылык қылып, хызмет қыламыз деп садака бар жерге жыйналамыз. Бүгинде садакаға ауылдын барлык ғаррылары жыйналды. Әлдирзаның үлкен өжиресине ғаррылар келип отырып атты. Ол үйге колхоздын жылкыман Уснатдийинде келди. Жылкыманнын үйинде тап сол бизин ауылда еди. Онын келиуин хөмме жүдө куғаньш пенен кабыл алып атыр. Ғаррылар ол отырып болыудан ақ жылкыманнан Әмиүдөрьядан кеткен жылкын жаккында сораи баслады. Жылкыман жайда жасы бойынша баста отырган еки ғаррыдан тетерек отырды. Ол жерде хөмменин дықкаты жылкыманда. Себеби, жылкын жаккында жаккықат гөпти ишинде болған, көзи менен көрген сол ғана айталы.

Жылкыман гөп баслады: — Август айынын ақыры еди, сол 25—26-август күнлери болды. Төре түбек деген үлкен бир кең жатқан ой жер қамсылық. Бизин колхоздын 200 ден көбирек жылкылары сол ойда жайылды. Күни-түни сол жерде жайылады. Ол жак-бул жағы 15—20 километрдик жер. Сол жерде тек бизин колхоздын жылкылары жайылады. Ал, дөгерегимизде баска колхозлардын да, баска район колхозларынын да жылкылары да бар. Ол территорияда көп районлардын қарамайл фермалары да бар. Бирак, бир тынш жери, ол жерде жолбарс жоқ, қасқыр жоқ. Баска жабайы хайуанлар жылкыны ала алмайды. Бизлер өки жылкыман бир дөнге қос соғып койғанбыз. Ол жерде сүйир шыбындар көп. Жазда пешехана қурып қостан сыртқа шығып жатамыз.

Жылкылар ақыллы хайуан болады. Олар өзлерин өзлери бағады. Айтырлар өзлери бар жылкыларын үйир-үйир қылып, сол территорияда бөлип-бөлип буғып жүреді. Ал, олар ол жерге баска жылкыларды да жолатпайды. Өз ишиндеги бар жылкыларды баска жақларға жибермейди де. Үлкен қамсылықтын ишинде отлайды да, ишетуын суулары да сол жерде бар. Қамсылықтын иши жол-жол, қулынлар биреуин-биреуи кууысып ойнайды да жүреді. Бизлер болсақ күни-түни сол 15—20 шақырымлык территорияны атлы айланып көрип жүремиз. Түнде болсын, күндіз болсын баска жақтан бир еки жылкының келгенлиги бөп-бөптели болады. Атлар киснесип, қулынлар шабысып, уйкы-туйкы бола қалады. Дөрхал оны көрип атланып барсаң, баска бир жақлардан бир я еки жылкы келип қосылғанлығын көресен! Оларды дөрхал кууамыз да шығамыз. Оннан кейин үйирлер тым тырсе болады.

Сол август айларының соңғы күнлери еди, қамсылағы жәрдемшпш де Шымбайда бир жийеңи той берип, соған сорап кетип еди. Далада пешеханада жатыр едим, ауыр жатарда, бир гүуидеген бир түрли сес келди. Не екенлигин билмей, әдеп жатқан орнымда жатып тындап жаттым. Соң ол сес күшейип баратырғаннан кейин жатқан орнымнан тұрып, пешеханадан шығып былай-былай қарадым. Түн болса, тастай қараңғы. Бирак күн жылы. Бир уақытларда жылкылар да шуұласып, киснесе баслады. Жылкылардын тығынсызланғанлығын билеп, мен де неде болса, бир бөле болғанлығын сөздем. Атқа ерди салдым. Бизлер минип жүретуғын атлар хөмме уақытларда қамсымызда қазықта байлаулы таяр тұрады. Атқа ерди басып дөрхал жылкыларыма қарай шаптым. Жылкылар топтарласып, уйлағысып, қолайсызланып атыр. Буны көрип мен бар дауғысым менен түнде бир өзим: Не болды-хө?! — Не болды?! деп дауұрықты салып атырман. Көп кешикпей-ақ аяқтың астына суу келип қалды. Мен де Әмиүдөрьядан жылкын кеткенлигин сол уақытларда

билдим. Күни мененги ана шуулаган жаман сеслер, басып киятырған суудын сести екен. Буны көрип жылкыларды дөррү дөңге карап айдадым. Оларда тап адамларды үлкөн бир дөңге жыйнала баслады. Бирак, энди 80 дей бийлерге ерип жүргөн жас кулылар бар. Олардын күнлери не болды атырғанын билмеймен. Мен таң атканша бир үлкөн дөңгө шығып турдым. Оның да догерегин суу алып, ол мен турган дөңдө үлкөн бир атауға айланды. Таң атып, жарык түскеннен соң белгили болды, көк алай көк тениз кылып жер жәхәнди суу басып кетишти. Бизди жылкылар төрт-бес шокалактын басына жыйналышты. Карасан жер жәхөн көп-көмбек, көк тенизге айланып кеткен. Көз жетер жерде курғак жер көринбейди. Менде буны көрип, өзимнен-өзим турып албырайын дедим. Сонын арасында күнде қызарып уясынан шықты. Маған бир ой келди. Бул жерде суудын астында қалып өлгеннен, неде болса, жылкыларды айдап жүздирип, елге карап қайтайын деген ой келди. Ол ушын жылкыларды жақын-жақын ски-үш атауға жыйнайын деген де ой келди. Атқа минип, ат пенен сууда жүзип көп мәхәллерде атаулап қалған көп жылқыларыма келдим. Оларда мен шамаласқаннан маған келдинде дегендей етип киеснит, басларын маған карап ийзеп атыр. Мен оларды көрип аяқ кеттім. Енди оларды бир-бирлерине жақынластырайын деп айдасам, олардың хеш қайсысы сууға карап баспайды. Оннан соң қурық ушын бизлердің алып жүретуғын көп узын арқанларымз болады. Соларды алып еки-үш бийениң мойнынан байлап, өзим ат пенен сууға түсип, билерди сууға тартып түсирим де, олардын алдында өзим ат пенен жүзим. Оннан соң қалғанлары да сууға түсип изимизден жүзе баслады. Және бир атауда тұрған жылқыларға оларды костым. Оннан соң және басқаларына қарай кеттім.

Суу деген түни менен Төре түбекти алып кеткен. Теренлиги кеминде шама менен 40—50 метрден көп. Усындай қыйлануылар менен түстин алдына дейин қолхоздың барлық жылқыларын жақын-жақын төрт төбешикке жыйнадым. Енди төбешиклердин үстилерин суу басып баратыр. Неде болса, нәзеримиз елге қарай, ауылға карап тартыпласақ болажақ емес. Мен ортадағы төбешикке жыйналған жылкылардан еки бийе, еки айғырдың мойнына арқанды байлап, өзим тартып ғыйқыулап жүрүң деп сууға түсип алдыға карап жүзе басладым. Жүз метрайе бесеу болып, терен сууда жүзип, карап турман атлар хеш сууға өзлерин урмайды. Бирак, бизлерге карап, олар сизлер қайда кетип баратырсызлар дегендей етип киеснит, оқыранып, топарласып, тыншысызланып атыр. Түсиримд. Олар сууға түсейин десе, ушы кыйры жок көк тенизден коркып тур. Бурынлары олар бундай сууды көрмеген. Бизлерге хеш жылкы ермеді.

Соннан соң еки бийе, еки айғырды сууған таслап, өзим және жылкыларға кеттим. Жүзип келип оларды урып сууға айдап түсиримд. Бул атаудағы жылкылар сууға түскеннен соң, басқаларына қарай кеттим.

Жылқыларды жазда Төре түбекке карап, қыста ауылда егин төгінлерди жыйнап болғаннан соң, бәхәрги егиске шекем олар ауылда болады. Оларды бәхәред және ауылдан қайтадан Төре түбекке қарай айдайсаң! Хәммеси туппа-тууры бир-еки күнде қайтадан Төре түбекке келеди. Ал, түдин ақырғы күнлери Төре түбектен ауылға қарай айдасан, бир-еки күнде, туппа-тууры олар ауылға келеди. Олар бул жолларды биледи. Оларда сол ауылға қайтық деп ойлашым, жөнүарлар сууға түсип, ауылға қарай бағдар алып, барлығы жүзюге қарады. Әсиресе, Россейский деп аталатуғын бир көк ат бар еди, сол ауылға карап жүзип жол баслады. Мен буны көрип турып сондай қуандым. Тап күни мененги коркыншышымда кетти. Жас кулылардың көбиси бир атаудан, бир атауға жылкыларды жыйнап жүргенде ак жүзип жүре алмай көбиси сууға шөмпип өлди.

Жылқылар тентегис барлығы ауылға карап сууда жүзюге қарады. Менде атым менен ортаң белде киятырман. Хәммесиниң алдында көк ат, оннан соң айғырлар, көп бийелерде жүзип киятыр. Карап киятырман, бийшара кулыларда батып, шөмпип киятыр. Үлкөн сууда хәммеси ярым шоқырмайды жердей алып жүзип киятыр. Алдымызда жетер жерде курғак көринбейди. Тек хәммемиздің нәзеримиз ауылға карап жүзип киятырмыз. Бир мәхәллери суудың бетин жыланлар алып кеткен бир жерге тап болдық. Олар атлардың мойныларына келип оратылып атыр. Атлар басларын қағып, силкип, жыланларды сууға басып атыр. Таусылар белде емес. Олар маған да келди. Оларды әри-бери қамшы менен урып көрип едим, олар таусылмайды да, олардан қутыла алмадым. Жыланлар беліме, мойныма, қолларыма оралып атыр. Бирак, шақпайды. Атларға қарайман, олар тынбай алдыларына карап жүзип киятыр. Көп жерге келгенде жыланлар кем-кем азайып жок болды. Жылқылар тап сол жүзистен кеш песинге шекем жүзди. Олар көрип киятырман шаршады да. Кешке жақын үлкөн бир курғак ырашқа тап болдық. Хәмме жүзип киятырған жылқылар ырашқа жыйналды. Сонша кулынан бул жерге тек он ғана кулы жетипти. Қалғанлары жүзип, ерип жүре алмай жолда қалышты.

Бул ырашқа келгеннен кейин мен Россейский көк атқа келип, оның мойнынан кушақлап атырман. Оның көзлери, маңдайларын сыйпаладым. Ата болса, оған рахмет! Шарпадыр ма? — деп сорап атырман. Атлар бирас силкинип, қағынып аман жеттикпе дегендей қылып атыр.

хайран қаларлық бир нәрсе, бир-еки саатлардан кейін Россейский көк ат өзинен өзі сууға түсіп, ауылға қарай бағдар алып тағы жүзе бастады. Оған еріп хэмме жылқыларда сууға түсті. Соннан және алдымызға қарап тап геүгимге шекем жүздік. Ауыр геүгимде атлардың аяқтары жерге тийді. Сөйтіп кем-кем сууданда қутылдык. Бурынғы бул жаққа келіп кететуғын жолдан қиятыр екенбиз. Мен Өтеген қоржынға жеткенімизди билдим. Таң ата жылқылар ауылға араласты.

Хәзир жылқылар Елши елген дөңе жерде. Ири жылқылардың барлығыда аман-есен ауылға келди. Соңша қулылардан бес қулып жетіп келип еди, оларда кеше елди. бир күн, бир түн сууда жүзгенликтен бе, хәзир жылқылардың хәммесиниң аяқлары ишип, онша отлап жүре алмай жүр. Ал, бирли ярымлары жүре алмай жатыр. Олардың алдыларына колдан от орып салып, сақлап атырмыз — деп жылқыман гөпин тауысты. Оның гөпин балқып тыңдап отырған үйдеги адамлар жылқыманға: — Үлкен мәртшик еткен екенсең! — дести хәм бул ғақыяларға олар хайран қалысты.

БАСЫҰ БОЛҒАНДА

Бул халық өмиринде не түрли тарийхлардың гүасы болмаған халық дейсен!

1945-жылы август айының ақырларындағы Әмиудөрьяның Дамбал кеткеннен қышып кеткен сууы, көп жерлерди, хәтте, Қараөзек районының хәмме жерлерин суу алып кетти. Халықтың айтыуларына қарағанда сол жылы сентябрь айының ақырында дөрья өзинен өзи тартылған. Соннан республиканың хәмме районларының халқы жыйналып дөрьяның сол жаққын кеткен жерине қашы шапқан. Солай етип, синди дөрьяның бул жерден жыққын кетиу көпи жоғалған.

1945-жылы екінши жер жүзлик урыстан кейин елде жаман ашық еди. Халық гүзде суу алмада бир жағынан өбигерленсе де және бир жағынан қысы менен суу тартылып, бөхәрде боз жерлер тапқа келиуден басыуға шығамыз, арпа егемиз деп қууанды. Расында да, март айының басынан бастап Қара Ойдағы бизиң колхоздың да көп адамлары өгиз қос, ат қосларын алып, Төре Түбекке арпа егуге кетти. Соннан тап адамлар май айының аяғына ауылға айланды. Айтыуларына қарағанда адамлар гүз, қыстағы суулардан қанып, тапқа келип жатқан, есапсыз-сансыз боз жерлерге арпа егип таслаған. Халық қуанышып атыр. Июнь айының ақырынан ол еккен арпалар тирелип қалыпты. Енди оларды қалдырмай жыйнап алыу керек деп колхоз оның орағына ауылдан және адамларды басыуға қарай айды. Расын айтыу керек, адамлар арпа

отпаққа қыйланса да, халық ашықта дөңнин көбейгенлигине қууанды. Сол себепли, адамлар басыуға баратуғынлығына қыйналған жоқ. Себеби, көпшиликтің айтыуларына қарағанда, ол жаққа барып адамлардың тамшалары тойып қалатуғын болса керек. Гейпара районларының колхозларының адамлары ол жаққа көшип барған. Басыудың басында адамлар көп, ылашылар соғып таслаған. Олар өзлери менен кели, кешпик, дигарманларда апарған. Пискеен арпаны сабап, дөн қылып тартып, нан жауып, жарма жарып пещирип ишип атырған. Жарма дегенлер үлкен шүден қазыларда азаннан кешке шекем тынбай қайнап тұрса керек. Ал, суу қайытқанда үлкен-үлкен қозақлардағы қалған сууларда балық, ылақа дегенлерди адамлар ұстап алып асып, қууырып жеп тауыса алмай атырса керек. Бул гөптерди еститип ауылда хәмме басыуға құмаргты.

Бир күнлери және гөп шықты: Адамлар арпаны орып, гүлдилеп жыйнап, түйектеп айдап, қырманларға дөңлерди толтырып, уйип таслаған. Синди оны мәмлкетке де тапсыруу керек болып атырған. Ертерек қолданмаса, быйыл жыйнап тауысқандай дөн емес екен дегенде гөптер шықты. Бир күнлери ауылдан бригадалар ешеклерди жыйнады. Ол жылларда хәмме үйлерде адамларда бир-бир ешектен бар. Ауылдан 15-20 ешек жыйнап, оған еки жас үлкен адамды басшы етип қосып, ауылда үш-төрт бөлаларды да олардың қолына тапсырып, хәммесин басыудан дөн тасыуға айыуға қарады. Бир ретинде ешекли басыудан арпа тасыуға менде бардым.

Июнь айының ақырлары. Бул күнлери күн мыс қайнап тұр. Азанда ауылдан, Қара Ойдан, ешеклерди айдап, кешке шекем жүрип Ернарардың Қыр қаласы деген жерден өтип, геүгимде бир ауылдың қасына жетип қондык. Барлық ешеклерди қашып кетпестей қылып тұсап байладык. Ол жерде қонған менен жеуге бизлерде нәрсе жоқ. Бирак, бул жылларда үш жүриуге де үйренип қалғанбыз, онша аш болып қыйланбаймыз да. Ашық далада жаттық. Ол жерде түнде шағатуғын сүйир шыбылларда көп екен. Түни менен уйықтамай шықтық. Жатқанда далада шелдин басында, көк шөгіннің үстінде жатып шықтық. Таң атқаннан соң және ешеклерди шешип алып, басыуға қарай жол тарттық. Бизлер түстен бастап аш ұшы қыры жоқ үлкен бир ойдағы көп қамыслықа дус болдық. Қамыслықтың ортасында үлкен жол бар екен. Сол жол менен жүрип отырдық. Тап ерте намазлыгер басыулағы өзимиздің колхоздың адамларына жетип бардық. Олар бизлерди көрип қуанысып қалды. Сол жерге ешеклерди байладык. Ол жерде нан көп екен, нан жеп, шай ишип тойып алдық. Бизлерге балларға қарнымыз тойса қурбан хайыт, тамаққа тойып кешеден берли жолда шаршағанымызды да, аш болғанымызды да ұмыттық. Кеште мол балық қарма болды. Түнде жатып дем алдық. Таң

ата адамлар үлкен ала қаптарға қапталуы арпаларды ешектерге арта баслады. Жаланап ешектің белине үлкен қапты салып жіберді. Ешектің белине қап түскеннен соң, үлкен қап екиге бөлініп, еки жағы тешке тең болып, ешектің үстіне жайғасады да қалады. Оннан соң ол қап дым аумады, хәр ешекке бір қап арпа артады. Ешектердің алдын ауылға қарап жолға салып жібереді. Алдыңғы ешек ауылға қарап жол менен тартып отырады хәмме ешектерге қаптарды артып болғаннан соң бизлерди де хәр қайсысымызды адамлар ешектің үстіндегі қаптың үстіне ылақтырып-ылақтырып мингизеді. Ауылға қарай енди тарта бересен! бир еки ешекте бизлер менен барған жас үлкенлерде қиятыр. Егер ешектердің үстіндегі қабы шамалы ауса, оны бизлер ондай алмаймыз. Бизлердің жұмысымыз жас үлкенлер бир нәрсе деп буйырса болғаны, жууырып ешектердің бас аяғын жыйнастырып тұрамыз, ұазыйпамыз сол.

Ешеклер жол менен мөлтидеп тартып қиятыр. Сол жүристен кешки геүгимде Өтеген Қоржын деген жерге келип жеттик. Ол жерде бир қалың жийделиктің қасына келип тоқтадық. Ешектердің үстіндегі қаптарды еки жас үлкен өзлери жерге түсіріп болды. Барлық қаптарды бир жерге үйди. Биреуиміз қаптардың үстінде қалдық. Еки бала ешектерди түнде қашып кеттестей қылып тусап, түни менен сол жерде уйықтамай, оларды отлатып бағып шықтық. Еки жас үлкен өзлери қонатуғын үй ізлеп кетти. Ешектерди, қаптарды бағып далада бизлер өзлериміз қалдық. Түнде олар бир жерге барып қонып келди. Олар екеуі кешіуден бизлер ешектерди жетелеп, қаптарды қасына алып келип берип турдық. Еки жас үлкен арпа салынған қаптарды ешектерге артып турды. Қаптардың хәммесин ешектерге артып болғаннан соң, енди оларды ауылға емес, Есимнің Тахта-көпирі деген жердегі дән складқа апарып тасырыу керек екенлигин билдирди. Ешектерди енди солай қарай айтадық. Ол жерге намазлыерде жетип, дәнлерди мәмлекеттің складына төгіп, кеште аман-есен ешектерди бос айдап ауылға келип жеттик. Жатарға шекем ешектерди ийелерине тасырып жүрдик.

Бұл жылғы басыудағы арта тасыуға мен ұсындай ауқаларда бир мәртебе ғана қатнастым. Сол жылы сентярге шекем ауылдың барлық есин билетуын баллары басыудағы арпа тасыуға қатнасты. Басыуда баллар ұшын ауылдағы урыс жыллардағы, урыстан соңғы жыллардағы ауыр жұмыстардың бири ұсы болды. Бұл дәуірлерде колхоздың қайсы жеринде ауыр жұмыс болса, баллар дәрхал оған баратуғын еди. Ауылда қияынба? Ансатпа? Ауыл баллары араласпайтуғын бирде бир жұмыс болмайтуғын жыллар еди. Ауыл баллары, барлық жерде де солай шығар, бұл жылларда жаста болса, елдегі үлкен күшлердің бири болып турды.

ӨКИНИШ

(сұрриң)

1952-жылы бәхәрде, еле есимде, май айының ақырғы күнлери еди. Мен ол уақытларда Қарақалпақ мәмлекетлик педогогикалық институттың Қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетинин екинши күре студенти едим, түстен кейин, саат 3-ге хәзирги Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң қубла алдында, хәзирги Япон шаһпарасы егилип қойылған майданшада қалың ерик бағ бар еди. Ол баһшан астында бир асханада болатуғын еди. Усы асхананың қасында, ерик бағдан астында Қарақалпақстан Жазыушылар аўқамының бир болды. Пленумға көп жазыушылар келди. Тап районлардағы жас хәм көрә үлкен жазыушыларда бул пленумға қатнасты. Мениң айдымда хәм бәрә еле көз алдымда турады, пленумды жазыушы Асан Бегимов ашып атырып, президиумға Аббаз ағаны, Садық ағаны, Жолмырза ағаны шақырды. Сонда ол киши: — Бизин пленумға халық шайырлары Дәулетяр Қасымов, Минаж Матсапаевларда келди деп ол адамларға билдирип койды.

Менинде бул жазыушылар аўқамының усы пленумына қатна-сыуымның себеплери бар еди. Сол жыллары мен Қарақалпақстан Радио кеситтириу комитетинде диктор болып ислеймен. Сол жазыушылар аўқамының материаллары кеште радиодан жиберилуін керек. Сол ұшын Радио комитеттиң баслығының орынбасары жазыушы Караматдин Сугтанов мени ол ези менен бул мәжлиске алып келди. Және де, ол мениң қасымда отырып, сол жерде пленумда не болып атырғанының қолына қағаз, қәлем алып қалдырмай жазып отыр. Ол хатты сондай сулуы жазды, ол хәр бир хәрипти өз алдына салады. Оның қол жазбасы қаттан анық. Сол қол жазба бойынша мен радиодан оқыуым керек. Ол пленумда болған барлық уақыяларды рұчка менен тынбай жазып отыр. Сол материалларды пленум тарқаудан маған ол қолыма ұслатып қибережақ. Сол ұшын ол мени қасына алып отыр.

Және де мен Шымбай Педогогикалық училищесин 1947—1950-жыллары оқып тиккерип, 1950-жылы Пединститутқа оқыуға кирген едим. Ал, педучилище мениң өмиримде маған дүнианың, өмиринд қандай өкенлигин танытқан оқыу дәрғайы болған жер. Болмаса, мен оқиуайы қарақалпақ баласы, пахта атызынан, ондағы ауыр мийнеттен басқаны көрмеген ауыл баласы едим. Бул оқыу орнына келип сауат аштым. Маған көз алдымда басқа дүнья ашылды. Ол жерде жүдә талантлы, сауатлы мұғаллимлерге дус болдым. Оқыудан тасқары Қарақалпақ тили,

Қарақалпақ әдебиеті, тарихы дегеректеріне қатнастық. Педучилищені оқып жәміейт, дүнья, илим хәмменики, жеке адамлардики емес екенлигине түсинип жетистик. Илимди ийелсеү ол өзинин қолында екенлигине қозим де жетти. Ал, талантты оятыу, сақлау, тәрбиялау қол жағынан өзине байланыслы екенлигине түсиндик. Соның ушын бизлер де жас уақытларымыздан өз күшимизди, мүмкиншилгимизди сынал көриуге бел байлағанбыз.

Мен педучилищеге келгеннен соң 1947-жылдан баслап районлық, Республикалық газеталарға хәр түрли хабарлар жаздым. Қосық, гүррин, очерклерде жаздым. Пединститутқа келсем бул жерде де «Жас талантлар дегереги бар екен. Ол дегеректи пединституттың муғаллими Ибрайым Юсупов басқарады екен. Дәрхал оған ағза болдым. Бир себеплер менен Республикалық радио комитетке диктор болып, 1951-жылдың январ айынан баслап жұмысқа өтип едим. Ол жерде жүдә көп жазыушылар, журналистлер бар екен. Мәселен, Ж.Аймурзаев, Т.Жумамуратов, К.Суртанов, А.Алиев, Ж.Дилмуратовлар, және де үлкен-үлкен искусство ғайраткерлери Қыяс Қайратдинов, Есжан Қосполатов, Өтен Төрешов, Ибрайым Патулласев, А. Шамуратова, А. Атамуратова, К.Мөтякубова хәм т.б. лар бар екен. Бул мәдени орталықта мени рухландырып жиберди. Ол жерге барғаннан ақ қосық, гүррин, очерклер, хәр түрли публицистикалық мақалалар жазыуға қызықтым. Қосық, гүрриндерим радиодан жиберилип тұрды. Қулласы, усы пайғытлары мен өзимин пединститутқа келип кетип хәм педучилищеге жүрип жазған қосықларымды баспаға ұсынып көрейін деп нийет еттім. Ол қол жазбада 200 бет болды. Оны «Жас талантлар» дегерегинин баслығы И. Юсуповқа көрип берің деп бердим. Ол еки ай оқыды. Ең ақырында жаман емес, ал буны баспаға беретугын болсаң өзлеримиздің дегерегимизде де талқалайық деди. Солай өтип, дегерек ағзаларына оқыуға бердик. Ол жерде төрт айда зордан талқаланды. Ол жерде жигитлер қосықлардың көбин болады! — деди. Көплерин болмайды! — деди. Қулласы, дегерек ағзаларының болмайды дегендерин және бираз рет қайта ислеп, дүзетип, дегеректин мәслахаты менен қол жазбаны Асан аға Бегимовқа апарып тасладым. Ол киши сол жылларда Жазыушылар аұқамында жас жазыушылар менен ислесиу бөлимин басқарады екен. Бирак, өзи баспахананда Көркем әдебиятлар бөлиминин баслығы болып ислейди екен. Мийнетимди ол кишини өзини қолына тапсырдым. Ол қол жазбаны алып қалды. Ал, менин сол жұмысымды усы бүгінги Жазыушылар Аұқамының пленумында үш-төрт мендей жаслардың жұмыслары менен бирге гөп ететугын болып қалды. Усы мәселеде себеп болып, мен Жазыушылар аұқамының бул

пленумына қатнасып отырман. Расын айтқанда, бүгін менин қатнашам бул жерде қойныма сыймай отыр.

Жазыушылар аұқамының бул болған бүгінги пленумында үлкен гөп болған мәселе, Қарақалпақ әдебиетінде ХХ әсирдің 1950-жылларына шықса прозада повестлик, романлык шығармалар жоқ екенлиги тақырыпта болды. Оны жазыу, миллий қарақалпақ әдебиетин прозалық шығармалар менен жақын жылларда толтырыу мәселелери хакқында болды. Пленумда тек еки адам: А.Бегимов, Ж.Аймурзаев роман жазып отырғанылығы хакқында билдирди, оларда егер жазыушылардың үлкен авторлемлери болса ғана жақын жылларда жазып питкеретуғынлығы хакқында үөде берди. Усы жазыушылардың пленумында прозада үлкен шығармаларды жазғаны ушын авторларға сауға ушын үлкен-үлкен премиялар да беретугынлығы хакқында дағазалады.

Жазыушылар аұқамының пленумы бул сапары көпке созылды. Ең ақырында жазыушылар аұқамына төрт-бес жас авторлардан қосықлар, гүрриндер топтамалары келип түскенлиги хакқында билдирди. Енди оларды додалауға өтті.

Бизин папка хакқында мәселе ушинши болып қаралды. Менин тапсырған қосықлар топلامымы Жодас Сейтязаров деген жазыушы оқыған екен. Ол хә демей-ақ, мен оқыған бул папкадағы қосықлар шала, қосық болып писип жетиспеген, поэзиялык талғамлары төмен шығармалар деп баслады гөпин. Ол қосықларымнан көбин, шала дегендерин, мине деп оқып көрсетти. Қулласы, ең ақырында була жоқдаслар қосық емес, соның ушын баспада китап қылып шығаруға жарамайды! — деп өз пикирин билдирди.

Оған соң Марьям Қасимова деген шайыр хаял оқыпты. Ол мен толық оқып шықтым — деп баслады гөпин. Кесулинс келмесин, бизлер жас авторларға дурысын айтыуымыз керек. сөйтип оларға тәрдем беремиз. Ал, бул қосықты жазған жигит, ол еле қосық жазыуға жарм емес. Бул қосық жазама деп ендигиден былай халекленбесе де болады. Мен оқыған қосықлардың барлығы да қосық емес, бундай шығармаларды баспаға болмайды! — деп пикир билдирди.

Және де Нәбий Берекешов деген жас шайыр жигит оқыған екен. Ол әуелги еки адамның пикирине қосылатуғынлығын айтты.

Төртинши болып бизин институттағы дегеректин ағзасы Өденбай Тәжимуратовқа да оқыуға берген екен, ол да қосықларды бул поэзия емес, деп көрсетти. Жөнеде гоппини ақырында — Мен институтта усы қосықларды талқылағанда, мен оған — Сен поэзия дегеннин қандай болатуғынлығын түсинбейсен! Поэзияны ким болса сол жаза бермейди.

Сонын ушын сен косык жазаман деп хәлексе бермесең де болды — деп кесе еткен едим! — деп гәпин жуумаклады.

Солай етип, бизиң бул папкадағы косыклар баспаға шығарыуы болмайтуғын болып шықты.

Бүгинги төрт автордың да косықлары жарамсыз болып, хеш қайсысы да өтпей қалды. Сонын ушын талқыда өтпей қалған, баспаға жиберити болмайды деп табылған папкаларды колларымызға қайтып берди.

Жазыушылар ауқамының пленумы тарқалды. Мен папкам менен радиоға келип, жұмысымды аткарып болып, институттағы жатақханама келдим.

Маған Жазыушылар Ауқамына тапсырған косықтарым қаққынды айтылған гәшлер қатты өтп кетти. Сол күни мийим мең-зең болып жүрди. Радиокomiteette де студияда да материалларды қалай оқып, қалай қойғанымды да билмеймен. Жатақханадағы жайыма келип, бойымды кроваткама таслап, адамға билдирмей азнаға жылап та алдым. Себеби, мен көркем шығарма, косыкка, гүррин жазыуға жүде ықласы едим. Буры мениң жазған косықларымның ондай болса, бундай болса жақсы болады деп маған кеңес берген адамлар көп болды. Олар маған пайда берер еди. Ал, бүгинги сонша дәреттелеримнен хеш болмаса, биреу-ексеуи болады демеуи, оның үстине, «сен жазыушы, шайыр бола алмайсан, улуыма поэзия асылғанды кой» дегенлери жаман етип кетти. Мен өзимнен өзим мен шайырда, жазыушыда бола алмайды екенмен деп ойладым.

Пединституттың бинасының шығыс түбинде, тап жайдың түбинде ол жылларда студентлер ушын аздаң, кеште қайнап туратуғын үлкем титан бочка бар еди. Сол титан бочка жанып турған болса, шығармаларымды соған апарып жағып, өртеп таслайын деп Жазыушылар Ауқамынан алып қайтқан папканы алып шығып, титан бочкаға келсем, от лаулап жанып тұр екен. Енди сол титан бочканың аузында жылап отырып, барлық косықларымды дым қалдырмай отқа жағып өртедим. Жайға қайтып келип, матросың астында дүңкийип жатып, турыуға көп кесент қылып жүрген және де көп косык, гүрринлеримди де алып сол жанағы отқа апарып өртеп, сол күни оннан да кутылдым. Бирақ оннан аұхалым жақсы болған жоқ. Сол күни түни менен, ертенине түни менен де хәр түрли басыма келген ойлар менен айкасып түнде де дым уйықламай шықты. Және де көп күнлер мен өзим бир қәдирли нәрселеримнен айрылған адамдай болып мыйым мең-зең болып жүрди.

Бирақ радиокomiteette гейде-гейде косык гүрринлер жазып, оларды Тилеуберген, Қараматдин ағаларға көрсетип, радиодағы әдебий сситтириулерде өз шығармаларымды оқып жүрди. Сон, сон қайталан

және журналистарға қосык, гүррин, публицистикалық макалаларым шығып жүрди. Улуыма институтта оқып жүрп баспа сөз, радиодан қол үзбедим.

Көп уақыттар өтті. Пединститутты да пилкердим. Пединституттың өзінде мугаллим болып қалдым. Аспирантураны пилкердим. Илим кандидат, илим докторы, профессоры болдым. Баспасөзлерде көп гүррин жазып, көп повестлик, ромаңлық шығармалар жаздым. Оларды баспада шығардым. Биреуден илгери, биреуден кейин илимпаз болдым. Жазыушы дәрете ат алдым. Енди мен сол балықтағы жөмилетшилктеги дурысы, көптеме айырым адамлардың мениң дөсленки дәреттелерим қаққында айтылған голперине шындамай, сол жаслықтағы тәжирийбесизлитим себепли өмиримнің белгиле бир дәуирлериндеги, асиресе, өмирдин дөсленки дәуирлериндеги, өз жолларымды, өз стилемди көрсетип туратуғын, ол творчестволық өмиримнің белгиле бир бөлегин гәпке шындамай отқа өртеп қойғаным өкпименен. Сонда мен шыдауым керек екен. Бундай қолайсыз аұхаллар мениң илимге жаңа араласқан жайларымда аз болған жоқ. Енди билсем, олар керек екен. Егер сол жайлықтарымда бар болғанда, оларды хәзир өзим көрер едим. Дурысы, көтесини де билер едим. Хәтте, оларды онлап баспадан да шығарып алармыдм. Оларды баспада шығарып ала алмағанда да олар өз үй мүлким болып, қол жазба топтамаларымда сақланып турар еди. Хәттен, соларды жоғалтып алғаным өкпинишимен.

БИЗИҢ ӘБЕКЕН

Жаз болса студентлердің мийнет семестри басынады. Быйылда совхозға пахта отағына бардық. Бул сапары факультет студентлерин факультеттеги жергиликли комитеттин баслығы Әбдикәдир Ниязов баскарып барды.

Әбекен жасы орталарға келсе де, еле шаққан жигитлерден. Ол искер де адам. Бирақ, оның гейде ретсиз тынышсызлық қылатуғын әдетлери көбирек ушырасып турады. Бул оған қудай берген минез де! Оның арық жағы гейде жораларында иренжители. Ол өзи ұзыннан келген, арық турак. Дәлизде мұдамы еки бүклендиңкере, көзине көз өйнек қийип жүргенин көрген факультеттин қызлары гейде ойынға салып, оны факультеттин кобрасы депте қояды.

Әбекеңнен басылығында студентлер Ю.Гагарин атындағы совхоздың бөлиimine барыудан ак тез орналасып алды. Бирақ бүгин кеш болып қалды. Ал, таң атса болды олар жұмысқа таяр.

Енди Әбекен совхоз директоры менен жұмыс аңжамларын сойлесуиете киристи:

— Студенттердің штабын қайсы жерден бассақ екен? — деп сорады Әбекен совхоз директорынан.

— Совхоз директоры бұл хаққында әлде қашан ақ ойланған еді. Себеби совхозға келген мийманларға қолайлы, пайызлы таза жер керек. Басшы бір-еки адам болады. Оларға қолайлы совхоздың мийманханасы болады деп, ол да өзінше шешіп қойған еді. Өйткені, онда свет, телевизор, ауқат, душ, телефонға шекем бар. Ол ұшын совхоз директоры ойланып турмастан ақ Әбекеннің сорауына:

— Штабыңыз ұсы орайдағы мийманханада бола қойсын! — деп жуауап берді.

— Ойбай болмайды ғой! — деді ол жуауапқа Әбекен бірден шоршып кетіп.

— Неге?!

— Студенттер болса бұл жерден уақта. Мен олардың тап арасында болыуым керек. Тез-тез олардан хабар алып тұрыуым керек.

— Ал, ұсы совхоздың мийманханасы тап студенттердің орталығына жайлаасқан — деді совхоздың директоры.

— Штабты басқа жерге курсак мүмкін емеспе?

— Мүмкін, болады. Бірақ сизге қолайсыз болама деп турман! — деді директор.

— Мүмкін болса, штабты тап сол студенттердің қасына басайын!

— Бүгінше көрін! Егер қолайсыз болса, ертең көреміз?!

— Жок бүгін штабты қурып таслау керек еді?!

— Совхоз директоры азана ойланып турды да, енді Әбеке кеште болып қалды. Мийманды жақсылап жайғастыруу оған парызды да ис. Соның ұшын бүгін тосаттан штаб ұшын деп белгисіз бір жерди белгілеуде қыйын. Неде болса, бүгінше мийманды совхоз орайындағы мийманханада қалдырууды макул тапқан директор:

— Хеш болмаса бүгінше болсаңыз екен, Әбеке?! — деді директор.

— Штабты тез ертеңге қалдырмай қурып таслағанда болатуғын еді — деп Әбекен бір гүнк етті.

— Усының менен сөз кесилди. Қонақлар мийманханада қалды. Совхоздың директоры үйіне кетті.

Әбеке совхоз мийманханасының иши, оның дөгереклери жүде унады. Ол шай ишти, дем алды. Телевизор көрди. Телефон арқали ол үйі менен де сөйлесті. Және ол көп жерлерге қонырау қылды. Саатына қараса түнгі бір болып қалыпты. Оған ертеңгі жұмыстың әнжамын жеп жатайын деген де ой келди. Телефонның қасына келип совхоз директорының үй телефонының номерин терди.

Совхоз директоры уйықлауға жаңа кроватина жатып еді, телефон шыңыраулаудан жууырып келип, оның труппасын ала қулағына тутты.

— Еситмен?!

— Мен бағанағы Әбекемен!

— Ауа еситип турман?! Аманлық па? — деп сорады директор. Себеби совхозда жерлемге келген адамлар көп. Олардың барлығына да совхоз жуауап береді. Соның ұшын совхоз директоры хәр бир иске тақ турмаса болмайды. Түнгі бірден кейінгі телефонның қонырауы ким-кимди болады да тынышсыздандырады.

— Аманлық! — деп жуауап берди Әбекен.

— Ауа?!

— Хау саат болса бірден өтті. Мийманхананың иши, сыртында, барлық жерлеринде свет жанып тұр. Хызмет етип жүрген адам жок. Не қыламыз? Светти өзлеримиз ақ өширип жата береміз бе? — деп сорады.

— Хау, ауа! Ол хаялдың жас баласы бар. Өзлериниз светтерди өширип, арқалиң дем ала бериндер! Ауқат жединдер ме? — деп сорады директор.

— Жедик.

Телефон жабылды.

Әбекен кроватина және бир заман жатып болып, орнынан өрре тұрды. Мен совхоз директоры менен тийкары мәселени сөйлесілепшен. Директордың үйинин телефон номерин терди. Қуни менен шаршаған директор, жатыудан ақ бирден қатты уйықлап қалған еді. Телефонның шыңырылысына ушып турды.

— Еситмен?

— Мен ғой! — деді Әбекен.

— Ауа?

— Мен студенттерди азанда ерте аралауым керек. Бағанағы машина көлер мекен?

— Хау ауа! Ол машина сизің қарауыңызда болады. Азанда бес жарымларда ол сол мийманхананың алдына келип тұрады.

— Бопты соны сорайын деп едим — деді Әбекен.

Телефон жабылды.

Әбекен қайтып кроватина келип жатты, бірақ оның уйқысы келмеді. Басына және бир ой келип кетті. Ол тағы телефонға жууырды. Тез директордың үйин алды.

— Алло, директорма?

— Ауа?

— Хау шофер бағана майым жок, совхозда да машинаға қуауығын май жок деп атыр еді?

— Май бар. Жок болса сизин машинаныз ушын май табамыз. Оныа көтере жам бола бериниз! — деди директор.

— Рахмет! Кешириниз?! — деп трубканы жауып таслады Эбекен.

Азгана уақытлардан кейин Эбекен директордын үйинин телефон номерин тагы терди.

— Алло, мен го!!

— Аўа!

— Ертен азанда машинаны сол бүгинги бала айдай ма?

— Хе?

— Себеби, бүгүн ол бир ағайинлеримизде той бар еди. Соған бармаса болмайды дегендей айтан еди?! — деди Эбекен.

— Сол айдайды. Болмаса, сизди шофёрсыз қалдырмаймыз!

— Рахмет! — телефонды жапты Эбекен.

— Директор телефонның штепцилин разедкадан жулып алып атырып “бай-бой!” Оның штабын студентлердин басына-ақ бастыр қояйтын” — деди. Буиннан кейинги уақытын директор тыныш уйқлады.

СТУДЕНТЛЕР ПАХТА ТЕРИМИНДЕ, ЖӘРДЕМДЕ

Бул уақыялар 1980-жылларда болған еди.

Университетти пахтаға мобилизациялаган күни хаўа райы сондай жақсы болды. Аспан ашық. Күнде онша ысы деп ысы емес, салқын деп салқын емес, студентлер ушын төбят бул күни жасларға өз меҳрип аямай төгіп турғандай көринер еди. Филология факультетиниң 5-курс студентлерин минигизен автобус Нөкистен шығуудан көп егленбей Шоманай районның “Өзбекстанның XX жыллык совхозы”ның Ташкент бөлгиминдеги Кулийев Ахты деген бригадирдин есигинин алдына алып келип түсирди.

Бизлерди ол жерде ири семиз сары жигит, буны адамлар “Ташкент” белиминин басқарушысы дести, узын орташа жас караперен муртлаш жигит хэм бир неше аўыл рабочиылары күтип алды. Дәрхал-ақ қара муртлаш жигиттин бригадир екенлиги белгили болды.

Қайсы жерге барсақ та биринши рет бийтаныс жердин мийманды қалай күтип алауғынлығына қарайсан. Себеби, адамның кейпигы соған да байланыслы. Бул жер студентлерди өз туўысканларындай күтип алды.

Барған соң тезден орналасып алдық. Жайлар жақсы екен. Бәри тахта пол, свет, хәте бир үй студентлерге олар кеткенше телевизорын да берип қоятуғынлығын билдирди. Студентлер жүдә кеуилленип кетти.

Анан менен Нөкис қаласынан шыққан, күни менен жол жүрген, таңнан студентлер шай ишип, аўкагта жеди. Студентлер жүрген жерлер таңнан кеуилди. Аўылға тазадан тап ел көшип келгендей болып қалды. Бір транистрларды барынша шағалатып қойды. Ана бир үйде магнит тасқалары Тимара Дошумованы айттырып атырса, мына үйде Камилжан Аташөкиттиң жаңлаған сеслери жүрегинди елжиретип баратыр. Буларда таңнан айырымлары өзлеринше бир жағымлы хаўазалары менен түрлі-түрлі шамаларға да ығылдайды.

Буларды көрип турып, “Оқ жаслық, студентлик алтын дәуир, бул жыллар өмирдин шийрин уақытлары болуғы керек” деп ойлаған! Студент деген халық қандай жыйнақты, шаққан, тап солдаттай халық. Олар көпип, бир саатта аўкаг жеди, шай ишти. Гүрриндести, қосық, музыка, таңнанда, бәри-бәри бастыр атыр.

Бле саат 5. Күн болса тал түстен жаңа ғана аўғандай. Студентлерде өзлерин өзери де алағадальқта пайда болды. Енди бүгін жата беремиз де дегендей болып атырған олардын кеуиллерин билген муғаллим дәрхал таар болды.

Муғаллим хәмме уақытларда оларға хәмир ете алады. Бирақ, ол қытыушы, ол төрбияшы. Ол көп нәрселерди өзи билди турса да, студентлер менен ойласқанды мақул көреді. Оның үстине бул дүз деген. Студентлерге үлкен ғамхорлық пенен қарау керек болады. Муғаллимге тапайлық, сабырлық пенен ис қылуу, оған педогогикалық парыз қылынды. Бул адиўли мәселелерди кеуилине алған устаз оларға жақын келти:

— Қәне жолдаслар? Енди не қыламыз? — деп сорады. Муғаллимнің жүрегин таңыған студентлер:

— Муғаллим жайда жата беремиз бе? Пахтаға барайық, пахтаға — дести бәри бирден жабытысып.

— Дурыс! — деди муғаллим. Басқа гөп болмады. Буны еситип турған бригадир — Фартуқлар, қанарлар таар емес! — деп шыжа-шыжасы шықты.

— Мейли! — деди муғаллим. Бизге ертен-ақ таярланыз?! Бирақ бүгін таңнан көрейик?! Бүгін уақытша қарыққа теремиз!

Бригадир алдымызға түсип бизлерди 20 гектардай пахтасы ағып турған атыздың жағасына апарды. Бул жерде пахталар сондай қыямет пахта болған. Пахталар тап қауашаның ушына шекем қалмай ашылған. Тап пақаларға пахталарды қол менен сулыўылққа қойып шыққандай!

Буны көрип таңланған студент Сабырбай Романов: — бул атыз емес, пахта қырман-го?! — деди.

Бурыннан пахта теримине үйрентген студентлер мугалимнинг ямак бригадирдин көрсөтүп туруйына карамай-ак, студентлердин хан кайсысы эки жалдан алып теримге киришип кетти.

Студентлердин бул көрүнисин көргөн бригадир албырайын деди. Ол студенттерди бүгүн пахта термес деп ойлаган болууы керек. Оларды пахта терийге киришип кеткендиктерин көрүп, төрөзи, тележка керектигин билди. Ол ауылга карай жууырды. Атыз басларында демде тележка, трактор, везен таар болды. Ол өз менен 15 тей фартук, канарларын алып келди.

Студенттер пахтага калай кызыкпасын, ол сондай аппак, сондай жумсак, онда бизиң дийканларымыздын мехир-мухаббаты көрүнүп туралы. Оның аклыгы, оны эккен дийканның кеуиши экени, жумсаклыгы оның мехир-мухаббаты экенлиги өтирик пе? Булар бунда өз ата-аналарының да мухаббатын көреді. Олар бул мехир-мухабатка араласып, осыюди, дийкандары, ата-аналары бул дөстүрлерди ийелсүди, сөйтип оларды өзлери дауам эттириүди, бизин студенттеримиз хэмме уақытларда арзы кылады. Соның ушында студент пахтага кумар.

Мийнет эткен адамга уақыт демде өтеди. Демде-ак кеш болды. Күндү кызарып батыуға мейил берди. Пах! Усы уақытларда ауыл тәбиятына бир карасано?! Ол кандай гөззал! Ауыллар шок-шок, көп-көмбек тереклик. Дөгөрек жап-жасыл, оған караган сайын карағын келеди. Әсиресе, таза хауа. Турган жердиң батыс аркасы күн батар алдында боп-боз тартып алды жарланып, үстилери өркөш-өркөш болып турған Айбүйир тауының этеги, караган сайын оған карағын келеди. Ал, атызларда болса, поля кузовларына пахтаны толтырып тыгып, аркалап жүрген комбайнлар, кеште ауылдағы жамраскан қой-қозылардың сеслери, жолларды дизилишип пунктке тартып баратырған аппак ак пахталар тийелген тележалар, караган сайын карағын келеди. Буну көрүп туруп ауылда да, каланың да өзлери мүнөшип өмир сүриү занлылығы барлығын узак ойланасан.

Усы биринши ауылга келген күни-ак студенттердин алды 75 кг, а кейини 40—45 кг пахта терди. Сол күни-ак студентлер пахта пунктин пахта тапсырды.

Бизлер кеште келип, группамыз бенен кишкене мәжлис өткерип өзлерибизге хызмет кылатуғын завхоз, повар сайладык.

Студентлер пахтага келгенде күз эле ерте еди. Күндер артынан күндер өтті. Қырманлар қырманларга уласты. Узак күндер студент жасларымыздын мийнетке қанша кумар, қанша төзимли, олар қанша мийнет сүйиш хөтте, кимнің қандай экенликлери де айрылып қалды. Өйткени бу

...! Ирақ, бул күндер студентлер ишинен айрыкша мийнеткеш басқарман жигит-қызлар барлығын да көрсетти. Мысалы усы 5-курсаныңдын старосты Бердиева Хүрлиман деген қызымыз хәр күни 200—300 килограмнан, Хожаназарова Мағрийпа деген қызымыз 250—300 кг нан, Сейилбекова Гүлжан деген қызымыз да 150—200 кг нан, Табаева Гүлнара 150—180 кг нан, Тилеуова Жийенгүлде 150—190 кг нан пахта терийин жаздырмады.

Қарқалшақ тили хэм әдебияты факультетинен, әсиресе, тек 5-курсаның 4—5 кыздың өзи-ак бир пүтин группаның пахтасын терип жүран. Келген бригадымыз қашшан-ак планын орындап кетти. Студентлер пахта териминде шаршауды билежақ емес. Бирақ бунуң үстүн дереги бар. Студент өмирлери қайсы жерде болмасын бай, шалды, жуа бир кеуишли өтеди. Тәбият жаслыкқа усыны бағыш эткен. Олардың жүрген жерлеринен мин табуу мүмкин емес. Олар атызда болса, мийнет көкүрмелери. Үйде болса, казанында гөш қайнап, палау писип атырса, шахараныңда нан, май, кант, алма, жүзим хэмме уақытларда толы. Хэмме жерлерде жандаған ләззетли музыкалар астында шай ишип аўкат жеиди. Гүнде олар ак төсекте уйықлайды. Таза жатып, таза туралы. Студенттиң өмири мұдамы шағал мәслик десе болады. Хәр ким мине бизиң өлимиздин жаслығы усындай деп мақтаныш этсе арзыйды.

Бирақ, студенттердин өмирлери тек жақсы жасап, өмир кешириүден мин ибарат емес. Олар өз өмирлерин басқалар менен салыстырып көргиси келеди. Жақсы өмирлер ушын жарысқысы келеди. Жасаудың мәниси-мамулары усында деп ойлайды. Мине оларга пахтага келгенине бесинши күнге болды. Бул усы бөлимизди булар менен келип пахта терип атырған өзбек тили хэм әдебияты факультетиниң студентлериниң 5-курслары менен пахта териминде жарысқа түседі. Пахтага келгеннен кейин, еки күнге олар бириншиликте айрып келди. Бул заңды түрде дурыста қубылыс өте. Себеби, олар Төрткул, Берунилли баба дийкан әуладлары. Мийнеткешлик традиция олардың қанына синген.

Булардағы уазыйпа ендиги хәптелерде олардан қалай болмасын озыу керек. Хэммеде өрман усы. Бул ушын түнде жаслардың жыйналыслары болып атыр. Мийнет, терим графиклери ислеп шығылып атыр. Уазыйпа теримде ол жарысқан группалардан озып түсиу.

Мийнетте рухландырыушы факторлар көп болады. Бир күни түски дем алыста группага факультет деканы келди. Ол орта бойлыдан келген жас юмпаздын бүгүн кеуиши хэмме уақытлардағылардан да шалдырақ көринеди. Хэмме студенттер профессорды орындарынан турып хұрмет пенен карсы алды. Профессор студентлерге отырыуға рұқсат етті.

Повар Курбашова Гулнара профессорымызга бир кесе шай, нан усында Декан он қолы менен кесаны ушлап атырып: — мен сизлерди кузлыкка келди — деди.

— Не менен? — деп куратор шырып етті.

— Сизлер үшінші он күникте факультетте биринші орынды ийелеситилер!

— Ура! Ура! — деп хәмме студентлер бақырасты. Бул хабарды еситип студентлердин жүзериңде шадлык жайнап кетти.

— Женис байрағын алыңлар. Кишкене вьмпел қолға улағылды. Жаңа 150 сом, альбом, касенка, одеколон, жаңа китаптар менен де көп студентлер байракланды.

Студентлер ушын бүгинги түски дем алыс, жаңа жыл байрамын өткергеннен кем болмады. Деканды узатып салғаннан кейин студентлер кандай бахытлымыз. Усы Есемурат Бердимуратовтай профессор деканамыз бар деп олар өзлеринен өзлери кууанысты. Студентлер профессор декан Бердимурат Есемуратовтың тез-тез келип тура туғынлығын жақсы көретуғын еди. Себеби, оның, адамға киши пейиллиги, илимпазлығы, адамның жүрегіне кирип сөйлеуи, адамға расында да биләзет бағышлайды. Ол хеш адамға қитты сөйлемес. Жай сөйлеп турып ақ, кулип турып-ақ сени не, не қыялларға батырады. Студентлер декан болсаң усындай бол дейтуғын еди. Студентлер ушын бүгинги женис мийнетке жаңа стимул берди. Алтыншы хәпте 5-курс өзбек группасының студентлеринен ала шықтык.

Студентлердин пахта теримине кумарлығы сонша, қашан болса да алда, хәр күни өзлерин атызға күнделиен ертерек шыққандай сезер еди. Күнлер артынан күнлер, айлар артынан айлар өтті. Отделде студент жүрмеген қарық, студент уламаған пая, студент көрмеген атыз қалмады. Кем-кем отдел, совхоз, район, хәпте 4000 тонна карақалпақ пахтасын орынланды. Барлығының план толтыруында студент жаслардың ожайып үлеси болды.

Енди 6 миллион Өзбекстан пахтасы ушын гүрес басланды. Бизлер пахтаға келгенде ерте гүз еди. Еле жақында ғана самолет пенен себилген дсфелациядан пахта жашырақлары куурап түсипте үлгермеген еди. Енди гүз өз хуқыкына ийе болды. Күн болса, сууыта баслады. Пахта ушын қадарманлық енди керек болды. Пахтаны тауыстық. Гөрөк териуге өттик. Студентлер еле ис пәтин сууытар емес. 6 миллион ушын гүрес қызып ашыр.

Бир күни атызда мен студентлер менен мийнет майданында турсам бир студент — Ректор! — деди. Мийнет пенен хәммеиз кумбыл болып

үрши жап жақын жерге женил машинаның келгенлигин де билмей қалғанмыз. Қарасам ректор атыздын ернегинде өз машинасыннан түсип отыр екен. Тәртип бойынша куратор биринши болып атызға, студентлерге қашан қалған ректорды қарсы алады. Ол студентлерге жақынласыудан: Аухаллар қалай? — деп сорады.

Мен:

— Жақсы деп жууап бердим. Ол теримнің жууамағын сораиды деп ойлан, қалеген уақытларда хәр күнги килограмм жазылған дентеримди терим қалтамнан алыуға қайымласып турдым. Ректор атыздағы пахта териу менен кумбыл болып атырған студентлерге қарай жүрди. Оның менен мен де жүрдим. Олардың арасына кирип ректордың өзи:

— Ассалауама алейкум жолдаслар! Хәрманлар?! — деп өзіне жақын терип атырған 4—5 студент пенен қол алысып сәлемлести. Оларға:

— Аухалларыңыз қалай? Шаршамадыңлар ма? Жайлар жыллыма? — деп болып, — жатқан жайларыңыз жыллыма? — деп қайтарып сорады.

Тамиялар тоқта? — деп жүде сыпайы түрде гәшлерди ол бөлип-бөлип қайтарып сорады.

Студентлердин барлығы:

— Жақсы, жақсы! Муғаллим! — деп жууап қайтарып атыр. Олардың ректорға жақсымыз дегенлери де жақсы. Ал, мен ишимнен “Жақсы Чаржәу Абдирович ямаса Жақсы, жақсы!” — деп қоя қойғанда да болар еди деп ойлап турдым.

Ректор кураторға қарап: — Ең тергиш студентлериңиз неше килограммнан пахта тереди? — деп сорап қалды.

Мен:

— Бердиева Хүрлиман! — деп болып, ол пахтадан хәр күни 280-300 кг пахта терди. Хәзир, усы күнлери гөрөктен 550—600 кг гөрөк тереди — деп жууап бердим.

— Ох?! Распа?! — деди ректор таңланып. Ректор ол қызды көриуге қызықтама:

— Қәне ол теримши қыз? — деп сорады.

Ректордың шеп қаңталында турған хәр бурымлары тоқпақтай, сулуылық, қара торыдан келген, орта бойлы қызды — Минне ол — деп ректорға көрсеттим. Күни менен бул жердеги уақыларды тыңлап турған Хүрлиман, ректор өзіне қараған уақытларда оның өзіне тәбият мәңги сулуылықты аймаған бар түрүн, жарасықлы жиһуа менен күлқисин қосып әлемди мәңги гүлистан етип жибергендей болып көринди.

Ректор буну көрип оның ойына мийнет адынама сулуылық, шырайлылық екинши байлық деген сөз сап ете қалды.

Ректордын мийнет адамы менен сәлемлескиси келгенлигин сезген Хүрлиман дәрхал өзи оған қарай сәлемлесіуге умтылды. Хүрлиман ректор менен сәлемлесіп қол алысты.

— Рахмет саған! — деди ректор, ол және гөпин дауам стип, — Шаршамадның ба? — деп те сорады оннан. Ректорда бір жағынан өз студентлерін аяу, бір жағынан олар өз университетінің мактанашы болған студент аұхаллары менен жақыннан танысыу нийетинде ол сорады атыр еди. Студент Хүрлиман:

— Жоқ муғаллим, шаршамадмы! Шаршамайман! Шаршау бизлерге бундай жұмысларда мүнәсіп емес. Шаршамәуға бизлерди студентлик құжданамыз мәжбүрлейди! — деп жуаап берди. Ректор студенттин бул гөпин еситип, ол оның соңғы “Шаршамайман! Оған студентлик құжданым мәжбүрлейди” — деген сөзин ол өз ишинен қайта-қайта қайталады. Студенттиң шырайлы жуабын өз ишинен қайталап, өлшеп көрүй ол ең тәжіриһибели башшылардың иси.

Ректор кураторға қарап:

— Рахмет, сизин группаға исенем! Өзбекстанымыздың 6 миллион тонна ақ алтыны ушын гүресинлер?! Рахмет! — деди ректор.

Студентлер ректорға: — Ғайрат саламыз! — деди хәмме. Бул жүде исенимли үәде еди.

Ректор бул группадан қайтыуға ыңғайласуудан куратор оның менен бирге жүрди. Ол өз машинасына минип атырып: — Студентлердин аұхалларына қарап турынлар! — деп ескертти. Куратор оның сөзин макуллап басып ийзеди.

Ректор кетти. Теримнің хәр күнги жуумағын ол сорамады. Студентлер оның изинен узақ қарап турды. Ол қанша ақылы, парасатлы адам. Тәбият оған сонша киши пейилликти, адамгершиликти аямаған. Оның бул әжайып инсанлығына, әлбетте, Өзбекстан Илимлер Академиясының хабаршы ағзалығына, медицина илимлериниң докторлығы, профессорлығыңыз, ректорлығыңыз мүнәсіп деп хәмме ойлады. Хәтте, теримнің жуумағында сорамадыңыз. Бул бір жағынан дурыс та Тәртп тек аяққа қойылған жәмәәтте, әлбетте нәтиже зор болады. Сиз соны билдиниз.

Студент Юсупбек Атағұллаев асығыслық пенен маған:

— Муғаллим, ректор сондай әпиуайы, киши пейил адам екен-ғо, солай ма? — деп ол сорады. Оның бул сорауына Наурызымбетов Аллаяр да қосылды.

Мен олардың кураторы: — Әлбетте Чарлжау Абдинович жүде киши пейил илимпаз. Не сизлер оны басқаша ойлауығызбелдинлер? — деп сорадым.

Қайдан билейик, бизлер ол киши менен бундай жақын турып шырымғалде ушыраспағанбыз. Оны сағпаналы мәжлистерде президиумда отырып, үлкен жыйналысларда баянат жасағанлықларын ғана көрсетибиз, ректор пәрманы деген гәлгерди еситкенбиз. Соның ушын ол кишини киши пейил адам деп ойламаған едик — дести.

Мен куратор болғаннан кейин олардың гөпине бір мыре стип күнип қойдым.

Күн кем-кемнен сууытты. Жуқа қарларда геиде-геиде ушқынлай басылды. Тез-тезден қар аралас жамғырда жауа бастады. 6 миллион пахта төңірири хәр бир студенттиң көз алдында елеследі.

Хүрлиман түнде саат 11 лерде жатқан менен уйқысы келмеді.

Ол группада староста. Группаның және актив теримшиси. Пахтаңыз, группаның тәдйири неде? Кимде? Я муғаллимде ме? Ол хәкқында Хүрлиман узақ ойланды. Муғаллим куратор, ол группа активлерине сүренеди. Демек, группаның тәдйири өзлеримизде. Егер хәр бир студент мийнет тәртибин дурыс өзи жолға қоя билсе, күннің сууықлығы, пахтаңыз ажайғанлығы хеш нәрсе емес. Ол көп усындай мәселелерди көз алдына келтирип жатты. Хәммеси саз деп ол хәзир хәммесин көз алдынан өткерди.

Бизлер 5-курс өзбек тили хәм әдебияты группасынан бул жарыста, әиресе, тап усындай қыйын күнлери де алда болуымаыз шәрт. Ақыры бул университеттеги жаслардың жарысы дә?! — деп ойлап қойды.

МАШАҚАТЛЫ ӨМИРЛЕР

Повесть

*Мен бул повестти анан Убайду
Есназор ахун қызының руўхын
шад етүүге бағышлайман.*

Мен ол жыллары жүдө кишкене едим. Шама менен бес-алты жасар болсам керек. Дым жас болсам да, өмирдеги жүдө бир қорқынышлы болған уақыялар тап кеше ғана болып өткен хәдийселердей өмир бойыма менин ядымын шықпайды. Мудамы көз алдыма еселеди да тұрды. Сонлықтан да бул тарийхты қартайсамда жазып қалдырғым келди. Себеби, бул өз үйимнің тарийхы. Бундай тарийх менің халқымның XX әсирдин басында ярымнан көбіннің басына түсті. Соның ушын ол жыллардағы менің үйимнің басына дуушар болған апатшылықтар хөмме елдің басына сазуар болған уақыялар екенлиги анық. Сола етип, мен өз үйимнің шежиресин жырлау арқалы 30-жылларда пүтқи қарақалпақ зиялыларының сөйленбей жатқан тарийхын сөйлеткім келди.

Бизің үйиміз тарийхта аты әлемге белгилі Асқақтың ғыры жағасына салынған жай еди. Ол жай атақлы Нурылда ахунның медресеси болған. Жүдө көп жайлардан ибарат, қабат-қабат өжирелери бар еди. Бірақ, хәр бир хананың үлкен хайуан, ишқи хайуан, терис хайуан, талабалар жатақханалары, кітапхана, дәрсихана, мийманхана, ғалехана хәм тағы басқа атлары бар еди. Қулласы, бул мөкан XIX әсирдин 80—90-жылларында Есим, Көкөзек, Дәуқара болысшықларында, елдің қалып болып қоныс басқан, халықтың гүрлен жасап өткен жерлери болғаны рас. XX әсирдин басында Көкөзек пенен Асқақтың суўы тартылып, бул жерлерди жағалап қоныс басқан елдер кем-кем серпилип, Қараойдың ултанына суўға шамаласып мөкан жайларын өзгертип кеткен медресе бир аз елден ереклеу қалған. Жаңа қоныс басқан ел менен медресенің арасы жақын. Және бир жағдай елди большевиклер алып, медреседе адам оқып, халық келиуге қадаған ете баслағаннан баслап, Нурылда ахун медресеси де жеккеленип қала баслады. Бул шарапатлы жайға енди адамлар түнлерде хуқиметтің бадырақ белсендилерини көзлерин тасаланып келиуге қаралы. Ал, бул қарамаатлы орыннан илажсыз айрылғанығына ел, халық қапалы еди. Илаж қанша, жаңа орнаған хуқимет хәмменің басына үлкен гүлпет салды. Халық өз медресесине еркин келиуден айрылды. Нурылда ахунның барлық

бәлаларын қамады. Тек бир баласы Пахратдин хуқиметтен қашып ел ишинеде жан сақлап жүр. Медреседеги кітапларды халық жасырып үлгергенде үлгерди, үлгерсе алмағаныларын хуқимет жыйнап алып кеттип ортеди, жоқ қылды. Бул медресе қуры жайлардан ибарат болып қалды. Сонша үлкен медреседе Пахратдин мақсымның елтиси, оның қолында биреуі он төрт жасар, биреуі бес-алты жасар ғана еки ул баласы менен қалды.

Буннан бир еки жыл алдын медресе большевиклер тәрәпинен конфискалаған еди. Медресениң шелек толы дәнлери, қора-қора мағалары, төсенген кийиз, текиймент, алаша, жақсы ший, шыпталар, кийим-кешеклери, хәтте, кели-келсаптарына шекем тартып алынды. Енди үйде төсек-көрпенеден жаман-жуман ләттеди шығып қалған төсек, кийимлер тасқалап.

Пахратдин мақсымның елтиси жаслай ийилип түскен үйин таслап бул жерлерден басқа бир жайларға шыққасы келмеди. Бул үйдин хурметли орын екенлигине оның исеними мол, екенлигине көзи келетуғын еди.

Ел қызық жери, халық суўсызлықтан медресенің жайынан уақлаңқырап илажсыз Қараойдың ултанына барып қонысланып отырса да, медресени олар ұлыўма таслап кетпеди. Күни-түни хабар алды, үсир-лигерлерин алып келип медресеге берди. Хуқимет көрсе, тартып алып тұрса да, медресениң телеклерин халық дәнте толтырып қойды.

Бүрүн ел суўсызлықтан илажсыз медреседен қашықтаса, енди оның үстине большевиклердин жини медресеге барған адам болды. Сонлықтан да халық бул қарамаатлы орынға енди тек түнде куйылып келетуғын жағдай қалды. Соның ушын мақсымның елтиси бул үлкен жайда жалғыз жасауға қорықпайтуғын еди.

Бир күнлери түнде медресеге келген, кеткен адамлардан большевиклер медресени бузады екен. Оның ағашларын алып жаңа салып атырған баслады. Қулақ еситкенди, көз көреді деген, бир күни уллы сәскеде жүдө көп гүл мыйықлы арбалар медресенің дөгеретине жыйналып қалды. Узын мурытлаш қара кииси мақсымның елтисин өзиниң алдына шақырып алып:

— Сиз бүгиннен басылап — ол гөпин жүдө мықлап сөйлеп, — тап көзирден басылап бул жерде жасамайсыз. Қайда барсаң онда бар! Бүгин медресени буза баслаймыз. Ағашларын аламыз. Көне сен мында кел?! — деп мақсымның елтисин медресенің алдына 40—50 метр жерге дейін өрттеп келип, — Мыне, мына жерге үйлен патты-саттыңды усы жерге алып шығарып үй. Қолы менен медресени көрсетип, — енди мына ишкериге сен кирмейсең, тез бол! — деп оған хәмир етті.

Ишкериде елтинин колына илнетуғын да көрпе-төсектен хеш нәрсе жок еди. Соның ушын елти бирден ишке қарай өзін урған жок. Ол елтиге хәмир етип, сөйлеп турган узын муртлаш кара киши аўылдан Нурман қазақы дейтуғын адам еди. Нурман оның өз аты, қазақы ол адамлар оған қойған лақабы еди. Елти оны жақсы таңыйды. Ол да елтини жақсы биледи. Ол өзиниң елтиге түсиндрейжақ гәглерин айтып-айтып болып, арбадағы адамларға қарап кетип қалды. Елтинин жайы бузылған менен иште қыйналғандай, затлары болмағаннан соң, онша үйдеги жатпақ жаман төсек, көрпелерге басы айланбады. Оның үстине хәзирги турған жери кеуіп қалған, құрғақ таза жер еди. Елти изине ериткен еки баласын қасына алып турған орнында жерге-ак отырды.

Елтиниң барлық нәзери енди не болар екен дегендей болып арбақештерде болды. Арбақешлер барлығы бұрын аўылда той мерекелерде көрип жүрген тағыс адамлар. Олар арбаларды қойып барлығы медресені айланып көрди. Оның басына мийди. Медресениң басында арман-берма көп жүрди. Жүде көп сөйлесип те турды. Ең ақырында олар үлке хайуаннан баслап медресени бузыўға қарады. Қолларында үлкен-үлке темир, ағаш тоқпақлар, балталар бар. Пәрдиўалды шеттен қопара баслады. Шебер усталардың тоқпағында, басқыланып писипт, кеуіп қалған сарылайдан салынған қып-қызыл пақшалар тегинликте бузыла қоймады. Әлден ұақытларда барып пәрдиўалдан майдаланған муштай, ең үлкен адамның геллесиндей кесеклер сатырласып жерге түсе баслады. Солар етип, нешше жыллар адамзат кеуіллерине жақты нур шашқан, бес мешит деп атанып аты хаўзасы өз халқынан да тысқары Хийўа менен Бухар әмирлигине, Ташкент генерал губернаторлығы менен европада, Қазан, Москва-мақария, Санкт-Петербуртта белгили болған, шығысында Кабул, Карачи, Бағдат, Станбулға шекем аты хаўазы кеткен Нурылла ахун медресесиниң тарийхый тәғдириин тамам болыў деўирлері басланды.

Буны көрип елтиниң басы мән-зән болды. Көз алды гиреуленип жүреги дүрсилдеп ура баслады. Ериксиз шырайы кашып, көзинен аққа қанды жасты көйлегиниң узын жеңдери менен қайта-қайта сығырады. Ол өз ишинен Алхамды, Қулпуғалланы қайта-қайта тәқирарлады. Көз алдына жаўызларша өз жайын бузып атырған ел қузығларына илла де аўзын ашып елтинин оларға бир нәрсе деўи мүмкин емес еди. Елтини бұл елжиреген кеуилин оның қасында отырған еки баласынан басқу сезген адам болмады. Ол медресениң бузыла баслаганын көрип, елти енди жайсыз қаламан деп жылаған жок, ол сонша халықтың кеуіллерин шам жаққан, елдин, халықтың әдиули орыны болғанн уллы медресени қыйратыўға қол урған, өз елинде бундай жаўыз адамлардың барлығын

қалады. Елти сонша бирликли, берекетли адамгершиликли болған елдин халықтың илим масқанын жығыўға қол уратуғын мехир-дүрбеттеги, ақылсыз харам ийбетли адамлардың табылғанына жылады. Елти балдрақларға ерип елдин бузылайын дегенлигине жылады.

Елти жүде ақыллы, хәтте, оқымысты илимликте хәял еди. Ол атақлы ағартып Есназар ахунның қызы еди. Ол да атасының қолында сегіз жыл оқыды. Он жети жасында Нурылла ахунның есигине еңкейип кеуин алып түшти. Усы медресеге келгени ахунға хызмет қылди. Елде ақыллы, өсиет келин деген атаққа ирести. Бұл үйде нешше ахун уламалардың қатарына қос қоллап мыс қуманнан суў куйды. Медресениң қораматын қорай, өз билимин өсирди. Намаз оразасын қаза қылған жери болмады, ила өсиет, өнип қиярат еди. Мына жети-сегіз жылдан берли күлтегенде ила болып атырған ойраншылықтар елтиниде хайран етти. Бұл уақыялар, елтин айтқанда, бир елтини емес, елди де хайран етти. Бирак, қолдан қорай илаж жок. Халық бунда қудайдан бийхұжми ис емес шығар дегенин басқаны айтпады.

Ел жылап отырып, бұл уақыялардың барлығын өз кеуилинен көрип, көз алдына келтирип отырды. Елти өзинен-өзи сөйленип, — нешше усындай қузын, азғынлар болмағанда, елимизди совет хұкимети басып алмаған болар еди. Әўели ақпаша басып алды. Орыстың елди қанынап қалды, енди мына бир большевик дегенлер басып алды. Булар орыслардан да зор болып шыққан қусайды. Ғаррылар айтатуғын еди, ара орысты көргенде, сары орысты әкем дерсен, дейтуғынлығын айтатуғын едик. Қара орыс дегенлери усы шығар. Бұрында орысқа қарамақ деп налығанбыз. Ол орыслар елдин мешит, медреселерине, ила, ағаш, ағаш, ийшанларына тийген жок еди. Бұл орыс большевиклер ахун ийшан ба, мешит пе, медресе ме шетинен қыйратып баратыр. Бұл қараманның болайын дегени шығар — деп елти көп ойланып жылап отырды.

Елтиниң бұл аўхалын, оның кеуил сарайындағы толқып тасып турған усындай хәдийселерди билген адам болмады. Жаздың айы еди, енди бир бап ысы. Елти еки баласын еки қатпалына алып узақ отырды. Үлкендей бүгін мезгилинде олардың тамақ ишюде ойларына келмеді. Тамақ ишю ойларына келген менен мына бүгити ұақыяда бир жерде отырып, бир нәрсе ишип жеўде мүмкин емес еди.

Медресени кешке шекем бузды. Тек болғаны үлкен хайуанның иштинана бузылды. Бузылып пақсадан жерге түскен кесектерден бетер, иштинеп жерге түскен ағашлардың селслери жер жарып аты. Медресени қуны оларға да аңсап болмады. Кеуіп қалған диўаллар тегинликте

бузылмады. Жайлардың басына жерден атылған ылайдан салынған пақсалардың қалыңлығы бір метр еді. Оның астындағы ағаштың үстіндегі қалың қамыслардың қалыңығыда өңейі емес, ағаштың үстине кесе салынған қадаларды да алуға аңсапқа түскен жоқ. Өлдім азарда шуласып жүріп бір ағашты жерге зордан түсірді. Солай етіп, кешке ішекке көп адамлар үлкен хайуаннан жерге алты ағашты ғана түсірді. Өзлеріде аздам медресени бузыуға қуанысып келгендіктері менен хәр арбаға үлкен үш ағаштан ғана салып кешки намазлығерде көп арбаларды қайтып босқа айдап, енді ертең келип бузамыз деп хәммеси қайтып кетті.

Елти аздам отырған орнында медресенин бузылып атырғанлығына қарап кешке шекем отырды. Кетердин алдында Нурман қазақ елтинин алдына келип, суқ бармағы менен оны тезеп сөйлөг:

— Сен енди мына жайға кирмейсен?! — деп медресени көрсетип көхәрленип сөйледи. — Егер кирсе өлесен! Ескерттип атырғаным, өлесен! Түнде кирип жатсаң болмайды, усы отырған орнында жат. Болмаса қайда кетсең онда кет! Ертең бул жерде отырма. Енди бул жай сеники емес — деп дир-дир етип сөйлеп арбаларына қарап кетті.

Елти Нурман қазақтың сөйлеп турғанды жүзине бир қарап еди, өз қара ұзын муртлаш адам, жүзлери бурынғыдан да бетер қап-қара өртен шалғандай болып кеткен екен. Сықылбынан шаршаған түр биинини тур. Усти басы топырақ-топырақ болып қалыпти. Ол елтиге айтарын айтып болып, алдыңғы бос арбаның алтақтасына минип: — Көне кеттик! — деп арбаны ауылға қарап айдап кетти.

Елти жүдө ақыллы, сын-сымбаты келіскен, ұзын аққубадан келген қышша белден жуауырақ келиншек еди. Арбалар медресениң қасына кетиуден-ақ орнын тартып өзін жыйнады. Тақмына шекем түсетуғы өріп қойған ұзын тоқпақтай қап-қара мойылдай жылтылдап турған бурмыларын орамалдың ишинен тартып-тартып алып жайына жиберді. Бурын ол ұзын бурмыларын үйде хызметте жүргенде уятты деп желкен орап, үлкен ақ орамал менен тартып бууып қоятырын еди. Бүгін он елти бир еркине ашық жиберді. Қасындағы азаннан берли өзи менен отырған балларын қолларынан ұслап турғызды. Медресениң табатысында Ақжағыстың ишинде үлкен сууға толы хәуиз бар еди. Соған барып ең өуели елти балларынын соуларын жууғызды. Олар бир биреулеринин сықылларына қарасып турып қайтып Ақжағысты жағасына шықты. Бой жазып тум түсқа бир қарады. Буларға бүгінги күн күндегиден басқапарактай, қып-қызыл масалайдай болып өз орнын кирип баратырғандай көрінди.

Түни ғана булардың аяп болғанлықтары ядларына түсти. Қанша жайға өртен, өлсең деседө оларға өгініп өскен уясына бармау мүмкин емес еди. Себеби, онда оларға барха мехир мухаббаттың палы тамып турғандай көринер еди. Ол өзлери жатып тұратуғын өжире, оларға ишинде көрпелесті болмаса да көрпе-төсектер жайыулы турғандай көринер еди. Олар үшүн кирип-шығып өскен өжиресе қорғандай көринер еди. Оған өрмей бирден олардың ол ханадан безип кетиуи де мүмкин емес еди. Ушүн жайына кирди. Ана деген перзентке қандай мехрибан дейсең, егілеп екі бала жегендей үйден тақан тапты. Жай геүгим тартыудан күндеги түтүк шыраға от басты. Булар кеште арқайын өз үйине орналасты. Бирақ түнги жайызықты көрген жаралы кеуилер алғау-далғау еди.

Геүгим тартыудан медресеге адамлар толып кетти. Биреулер нан қанып келген, биреулер жарма да алып келипти. Биреулер кешки сауған өңки, қойларының сүттерин алып келген. Хәммеси жабылысып елтини баалары менен ортаға алып ише геүгін, жейгойын, урган жоқта? — деп сөрип атыр. Жатарға таман медресеге барлық Караойдың халқы көшип өртендей болды. Далаға от жағылды. Бир жерлерде қуман қайнап, бир жерлерде тамақ асылып атты. Кемпирлер де бар. Олар медресенин бузылған жерлерин көрип жылап атыр. Тейпаралары еле олар қудайдан табар, ел, халықтың медресесин бузып олар дейсең бе?! Еле бул бекетойларда қурыр десип атырғанларға көп.

Медресе бузылды дегенди еситип халық күндиз большойлардан барып келе алмай, түнде медресени көрйуге келген ауылдың адамдарының есабы саны болмады. Бул жағдай елтини бираз ойлан-ойлан деди. Себеби, елинен, халқынан дәрман талқан жан қор қымай туянылығын елти жақсы биледи. Бүгін ол ели, халқына ырғыза. Кеткен, бул ағудалардың гүясы болатуғын хажы жоқ. Елти хажыға бул өртенге ағудаларды тил менен айтып жеткерйу мүмкин болармекен дегенге ойлап қойлы.

Таруылар түни менен жума намаз ушын қурылған үлкен хайуанда түни менен намаз оқыды. Кипап ашты. Көп-көп гүррилердин басына суу құйды. Бирақ жас жигиттер, бала-шағалар түни менен медресени айланып жүрди. Түнде медресени көрйуге келген халыққа өз алдына бир пайыз жаратып өртен атырғандай, жазда болса түн салқын, тынышлық, ескен жел болмады. Медресени айланып өскен дарактардың таза хауасы жанға жағымлы рөхат тапатыншадай сезилер еди. Астан ашық. Жұлдызлар жарқырап тұрды. Хәттен, ел күлдер айдың ақыры өскен, сол себелли бүгін аиясы түн болды. Сонда ел түнүн ишинде-ақ адамлар биреу-бирейүн жүрисинен-ақ, турлатынан-тананап, үлкен кеуил көтериспе болды.

Туя мыйықпай ат арбалар медресенің алдына келип тоқтады. Бун елти терезеден аттан анық көріп турды. Көңілімде Нурман қаза Нурман әкесінің аты, қазақ лақабы, болмаса ол адам қарақалпақты қонырат урыуынан, арбадан түсіуі менен медресеге ішке қарап өзіне урды. Келе Елтинің өңіресіне кирип келип, елтиге көзі түсіуде:

— Сен әкенің аузын... саған кеше жайға кирме дегенім қәне. Мынау балларды неге мында уйықлатып қойыпсаң?! — деп уйықла жатқан балларды аяғы менен тебуге карағанда, хеш ұақытта өмир тууып адамға жаман сөз айтуға түуе, тикленип қарап көрмеген елти балларымыд теңтирмеймен деп Нурман қазақтың хәрекетин жаман көрип, жаны ышқынып кетип, бирден тәп берип, Нурман қазақтың алдына шығып оның жағасынан қос қалып асылды. Балларға жауызды жибермеуге елти бар күш гайратын салып тырмасты. Елти өзі күшме я бирден жандалбасқа балларымыд өлтириткеннен деп бар күш қуаты менен умтылғанлықтан ба, ол Нурман қазақты кейініне қарап бираз жерге шекем ийтерди. Сөгінни бурқасынлаған Нурман қаза балларды тебемен деген нийетин ұмытып, енди елти менен айқасып кетти. Елти оннан басым келип еди, Нурман қазақ оны иштен шылып қырынлатып еденге жығып басты. Жайдағы үлкен даурық, төбеле уйықлап жатқан балларды да оятты. Екеуі де оялды. Аңасын бир адам астына басып урып атырғанлығын көрген Абдулхамид пенен Сам орындарынан турып шуулап жылап келип буған асылды.

— Ер адам еркеклинг етти. Елти менен айқасып жүргенде оның үлкен бурымы Нурман қазақтың қолына түсті. Узын жуған қызы өрилген бурындары хаялдын алқымына салып, оны сыртқа қарай сүйреді. Хеп заматта оны ішке жайдан хайуанға, хайуаннан далаға сүйреп шықты. Ол сөгінни менен және алдына қарап елтини сүйреп баратыр еди. Олардың изинен шуулап жылап, ерип шыққан балларды көрип арбақешлерден биреуі:

— Тоқта! Тоқта! деймен, Нурман — деп жуырды.

Буларға келип Нурманның қолын босатаман дегенше, ол елтин еки-үш мәртебе оң аяғы менен тепти. Және бул жерде арбада турған адамлар да келип қалды. Нурманның қолларын хаялдан жаздырды. Нурман қазақтың аузынан ақ ийт кирип, қара ийт шығып атыр.

Елти орынан турды. Бирак бул қорлыққа ол хеш жыламады. Өзі ол инсапсызлар алдында мәртлерше тұтты. Бирак жалаңбас басын екі қолы менен адамлардан жасырмақшы болды. Басына бир нәрсе салыуы оған бул жерде хеш нәрсе жок еди. Оның үлкен ұзын орамалы иштен Нурман қазақ пенен айқасқан жеринде қалып еди. Ол дәрхал соған

атырды. Себеби, хаялдын ер адамлар алдында жалаңбас туруы инсапсызшылықта үлкен айып еди. Қандай қыйын, қолайсыз жағдайда еді, елти ийбе сақлауды өзіне парыз деп билди. Елти ішке кирип, қоныратан жериндегі жатқан орамалын алып басына салды. Оннан кейін қыйын қыйынласқанын билеп, ол дәрхал далаға шықты. Соннан кейін қонырат елти қолдары менен өз үстинин шанларын қақты. Оның еки елтинің стегинен асылып қалмай жылап жүрди. Елти жауызшылықтын қоныраттан бираз босаңғанын билептен кейін, еки баласын ертин, қоныраттан өзлерин бөлеклек шетірек шығып турды. Бир ұақытлары Нурман қазақ ішке және кирип кеткен екен, иштен бурқасынлап қоныраты менен сыртқа шығып:

— Минне, түнде бул жерге адамлар келген. Мынан каранлар нан, шөректерге — деп иштен аркалап шыққан бир арқа нан шөректерди қоныраққа қарап шашып жиберди. Жапқан нан, қатырған зағара, шөректерлер жерге түсіп, жарқырап атыр. Сөк салған, тақан салған еки арқа да ауызалары шешілместен, тек жерде жатқан нанлардың арасына түскен екен. Оларды көрип Нурман қазақ келе сала: мынау қаран, қоныралар не? — деп сөк салған қалталарды, тақан салған қалталарды қонырат менен теуіш атыр еди, Баймурат шарыша келип оны усадды.

— Ой ақмак! — деп оны кейін ийтерди. Және ол сөзин дауам етип: — Нанның не жазығы бар?! Теппе нанды! Және ол қып-қызыл қонырат топырақта шашылып атырған бауырсақ пенен нанларды қолы менен көрестип: — Ақмак бул не қылғаны?! Буларды шашып төккенше оны өзлеримиз жегенде бөле келеме? Тоқта енди тегинди — деп оған теуіш ирланди. Баймураттың бул гөпін Ақбаланың баласы Тоқымбетте ұстады. Кейін бул жерде турған адамлардың көбиси бул гөптерди ұстады. Нурман қазақ өзинің суулығын баса қояжак емес. Ол еле қонырат бир нәрселерди айтып тур.

— Мен еле буларға көрестемен! Түнде бул медресеге адамлар келеди екен. Ол жерде жайрап атырған нанларды қолы менен көрестип: — Мына нанларды солар алып келген. Кеше бул жерде бунша нан жок еди. Ол жерге күндіз, түнде жан жоламайтуғын қыламан! — деп ол өзинше қонырат атыр.

Елти өзлерин олардан бөлек тартып турып болышевкердин қулына қоныратан жауыздардың бул хәрекетлеринің гұясы болып қарап турды. Ол ишинен нанды аймаған, нан тепкен ақмақларға бир нәрсе деу қыйын екен деп турды. Расында да олар бул халатта елтині сөйлеттирмейтуғын еді. Ол шашылып топыраққа аралас жайрап атырған нанды барып қоныратыңа да булардан қорықты. Елти ишинен — илаж қанша! Күш

жетпейтуын жауызлыкка карсы туруу мүмкин эмеслигин билди. Нандин жерде шашылуу менен жатты. Болшойларда бир нәрселерди өзлерин айттысып атыр. Олардын не айтты, не койып атырғанылары менен елтинги жұмысы болмады. Уялууа олардың бүгінги келгендеги нийес белгилі еди.

Елти еки баласын колларынан жетелеп Ақжағыстың жағасын шықты. Енди ол болшойларға не қылар екен деп қарағанды да қойды. Ақжағыс оған күндегиден де сулуы, күндегиден де көкірек-липас дөңни тұрғандай көрінди. Оның улғанындағы үлкен хауыздың суы көп-көмбек гүзги тынық аспандай жарқырап еди. Мешит, медресе сәл шетиректегі Қара ой ауылы жасын тереклерден қап-қара қазанның қара булғандай болып көрініп тұрды. Атасының медресеси болса, ол шетинен жана ҳүкимет қыйрата басласа да, еле ол оған сауатлы көринеді. Сонша қәраматы ели, халықтың илимий мәсканының толық бурата қыйралыуына елтинің исемни болынқырамайды. Қулласы елтиге о төрт-он бес жылдан берли еңкейіп түскен есиги, желип-жортып жуыраған Ақжағыстың бойлары, тууылғалы есиги, камалына келген ауылы, елтинің жери, топырағы оған бүгін сондай сулуы, сондай жаксы, хәтте алтындай көринеді.

Бұл мөкәннан бундай елден, бундай топырақтан, бундай дини ислама карсы, мешит, медреселерге карсы уялууа улы әулийелерге карсы көпир душман адамлар шыға қалғанығына елти хайран қалды. Елти арбакешлерге бир қарап еди, олардың арбаларды тууырып, медресені бузыу ұшын жайлардың басына барлығының минип болғандығына көз түсти де, қайтып басқа жаққа қарады. Елти көп ойланды. Бүгінги көрге қорлық, азаптарды қайта ядына тусирди. Елтиге бүгін өз үйи өзаникинде болмай көринди. Себеби, мусылманшылық бузылмағанда, өз үйинде өзине өзге кол көтере алармеді. Енди гана елти Нурман казак далаға қарап оны сүйрегенде биийк табалдырықлар жанбас, жауырындарын қыршып кеткенлигинен етниниң ашпай баслағандығын сиди, енди сезейин деди.

Медресесин қасынан атасы Нурылла ахунның жатқак әулийешилиги дым жақын еди. Елти хәзир бұл жерде турыуды қолайсы көрип, еки баласын жетелеп атасының көбирин зыярат етип қайтыуды макул көрди. Әулийеге кирип, атасының жанадан салынған жайты көриуден оның кеуіл сарайы бузылды. Елжиреп ол етек, жеңин жасқ толтырды. Көбирдин үстине салынған үлкен естеликтин алдына зордап келип жетти. Көбирдин үсти үлкен дийуалдан қоршалған болды. Атасының жайының есигиниң аузынан жақында гана жерлентен атасы менен енесинин көбирлері ап-анық көринип тұрды. Елти дәрмансы

оның жайының алдына келип бойын таслады. Ол әуели төбарикти көрип, олардың руўларына бир дуға қылайын деп көрип еди, өз еркин болып тура алмады. Атасының, енесиниң көбирлерин көргенде оларды менен жетелеп қиятырған перзентлерин де ұмытты. Тақсыр көрип жер қушақлап жатып өксип-өксип жылады. Ол көп мөхәллерде өлген келди.

Ата қорландым! Ата! Деген сөзлер зордан зорға оның аузынан шықты. Және ол демин алды. Аузын топыраққа ерикисіз басты. — Ата қорландым! Ата! Ата! Ата! — деп және сөйленди. Бираз өксип-өксип қиятырғандар гой! ... Ене! — деп және сөйленди. Бираз өксип-өксип қиятырғандар соң есине келейин деди. Орнынан турып жер қушақлап көп мөхәллерден соң есине келейин деди. Орнынан турып жер қушақлап сакка жүтип отырды. Бирақ, атасы менен енесинин көбирине қиятырғандар үстип жүзин жас қаплап кете берди. Көп уақыялар оның басына қиятырғандар кетип атты.

Елтинің аты Убайда еди. Убайда Нурылла ахунның үйине келин болып, есигине еңкейіп түскенде ол дым жас еди. Хәтте адамлар бундай жерде жәп-жас нашарды аламакен, ол хөзертиң хызметине жарармекен болмаған еди. Убайда кишкене болған менен ғайратлы нашар еди. Әкеси Нурылла ахунның үйинде мийнетке ол писип қалған еди. Әсиресе, ол елден жатып, ерте турыуға, аз уйықтап аз сөйлеуге үйренип қалған еди. Ахунның хызметине ол мудама шай тұрды. Ол бұл есикте хаяллық қарарынан орындай алды. Нурылла ахунда хөмме уақытларда оны кишкене болғандай көрип Убайда деп атын атамад еди. Бөрха оны балам, балам көрип еди. Енеси келинине атасынан да бетер мөхрибан болды. Бұл есикте елтинің шаң, бетин жел қақпай өсти. Бұл үй оған өз тууып өскен үйинен көрер болды. Нурылла ахунның есиги өз үйи, өз ұатанына айланды. Бирақ елти көлтеннен соң ата-енесинин онша көп кешикпей қаза табыуы болмағанда үлкен ұмытмастай жоғалтыу болғандығы рас. Бұл қайғы мөхәллерде оған көп күнлерде ұмыт болайын дегенде мына болшой-арындан салған ойраншылығы Убайданың қорлығын келтирди. Күйеуі қайы болса, буратала қамалып жоқ болыуға келгенде зордан қашып кететін еді. Ол тири, ол бар. Ол да жақсы. Бирақ оған Убайда ол үйде қалмайды деп налымайтуғын еди. Хәзир медреседе еки улы менен өзи көкке қалды. Садағасы кетсин, елдин ғәмхорлығында жасасада сум нәметни адамлардың медресени буза баслауы, бүгнги олардың балларды қорлағын келди. Атасының көбирин көргенде оның ерикисіз естен кетип, қиялап атырғандығы сол еди.

Елти көп уақытларда өзіне келейин деди. Атасына, енесине хаят болды. Оннан кейин барып енди атасынан раслап мәдет тиледи. — Ата

жәрдем қыл? Ата ақылдарына өзінің қайыркым болагөр? Кәпірлер інсап бергей! Атам, Ене сиздер өзі емессіздер, тирисіздер! Биздер жәрдем етегерің?! Ата! Хәр қандай бәделерден, жауызлықтардан биздерди қорғайтөрің? Биздер ақылдарыңыз бенен бірге сиздерді шарапатыңызда ғана жасай аламыз! — деп жалбарынды. Ол және хал оқыды. Дуға қылды, өткен-кеткенлерди ядқа түсірді. Атасының жайы баллары менен қайта-қайта айланды. Және қайтып келип атасының жайының алдында отырды. Босағадан сүйреп өткендегі қыршылы жерлерине атасының жайының алдынан топырақтан алып жақты. Ау анасына қайта-қайта ийбе қылып Убайда орнынан тұрды. Атасына, енесі еле талай-талай рет аман тұрса, зыяратқа келетугынлығына уәде етті. Оларды бұл дүния о дүньяда да ұмытпайтуғынлығын билдирді. Буннан шығып атасының заңгилес досты, бес мешиттин бири болып қатнасқа сол әулийеде бірге жатырған Әбдірейім ахунның қәбириниң басында барды. Баллары менен бірге елти оғанда қуран оқыды. Себеби, бозаты шөрийп Убайда Нурылла ахунның үйіне келин болып түскен соң көп келетугын еді. Талай-талай қолына суу куйған, шайын демлеп беріп дәрет суу менен төмийінлеген, сарқытын жеген, пәтиясын алған жаулықна еді. Оны да елти хүрмет пенен зыярат қылды.

Күннің мейли де тал түс болды. Булар бүгін күннің онша ысықлығына да байқамалы. Елти әулийеден шығып өз үйі медресеге қайтпақшы болды. Әулийеден біраз берман шығып елтинің өзлериниң азанна берли хеш нәрсе жемегенлиги оның ядына түсті. Ол бәринен бұры балларын ойлады. Еңки ски-үш күн тамақ иштей жасауы мүмкин, а Әбдулхамид пенен Саид балағой. Олар хеш нәрсе тапшай жасауы мүмкин бе? Мүмкин емес! Соның үшін елти үлкен улы Әбдулхамидтен — аш болдың ба? — деп сорады. Ол аздана ойланып тұрып:

— Жок! — деди. Оннан соң Саидқа қарап:

— Сен аш болдың ғой! — деп көріп еді, олда аздана ойланып тұрып — жок! — деп басын шайқады.

Расында да, булар ексүй жүде аш болып тұрған жок еді. Себеби азаннан берли булардың басындағы болған уақыяларда оларды кеуиллерине ауқатты түсире қойған жок. Ауылдағы мешитлерден хәзірші Әбдірейім ахунның мешити бузылмай аман тұр. Онда ахунның үлкен баласы Әбдіхалық мақсымның хожалығы тыныш жасап тұр. Атасыз жатқан әулийешилік ски мешиттин арасында есабы. Балларға жеуі бір нәрсе алып беріуге сонда барып көрсембекен деп елти ойланып тұрды да, ашбыз деп қисилден ауқат сорағаннан кешке шөкеш шайдайы. Кеште қуда кәлесе, және медресеге адамлар келмеспекен деп ойланды.

Елти үйіне қайтты. Медресеге олар демде ақ келди. Большойлар медресениң күшпәрен болып бузып атыр. Пәрдийуалларды урып, бузып атырған үлкен ағаш тоқлақлардың сеслери жерди жарады. Бүтин олар ағаштарды түсірип үлгеринти. Елти бұл ауқалларға аздана қарап атырған еді. Медресениң алдында үлкен Шауылдыр деген жай бар еді, соның арасына жетти. Шауылдырдан медресениң жақында ғана кітаптарын жазырып көмген телесиниң топырақлары көринип тұратуғын еді. Елти бунан біраз қарап тұрды. Бірақ бұл сырлы тарихты ол балларына айтпақшы келмеді. Себеби, онда алдында ғана медресениң илим дүнясына кіретін ерді зордан-зорға жасырынтып, көмилип үлгерилген еді. Оны халық көрип жана хүкіметтен жасырып көмди. Онда илим көни жерленген, оны халықтың тарихы жатыр. Онда дүнья жаратылғаннан бүгінге дейін елти адам қолы менен жазылған илим хікметлери жатыр. Соның арасында оны жана хүкіметтен жасырып, оны көміуі дурыс еді. Бұл мәселеге елти қанық еді. Бұл балларға айтуға болмайтуғын сыр еді. Елти де ол мәселеге жүде көп қарап тұрды. Бірақ балларына оны айтпады. Бұл илим дүнясының жерленген жери тек санаулы адамларға ғана белгилі еді.

Елти балларын жетелеп Ақжағысты жағалап және алдына қарай кетти. Ақжағыстың еки бойы қалың қаратал, актерек, жийделик, гейпара балларында ерик бағлар бар еді. Олардың барлығы өз атасыниң, өз балларының қоллары менен еккен. Ақжағыстың еки бойының хауасы сондай таза, сондай жағымлы, сондай сүйкімлі. Елтинің де, оның балларының да кеуиллери біраз көтерілейін деди. Булардың басын көрип, кеуиллери тырнаған қайғыларыда ұмыт болайын деди. Олар бунан болғанларда ұмытты. Олар тап усы жүрген жерлеринен-ақ медресениң бузылып атырғандықларын көрип тұратуғын еді.

Кешке шөкеш бұл жерде елти баллары менен дем алды. Ерте медреселерде медреседен алған ағаштарын арбаларға тийеп большойлар атырғаннан соң барып елти үйіне келди.

Елти медресениң алдына келип еді, аздаңдағы шашып таспаған баллардың орыңларында топыраққа былғанып жатқан төрт-бес ғана топырақтар қалған екен. Оларды елти қоллары менен терип алды. Булардан бисқа хеш нәрсе көринбейди. Оны елти балларына беріу үшін топырақтарды хауызға апарып, топырағын кетиріп жууды. Бірақ топырақтар күни менен далада жатқаннан соң тас болып қатып қалған екен. Соның үшін оларды бірден балларына жеуге ұсынбады. Соның арасында күнде батып, жер жәхән теуғимлесе баслады. Ауыл адамлары күнде медресеге келе баслады. Олардың биреулері зағара, биреулері

жапқан нан, тақан, сөк алып келипти. Гейбарларының писиріп ал келген жүеуі гөжесиде, жармалары да бар. Және биреулері пискен теге, шийкиде гөш алып келипти. Түнге қарап және медреседе жанлап басланды. Елти, Әбулхамид, Саидларда салағасы кетейін халықтың ал келген нан, шөректерине-ақ тойып қалды. Және адамлар далада бир ө жерде қазан асып атыр. Бүгінде елти, оның баллары өзлериниң көр қорлықтарың, жекке жалғызлықтарың ұмытайың деди.

Елти жыйналған адамларға бүгинги бұл жердеги болған тарихи айтты берди. Халық қыялалып атыр. — Харамылар! Жауызлар, бұл қайдан шыққан бәделер! — дегенлерде көп болды. Буны еситкеннен кейін адамлар елти менен оның балларына алып келген нан, шөрек менен сөк, тақанларды медресениң басқа өжирелериндеги телектер жасырып қойып қайтты. Олар елтиге аш болсанлар усы жерден кел алып, жерсизлер деп жасырған нәрсе қараларын көрсетип қойып атыр. Елти оларға миннетдаршылығын билдирди.

Жана хұкимет медресени бузып, ахун-уламаларды қамап жоқ қылы халықты қорқытып зөресин ушырып атырса да, адамлар медреседе айрылажақ емес. Бүгінде бунда кешегиден кем адам келмеді. Ауыз жатар мезгили бола келип сди, медресеге жыйналған адамларға бир қозғалаң пайда бола баслады. Адамлар биреу-биреулерине адам кел десип даладағы қазан табактарың таслап тум-тусқа жапырылып қап баслады. Растан-ақ большойлардың ауылдағы белсендилері адам еке мүмкин бүгинги өткен түндеги медресеге халықтың келгенлигин билд Нурман қазақтың бұл хәрекеті шығар. Ол большойларға барып түн медресеге адамлар жыйналды деген болыуы керек. Булар соған келге болыуы итиғал. Ауылдың белсенди комсомол жасларынан жети-сеге жигитлер келип қалыпты. Оларды ауыллық партия ячейкасының басқаратуғын Ержанов Әбдимурат басқарып келипти. Оның қасынд Садық, Салыр, Ешжан, Сүйиндик, Нурман қазақтың өзи де бар. Олар төрт-бес адамды услап алыпты. Олар менен қатты-қатты дауысының барынша сөйлесип тұр. Белсендилер қасындағы адамларды сорауға тұты қыянап атыр.

— Жаңа бизлер келгенде бұл жерде адамлар көп еди ғой. Олар қай кетти? — деп сорап атыр. Олар:

— Билмеймиз! — деп жуап берип атыр.

— Сизлер неге бұл жерге келиндер? — деп Әбдимурат оларды сөинте атыр. Ержан улының аузынан ақ ийт кирип, қара ийт шығып атыр. Ол Қунназарға, Жаббарбергенге, Аялбергенлерге:

Кәне, жаңағы усы жердеги бар адамларды жыйнап! Олардың өкенилдерин мен бир көрейн — деп атыр. Олардың дауысылары қаршылап тұрған адамларға аттан анық еситилип тұрды. Өзлері де қаршылап:

Кәне мында келиндер, сөйлесейің?! — деп қашқанларды шақырып атыр. Бірақ бұл бәделерге шамаласатуғын жан табылмай атыр. Белсендилерден Садық көбирек дауысы қатты шығып бир нәрселерди атып атыр. Оның айттып тұрғанлары да жақсы гәп емес. Ал Ешжанов елти тез медресени қыйратып, адамларын қырып таслау керек. болмаса жерде ақмақ адамлар жыйналғанлығын қоймайды деп атыр. Қалайда адамлар бұл жерге келген белсенди жаслар шығармақ көринеді.

Бүгин халық булардың төленин қорқайын деди. Елде, ауылда жаңа хұкиметти де орнатып атырған усылар. Жаңа хұкиметтин алдында белсендилер айтқаны айтқан, дегени деген болып тұр. Оларға ауылда қарсы шығып, қарсы сөйлер жан жоқ. Булардың қайсы-қайсысы да биреу-биреулеринен осал емес белсендилер. Соның ушың бүгинги медресеге жыйналғандардың ийманлары ушып, булардан қорқып бир қысым шығып атыр. Сол себепли медресеге бүгин келгенлердің барлығыда белсенди түниң қушағына синип, оларға көринбеудің илажларын қылып атыр. Халық олардың пейлине де, кеуиллерине де, нийетлерине де қанық болып қалған.

Түнде белсендилер медресеге адамларды қанша өзлерине келиң деп шығарғанығы менен буларғы жақынласар жан болмады. Қараңғы түн қараңғы өз қушағына жасырды. Сонша жай, сонша тастай қараңғы ол жерде түн кимди табып мүмкин емес еди. Өзлері де медресени сырттан ұзақ адамлар айлануы жүрди. Ишкериге кириуге жүреклері дауамай ма? Ишке хеш биреуі кирмеді. Медресениң иши қараңғы. Ең ақырында адамлар табалмай жайларына қайтты. Олар кеткеннен сон да бирз адамлар медреседен тегинликте сыртқа шыға қоймады. Көп мөхәллерде адамлар далаға шықты. Далада қазанның, құманның отлары өшип қалған. Адамлар белсендилер келгенше қолларына не алып келген болса, оларды өзлері қайсы жерлерге қойған болса, сол жерде ол затлар сол турысында қалған. Адамлар оларды жайғастырды. Пискен тамақтарды да қараңғыда қорқып-қорқып жеген болды. Қалғанларын елтени ертіп жүрип белгили-белгили жерлерге жасырды. Бүгин кешегиден ертерек танның алдында адамлар үйлерине тарқасты.

Елти бүгин де уйықламады. Таң атып, жарық түскеннен кейін, адамлар нан шөректерди енди басқа өжирелерге жасырып жайғастырды. Олардың қалған қазан табакларды жууып ишке киргизип қойды. Даладағы

түндеги жағылған отлардың орынларына топырақ таслап көм Жасырды. Адамлардың іздерін ол сипсе менен сыпырды. Бәри жыйналған көп адамлардың ізлери бс енен белгилі болып билік атты. Бүгін арбакешлерден де қорқып елти балларын медресенің бә әжірелерине аларып уйықлатты. Өзи таң намазын ерте оқып болса белін беккем бузып медресени бир айланып көріп шықты.

Ендігиден былай адамлар түнде келсе, медресеге сүйрек келеді деп ойлап қойды елти. Дым адам келмей қалмайтуғынлығына ол исеніни мол еді. Себеби, бул имарат қанша бұса да, қанша аяқ ая қылып ойранласада, ол елдің, халықтың рухыый тәғдірлері мен биригип қалған қараматлы орын еді. Буннан халықтың тетінділі айрылуы мүмкін емес еді. Буған көзі жеткен елти өзін пәрмә сезді, үлкен уғайымға хеш уақытларда да берілмеді.

КОЛАЙСЫЗ ШЕШИМЛЕР, ХӘР ҚЫЛЫ ТАРИЙХЫЙ ТӘҒДІРЛЕР

1934-жылдың түзінде бир күн Қара ой ауыллық партия ячейка менен комсомол ячейкаларының бас қоспа ашық мәжлиси басланд. Оған ауыл ақсақалларын, жас белсендилерди шақырды. Үлкен мәжлис Қара ой ауыллық партия ячейкасының баслығы Әбдимурат Ержан ашты хәм басқарып барды.

Мәжлисте Әбдимурат Ержанов “Ауыл пукараларында жерді социализм жеңисин беккемлеу хәққында” баянат жасады. Ол гәһин ... елде колхозласуы компаниясы толық иске асанлығын көрсетсе. Бирақ, 1929-жылдан берли ұлақаларды, ийшан, ахунларды класе ретип сапластарыу хәққындағы жолдас көсемиз Иосиф Сталиннің сийасатының бизин ауылда узақ созылып кеткенлиги хәққында мә гәп етті. Ол мысал етип бизин бир Қара ой ауылынан бир жүз сексе адамды белсендилер терип қаматқанылығын, сонда да еле Троцкий, Зиновий Каменовларды арсызлар сийасатын елде жүргизип турған, Әбдимурат мақсым, Ералы ийшан, Еримбет мақсым, Қамал мақсым, Бектемир мақсым, Зәрип мақсым, Бекмурат мақсым усаған мақсымлардың елди билы жүргендиклерин, олардың бала-шағаларының ауылда, елде отырғанларын айта келип, еле ауылды менің есабымда бир жүз отыздай адамлар қамату керек деп белгиледи. Ол баянатында Нурылла ахун медресесин бузылып атырғандығын айтып келип, бирақ ол жерге негедур тула адамлар көп жыйналатуғындықларын, оны көзи менен көргенлиги айтты. Дәлилдеді. Баянат питкеннен соң жарыс сөзлер басланды. Жар

ың Нурман қазақ биринши болып шықты. Ол Нурылла ахун медресесин атырғандығын, бирақ оны бир нәрсе ренжестетуғындығын баянлаған. Онда болса, медресеге халық көп барады. Ол жерге ныл, гәш қырып медреседети Пахратдин мақсымның балларын бағады. Неге олар жерге аштан өлмейди. Биз усы мәселени шешиуимиз керек деп елде мәслихат қойды. Оннан соң белсенди, бадрақлардан Сүйиндик, Ешжан, Сапыр және көп адамлар шығып сөйлеп өз пикирлерин билдирди.

Мәжлистин ақырында гәп медресеге адам барууды тоқтатуы керек үлкен мәселеге айланды. Қалай тоқтатуы керек? Биреу: — елде мен турае түсиник жұмыстарын жүргизуы керек. Медресениң зыянын түсиндируу керек — деди. Және биреу: — Медресе бузылып кеткенге шекем ол жерге хәр күни белсендилерди бақлатып қойуы керек — деди. Және биреу: Ол жерден баллары менен елтини шығаруы керек, қанша адамлар медресеге баруыын қоймайды, — деди. Тағы биреу ол жерге әулиелде жакын көп адамлар пийшемби, жұма күнлери ата-бабаларымызды зыярат қыламыз деп соңғы жыллары қатнауын көбейтти. Олар әуели әулиеге барады. Оннан шығып медресени көремиз деп бармады да турады. Билмеймен тап сол әулиени бузып таслау керек пе? — деди. Және биреу: — Әулиеге тиймеймақ қойылысын. Онда сенин де, менин де аты-бабаларымыз жатыр. Оннан да медресени тез-тез бузып кетуы керек еді. Қулласы, көп адам көп сөйлеп түстен кейин ерте-ақ кеткен партия жыйналысы көпке созылып кетти. Дем алыс деген бақылау. Жыйналған жәмәәтте шаршады. Гәп және айланып медресеге қанша апармаудың жолларын қаратуыға келе берди.

Нурман қазақ бирден орнынан ушып турып:

Ол медреседен елтини баллары менен шығаруы керек, болды тамам!

— Онда елтини қайда апарасан? — деди және биреуи.
Елтини ауылда бир бос там болса, соған алып келип отырғызуы керек — деди биреу. Сүйиндик:

Оларды елге алып келуіге болмайды. Улыұма ийшан, ахунның туғанын елге қосыуға болмайды. Олар адам емес, елди бузып кетеді және тағы биреу дауыслап.

— Онда елтини баллары менен қосып өлтируу керек! Оннан басқа жәни жоқ — деди Нурман қазақ.

— Дурыс айтады! — деп мақуллады оның бул гәһин Садық Наймурат Әбдир улы: — Большевиклер абайлаң сизлерге адам өлтируіге болмайды. Оны террор дейди. Жолдас И.В.Сталин терроршылық болмайды деп отыр — деп дауыслады орнында отырып.

Жыйналысты баскарып отырған Әбдимурат Ержан улы: — Ол елді өлтірген террорға жатпайды. Террор деген өзлі өзін біреуін өлтірсеңдер. Бір-біреуіге қыянет қылсаңдар сол террор болады. Ей хажи, оның әуладлары халық душпаны. Олар совет хукіметінің жоқ. Оларды қырыу керек. Оларды қырып жиберген террорға жатпайды, деди ол қызып-қызып сөйлеп.

Ақбаланың баласы Тоқымбет орнынан турып: — Сонда адам өлмесе адам өлген соң, әсіресе, қолдан қасақана өлтірілгеннен соң ол террор болады да — деп бақырды.

Құлласы, мәжліс ұсылап көп ұақытларға созылды. Ең ақыры мәжліске сыртан қосымша шақырылған адамдарға үйлеріне қайту рұқсат етілді. Мәжліс көпке созылсада енді партия хәм комсомолардың өзлериники болып қалды. Өзлери қалып енді Ержан у Әбдимурат күшке минди.

Сен Нурман елтини өлтіриу керек деп дурыс ұсыныс еттин деди Әбдимурат. Билер партия, комсомол белсендилери жаман ислейміз. Хукіметти алдап жүрміз. Мәселен, хажины қашырып алдық. Со камақта ширитиуимиз керек еди. Енді медресени тез-тез бұз курталмай атырмыз. Түни менен елгиге ауыл адамлары келеди. Ол неге келеди?! Ол хаждан соңғы медресениң имамы ма? Ол хаял ад емес пе? Оған неге халық жыйналады. Совет хукіметинин елде топ орнағанлығына мине, толық он жети жыл болды. Еле елди хал душпанларынан тазалаймай жүрміз. Сизлерди большевиклер коммунистерди комсомол белсендилер деп ким айтады. Минне, кар батпақеткел, Шөгиркөзде ел, халық душпанларынан тазарлы. Биледе үйлип жүр. Олар өзлеримиздин маңдайымыздың қарасы. Душпан курталмағаннан соң, олар бүгін я ертең өзлеримизди куртады. Сен Нурман елтини куртыуың керек. Өлтіриу керек деп оны дурыс айты. Ал Баймурат сенки не, большевиклер абайлан, ол террор деп террор деген гәпти кайдан тауып жүрсен?! Бүгін бир ауылдың аламлары мен мәжліс өткерип, халық пенен бул мәселени шешейик деп турсак, сен не? Бул террор деп. Сен онбайтуғын адамсан! Сен сол сөзін ушың жууап бересен?! — деп Әбдимурат Баймураттың үстине минип тұр. Оған хеш нәрсе деп Баймурат гәп қайтармады.

Және Әбдимурат гәпин дауам етип, — енді елтинің бир есаби табамыз. Сөйтип, бул азаттан құтлайықта қояйықта! Бул жұмысты рас жұмыс қылайык. Және де тез елти мәселесин шешейик. Елтинин жұмыс ушын арнаулы аламлар бекитейик. Биринши, мен өзим боламан. Жа ким маған қосылды? — деди партияейка.

Менде — деп қол көтерди Нурман қазақ.

Және ким?

Мен — деди Ешжан Қайыпназар улы.

Және ким бар?

Мен — деп қол көтерди Садыр Турсынов.

Гипи болды. Жыйналыс жабық. Жанағы төрт адам қалсын?! — деди Ержанов.

Мәжліс тарқайды.

Әбдимурат, Ешжан, Нурман, Садық төртеуі қалып ойласық қалды.

Кәне, менде бир сизлер менен ойласық бар! — деди Әбдимурат. Қанше оның аузына қарады.

Менің ұсынысым Пахратдин мақсымының елтинин баллары менен өлтірейик. Оны ұсы төртеуіміз ислейміз. Басқаны керети. Басқа коммунист, комсомол болған менен ислей алмайды. Қалай сизлер? — деди Ержанов.

Нурман қазақ:

Жаңа Сүйиндикти де алып қалуы керек еди! — деди.

Неге? — деп сорады Әбдимурат. Және ол сорауын дауам етип бул маңғыты ұсы төртеуіміз ислей алмаймыз ба? Ислейміз! — деди Нурман түрде Ержанов.

Ал, қалай қылып өлтіреміз? — деп сорады Садыр.

Барамызда елгиге, және кишкене баллары емеспе, пышақты суығын аламыз. Өледи де қалады — деди Әбдимурат.

Қашан — деп сорады Нурман қазақ.

Бүгін қутанда барайықта өлтірейик! Ұәссалам!

Олшп жайында олар қала береме я бир жақтарға апарып таслаймыз

Орындарында қала береді. Адамлар біреулер елтини баллары менен өлтірип кетипти дейди де қояды.

Болды.

Келистик. Онда мен кеште хәмменизге өзим кирип шығаман — деди Әбдимурат.

Ал, деп Садыр және бир нәрсе, Әбдимураттан сорамақшы болып елтини шығарып еди.

Енді гәпти қойын! Болды! Келистик! Гәп бир болады! — деп елтинин ячейкасы Ержанов оны басқа сөйлетирмеді.

Сөлай етип, бүгінги партия, комсомол ячейкаларының жыйналысының ақыры ұсындай шешімлер менен тамамланды.

Кеш болды. Теүгим түсті. Әбдимурат харам нийет үстінде атланы шыкты. Нурман казак Қайшылы ауылында халының туысқан дайы қазаланып, хабар келип, соған кеткен болып шыкты. Садыр улуу аздандағы кеткеннен үйіне келмепти. Ешжан қолжоздын бас бухгалтер еди, оған қаладан ревизия келип, қонақ күтип атыр екен. Бүгін ойы алған әрманын орындауға қолына илинерге Әбдимуратқа адам болма. Партия ячейка баслығының қатты ашыуы келди. Ол Ешжанның үйіне далаға қарай киятырып — әкеніңн аузын ... бундай ауылда соң хукіметінің орнап жүргенітінін айт. Бүгін бағана ғана келискен нөрсө хәзір биреуіде табылмай тұр. Усы бүгін тап қасыма адам табылмас, сол хажының хаялдан баллары менен қосып оны өзим өлтирсе өлтиремен ғой! Қәне Садырдың үйіне және бир барып көрейің, бәлкім ол бул ұақытларға дейін үйіне келип те қалған шығар дж жүенінен ағашқа жерил идиришп кеткен атына келип, оны тез ағаш жүёнлерин босатып алып, атына ашыу менен минип ол Садырдың үйіне қарай жүрли.

Медресени большевиклер бақлауға алғалы кеште оған адамлар келетуғын болды. Бирақ келеди. Келгенде де жасырынып, абайлап келе. Адамлар медресеге большевиклерден жасырып нан, дан геиде-тег хажының балларына кийим-кеншekten, хәтте, төсенетуғын төсенішеккем алып келип берип кетеди. Улуума медресе күндиз де, түнде адамсыз болмайды. Бирақ ол бузылған сайын садаған кетейіңи құнты қашып баратыр. Елдің медресени бузып, оған большевиклер белеңдилери елди, халықты еңди бир дүзеп алмақшы болып атыр. Ол билмеді, медресени бузыу арқалы халықтың кеуіллерин, кең сарайларын бузып атыр еди. Адамлар соның ушың жаңа хукіметіне оның таза ссероқ жинли белеңдилерине наразы еди. Олар елде зорпенен өз хуқимдарлықларын орнатуу мүмкін емесліклерин билме. Халық ерликке көнсе де, зорлыққа көнбейтуғынлықларын олар сезбе. Ең жаман жери, олар шың кеуілден сол замандарла ел, халық пен сөйлесе алмайтуғын берекетсіз жаслар еди. Олардың бир-бирин гәп тұрғыза алатуғын белгилі итибарлы жас үлкені де болмады. Тек ол партия айтты. Ленин айтты. Сталин көрсетти дегеннен басқаны биле туғын төжрийбесиз, көзсіз жаслардан ғана ибарат хуқимет адамла еди. Себеби, олар бизлер хуқиметбиз дейтуғын еди. Және де олар, хәт большевиклер партиясы оның сиясатының қандай екенликлер өзлеріде билмейтуғын соқыр адамлардан дүзилген бир топар адам болды. Олар тек ғана өз билдигин ислейтуғын адамлардан ибарат төртпінсіз бир топарлар болды. Олардың аузында қаматаман, құртаман

қаматаман — деп елди, халықты қорқытудан басқаны билмейтуғын адамлар көзсіз аламаннан дүзилген адамлар еди. Олар елди, елдің үлкенлерин, оқымыслы улама адамларын, жазба руууый мәдениетин, ырықтарын жоқ қылып, оларды қыйратып болып, еңди қандай хуқимет қураутуғынлықларына бул жылларда адамларда хайран болды. Оларға қой дейтуғын хожа жоқ, олардың жөнсіз ислерин жүөнлейтуғын қантөтеде басшылар болмады. Елди қыйратыушы қутырған жаслар өз хуқиметин құрдық. Еңди оны беккемлеймиз деп ат шабысып жүрди.

Ел таңды. Ел өңгерленди. Ел жас үлкен, жас кишилеринен дегеннен болды. Хәтме хайран. Еңди елдің ел болмайтуғынлығына, елдің халық болмайтуғынлығына, жөмөттің жөмөт боймайтуғынлығына хөмменңи көзі жетти. Себеби, өз руууый құретпилликлерин қантөтеде, өз ата-бабасын аяқ асты қылып қәдірлей алмаған жөмийет, елдің қандай жөмийет қандай хуқимет болыуы мүмкін дегенди биле айтты. Адамлар бул гәптерди далаға шығара алмай кеуіллеринде елди. Ел, халық аза кийди. Жаңа хуқиметтен кеуіллери кабарды. Халық қантөтеде жасады. Адамлар өз елінен, бир-биреулеринен қорқты. Жаңа хуқимет аттарған өз хуқиметинен қорқатуғын болып қалды. Адамлар қорқса болса, абайлап жекке жасауға қарады. Адамлардың бир-биреуіне қарасы өзгерди. Психологиясы, хәтте характерлери өзгерип кетти. Елдің иттенлерин душпан болып шықты. Жақсы дегенлерин жаман бола берди.

Елден бир қызық жери, ауылдағы мәжлистерде большевиклер медресеге сени ата-анан асырамайды. Ата-ана асырай алмайды да. Сени өз хуқиметі, партия асырайды, партия сақтайды дегенлерди айта берди. Жаңа мектептердеги классларда да оқыушыларға еңди ата-анан партия деген гәптер үйретиле баслады. Қулласы өз перзентлерине ата-ананды қадірлери кетти.

Биле мөхир-мухаббат қашты. Қызық бир адам түсінбейтуғын алғауы менен жаман басланды.

Бир күн түнде, ауыр жатарда медресеге, үйіне хажы келди. Пахратдин ишаратпен үйіне келмегенине бир неше күнлер болып кетип еди. Бүгін бүгінги көринууи елти менен балаларына үлкен уақыя болды. Жаңа ауылда неңин не болып атырғанылығын қайдан билсин, елти көринууи тири екенлигине, оның аман жүргенлигине бир жағынан үлкенден, бир жағынан хәзір биреулер келип қалып хажыны усламаса меңгерди деп қорықты. Не болса, ол болсын өкенің үйге келиуи балалар менен түнде мазы майрам тойға айланды.

Бүгін далада ай сүттей жарык еди. Узак-узаклардағы турған адамдарды ким екендігін аңғарыу түсе, бүгін далада отырып қазаға жазалы хатты оқыуда мүмкін еди. Ай сондай жарык еди. Елти хажыға билдирген даладағы көуиптен көуеуерленип, майданға шығып тум-тусқа өри-былай-былай аланды. Хеш жерде хеш ким жоқтай сезилип, қайтып ишке кирди. Елти қарақуманды отқа басты. Тамаққа айланысайын еди, оны хажы тоқтатты.

— Сен тамақ аспай-ақ кой, бирак шай бер?! Бүгін бир баллар менен сөйлесип жатып кетейин деп келдим. Сизлерди сағындым, деди хажы.

— Тамақ бар, гөш бар. Садағасы кетейин халық қайырқомлық қылатур — деди елти.

— Жаксы екен деди хажы Баллардың аұхаллары калай?

— Балларын жаксы. Денлери сау, шабысып жүр.

— Жаксы бола қойсын, бола қойсың!

Елти өткен сапарғы Нурман қазактын көрсеткен хәрекетлер хажыға айтпай-ақ қояйын, қапа болып жүрер деп ойлап қойды.

Солай етип ол хакқында гөп етпеди.

Шай демленди. Дастурханның басына хөмме жыйналды. Көкешпикпей баллар дастурханның басында домаланып уйклап қалды. Хажы менен елти екеуи көп сөйлесип отырды. Хажы:

— Мен усы жердемен, хеш жакқа кеткеним жоқ. Сизлерди аұхалларыңыздан толық хабардарман — деди хажы.

— Онда үйге келип, балларға гейде-гейде көринип турсано?! — деди елти.

— Мен балларды көрип турман. Сени де көрип жүрмен — деп қалды. Буған елти хеш нәрсе демеди.

— Мен азғана дем алайын — деп хажы он қапталына қыйсайды. Жатып атырып хажы балларынның басларын сыйпалады. Сүйежәк болып бетлерине аузын басып, жөнде олар сүйсе оянып кетер деп оларды жүзлерине жүзин тийгизди. Ийискеledi. Екеуининде мойыңлары колларын, көкиреклерин коллары менен сыйталап көрди. Елти пегте үстіндеги жанып турған шүтик шыраны үлпеп өширди. Хажының еркі бир өз үйинде дем алауына мүмкиншилик жаратты. Шыраны өширп менен бүгінги даладағы айдың жарығы терезеден ишти де ап-анакылып жарқыратып турды. Айдың жарығынан өжирениң ишинде хөмме нәрсе анық көринип турды.

— Заман өзгерди — деди өстен сөйленип хажы. Буны еситкен елти өстен жаңа: — Дем алағой, хеш нәрсени ойламай-ақ кой, — деди.

Хажы және гөпин кайталап: — Заман өзгерди. Енди хөмме нәрсе менен болды. Бизлердин де дәулетимиз қайтты — деди.

Елти хажыны аяды. Ол өзиниң нәзик колларын мақсымынның қолына апарып, маңдайларын сыйпалады. Өз басын апарып оның қолына қосты. Бул арқалы елти өмирлериниң оның менен теңдей өмирлерин билдиргиси келди.

Көйлеклеңгир кирлеген шығар, пешпи бер жууайын? — деди елти. Азғана шөкем кебе ме?

Көбер, күн ысығой.

Ой тура берсин, таза көйлекте қалмады.

Үйде ауысық турған зат қалдырмайды. Бар болса, өртейді я қырылды.

Ишине зыяны жоқ. Бир күн кеште ертерек келермен. Сонда жууарсан. Берс бер, хәзир жууып, далаға от жағып-ақ кептирейин?!

Не қыласаң өйтип азапталып — деп атыр еди, өжирениң есипти менен ишке қарай ашылды. Хажы елтиге сылт етпей жағ дегендей етип, оның қолы менен төмен басты. Көп кешикпей атлетичи артынан өстен бир адам торге қарай жылысып киятыр. Хажы тым-тырыс демин ишине атырып жатты. Ири геуде, бирак даладағы айдың жарығы оның тап қармағынан түсип, бул белтисиз келген мийманның жүзин көриу мүмкин болмады. Буны көрип, хажы жүдө сергекленип кетти. Ол өзін хөмме терезеге тиярлады. Бир уақытларда мийман енкейип қоныштан қанжарды атырып алғаны көринди. Себеби, қанжар айдың жарығы менен жарык болды. Хажы истиң жаманға айланғандығын сезді. Ол енди кимге қарайды, қолындағы пышақты уралы, өтпиреди. Мийманның қара ниетли мен екенлиги бесенден белгили болды. Ол жатқан адамларға жаңа еки адам атларанда, хажы өз орнынан ырғып туырып оның пышақ урлаған қолынан бас салды. Пышақ оның қолынан сылт етип жерге түскени белгили. Қолынан пышағы түскен жауыз далаға қарай қашты. Хажы оның изинен қууыуы менен бул далаға шықты. Қанхор атлы келген елти Дорсхананың алдында ат байлайтуғын бурыннан қазықлар бар екен, соған атын байлап ишке кирген екен. Атты қазықтан шешпей бара атып минип — шүу! — деп еди, байлаулы ат иркилди де қалды. Оған елти хажыда жетип ат үстіндеги жауыздың жарасынан алып тартып, ауырып жығып оны жерге түсирди. Қанхор хажы менен жағаласып өткөзип көрип еди, хажы оны хөуле пөйлесине қаратпай қазықтың түбине қарындатып басты.

Хажы хақықаттанда оның менен салыстырғанда қарыулы еди. Ол өзі жигит уақытларында бәрхө түрескеде түсти. Хөмме уақытларда

қатарларын жығатуғын еді. Жасы еліудің ишінде, ол едеде қарыу Қанхор бундақ менен айқасыға да келмеді. Алқымынан буып атырған оң аяғының дизесин оның ишине салып басып-басып жиберип еді, ол шалыңған малдай қарылап, хажының артында жатқан екі ас тапшыр-тапшыр етті. Хажы ким екен деп оның түрине бир қарап өз ауылдағы партия ячейкасының басылығы Ержан ұлы Әбдимурат бол шықты. Хажы оған түргел деп орнынан турды. Әбдимурат жерде жат жеринен түргелип еді, хажы оң қолының мушы менен ийектің астын бир-еки таслап жиберип еді, Әбдимурат қулашын жайып жерге шап ортасына түсті. Хажы және барып оның үстине миңди.

— Хәр ким қолдан келсе, өлтиргейли ме? — деп сорады хажы оны Сес болмады.

Хажы еки жағасынан услап Әбдимураттың басын көтеріп-көтеріп қайта-қайта жерге урды. Бул мәхәллери жер жәхән хажыға жапжарып болып кетті. Астында жатырған ауыл партия ячейкасы Әбдимурат о ап-анық көринди. Бул ұақыяларға гуға болып турған төбият хажыға о және ур, және ур, обалы жок, елли бузып жүрген усы деп айтып турған көринди. Аспанда жулдызларға шекем жымынлап, жытылашап Әбдимурат көлекке қылып күлип турғанға ұсайды. Гейде аспанда жулдызлар тум түсқа қарай аспанды сызып атылып хажының жекме-жекте алысығандағы жеңисине салот берип атырғандай туйылды. Оң қазықсағы байлаулы турған аты хайуанда болса, әй Әбдимурат бун саған өлгенде жақсы гой дегендей қылып турған қазығында айлан жүрүп, басларын жоқары-төмен қайта-қайта көтеріп-көтеріп ийзең койып атты. Булардың астындағы биссы топырақ егер партия ячейка елсе, жарылып жай бериуге таярдай сезилди. Әбдимуратта өлимге таяр хажының сорауларына жуап бере алмады. Хажы Әбдимуратты қарыу коллары менен бир жағынан елге ислеп жүрген жауызлығы, екінш қанқорлықы себепли оны аямай езіп-езіп болып оның үстисен түргел. Езилип қалған партиячейкасының басылығы орнынан тура алмады. Хаж өзи еңкейіп оның жағасынан услап көтеріп оны аяққа турғызды.

— Қане, мені өлтиржеқ беңди, я мениң бала-шағамды өлтирме шимедиң? — деп сорады оннан хажы.

Сес жок. Ол енди тамам болдым дегте ойлаған болыуы кері. Хажының сорауына жуап бере алмады.

— Саған айтаман! Сөйле нәлетий?!

Ячейка сойлемеди. Ол сөйлеп алмайтуғын да еді.

Хажы және жағасынан услап басын көтеріп турып оны шап пенен берип-берип жиберди.

Әбдимурат және шеп қапталына қарап муғалдақ атып түсті. Хажы және көтеріп орнынан турғызды. Бул сапары ол хажы турғызбағанда өзи орнынан туралмайтуғын еді. Хажы және муш пенен ячейканың астынан астынан бир-еки таслады. Және ол шалқортасына силессе қатып

Хажы шалқасына жатқан Әбдимураттың көкірегиниң аузына минип

— Икты, мен сени бул жерден тири жиберейин. Мениң хеш кимди өлтирмең қамалып қылмаған қолым, хеш кимге усы ұақытларға шекем қылмаған етип көрмеген кеуилим, бүгин сен нәлетийге де буннан өлтирмең жамандық етпей-ақ койсың. Бирақ ел, халық ғарғысынан куда аман қалмассан! өз қатарың менен бул дүньяда жузид жаркын өлтирмең жүре алмассан! Шанарак бола алмассан! Бала-шағалы бола алмассан! Мени өмиринде усы хәзирги слимниң өмириндей ұақтынан бурын өлтирмең қала шығар куда қалесе. Яқшы тур заңғар орнынан — деп хажы өзин өлтирмең түсті. Бирақ ячейканың өзи орнынан түргелгендей халы қалған еді. Хажы және оны жағасынан услап тартып, өз аяғынан тик түрді. Онда үн жок. Ол енди хажы өлтиреді деп қорықтыма, оннан өлтирмең қалды. Хажы:

— Бар атына! Атыңды минип жоғал, атаңа налет! — деп жекиринди. Үн жок.

Хажы ячейканы — кет енди! — деп атына қарай ийтерди. Ол өзин ийтергенине бүккесине жығыла жазлап, қайтып өзін зордан шығарды. Хажы және оған:

Кет! — деп жекиринди.

Бирақ Әбдимураттың өзи атын қазықтан шешип, оған өзи минип өлтирмең аухалдан айрылған еді. Оның бир жағынан хажыны өзін өлтирди деп қорыққанлығы, екінши жағынан хажыдан өлгенше таяқ өлгеннен ол езилип қалған еді. Ол руууый жақтан емес, тебиу қанқорлықы езилиуи, таяқ жеуи жағынан да бүгин силессе қатып қалған еді. Хажықатында ол ойламаған жерде күш бәлесине тап болып қалды еді, оның динке дәрманын куртып, ес-ақылынан да айырған еді. Ол қазықтан соңғы мушларын, соңғы тепкилерин ақылынан шашып сезбей өл қалған еді. Ол атын көргенлиги менен оны байлап койған қазығын оны алмайтуғында еді. Ол аттың қазығын тауып, атын шешип алғанығы менен ол атына енди өзи мине алмайтуғында еді. Оның бул аухалын өлтирмең хажыдан басқа жан билмейтуғын еді.

Хажы Әбдимуратты сүйреп атының қазығына алып келип:

— Мине, аттың қазығы — деп қазықты қолы менен нускап — деп оған дәпинди. Оны өзі шешіп, аттың шылбырын оның қолына ұстатыуды хажы өзіне ар билди. Онда сес жоқ. Қармалақлап жазықты тапты. Өлдим азарда арқанды шешіп қолына алды. Бірақ шуұмақлай алмады. Оның ол аұхалын хажы анық көріп турды.

— Мин атында! — деп оны хажы атына қарай ийтерди.

Ол атқа мине алмайтуғын еді. Хажы оны атқа мингизіп жиберсе, ол өзі атқа миніп кете алмайтуғынлығын биліп Әбдимураттың шекем қолынан сүйреп келип, хажы:

— Көне мин — деп оған хәмір етті.

Ол атқа өзі мине алмады. Хажы Әбдимураттың оң қолын өзінің басына ұстатып:

— Көтер геуденди, өлімтік! — деп оның жанбасынан көтерди тири жанды хажы ердің үстине салған болды. Аттың басын жазып, жүзенди оның қолына ұстатып:

— Айда! Кет енді! — деп хажы аттың сауырысына қолы менен екі шаппатлап урып-урып жиберди. Ат жолға қарай тартты. Түнде бола, ай жарық болғаннан соң ол көриніп кетіп баратыр. Әбдимураттың үстінде өз геудесін тик тұтып көтеріп, ұслап отыра алмай қыйса баратыр. Әй жолда есін жыйнап ала қоймаса, өзін өзі ат үстінде биік отырып үйіне жетіуде оған көүйтей көрінеди. Ол ат үстінде қолы жатып кетіп баратыр. Ол кем-кем медреседен ұзақлап кетти. Неде бұл сапары партия ячейкасы тири кетти. Медреседе ол хажыдан алып шықпастай болып, жақсы ғана бүгін сыйында алып кетти. Кетти, қолы тири кетти!!!

Бірақ, оның бүгінгі аұхалын билетуғын бұл түнде хажыдан болуға боларлық жанда болмады. Бұл аұхалды буреуге айтып берсе, аман ада болмастай үлкен тарих болғандай жағдай болды.

Оннан соң барып хажы жайына қайтты. Үлкен хайуанның аузына хажыны елти күтіп алды.

— Силесін қатардың ғой! — деди елти хажыға.

— Еледе оны өлтирейін деп едім, аман жибердим.

— Қой өлтирип не қылсаң, өзиде қудайдан табар!?

— Не болып атырғанлықтарын көрдің бе өзін? — деп сорап хажы елтисінен.

— Хау барлығын көріп турдым. Ай болса сүттей жарық. Хәммесі күндизгідей. Барлық нәрселер көрініп турды.

— Көрсен жақсы болыпты.

Ал енді, бұның ертени не болады? Ол өлімші таяқ жеп кете

ертени не болса, ол болсын! Бұның қайсысының кейні келисін

оннан соң елти індемеди.

Елти жатқан өжиресине кирди. Елти шүтік шыраны жақты. Ол елти өлімші жақтырты. Канхордан түсіп қалған қанжарды тауып алды. Ол үлкен қанжар пышақ екен. Елти менен хажы оны қолларына алып көріп, хайран қалысты. Бұл қимди өлтирежақ екен. Мен бұл қанжарды алып көріп, оны олар жақсы биледи. Аңлып көріпте жүр. Бәлкім олар өлімшілерди өлтириуге келген шығар! — деди хажы.

— Мүмкін! Олардан хәр нәрсе күтіуге болады! — деди елти.

Олар екеуі бұрынғы орындарына келип отырды. Енді бұларға бүгін бір дем алуға, уйқлау деген қалды.

Шатақ! — деди хажы.

Бұл гөпке жууап болмады. Бұлар арасында біраз уақытларға шекем шықшылық хұким сүріп турды.

Бұлар біреу-біреулерине тығылысып, пысылдасып уйқлап атырған қанжарды қарады. Бийшара балларға дүнья бір пәлек, бүгін түнде өкешілер менен большеулар арасында гө өлім, гө өмір ұшын гүреслер атырғанлықтарынан бийхабар. Олар татлы ұйқы қушағында атырған атыр. Бахытлы балалық деген сол дә, заман қандай, сиясат қандай, ел басына қандай күн тууып атыр, хөтте, өз үйіңнің басында қандай машқалалар болып атыр? Бұл уақыялар оларды ойландырыпта, ойлаңдырыпта атырған жоқ. Олардың дүньяның ғалма-ғаллығынан хабары жоқ, уйқлап атыр.

Хажы уйқлап жатқан балларына қарап тұрып: — Мейлі хеш болмаса дүньяның ғалма-ғаллығынан сизлер тыныш жасай ғойың! — деди ойлаңдырып сөйленип.

Бұрынғы хажының “шатақ” деген сөзіне елти оған — неге шатақ едің? — деп сорады.

Шатақ емей не?! өлтириуге келсе?!

Елти індемеди. Және біраздан соң хажы:

— Мени болса, бұлар ериксиз үйден қууды. Сизлерди өлтирсе, бұл қандай болды?! — деп гүрсінди ол.

Бұл гөпке де елти хеш нәрсе дей алмады. Себеби, елтинің олар өлтириуге келеди деген, оның жети уйқлағанда есине де келмеген еді. Партия ячейкасының бүгінгі хәрекеті растан-ақ елтини де ойлаңдырайын деди. Елти:

— Заман усылай кете беремекен я дүзелермекен?! — деди.
— Енди дүзелмейди аү, — деди хажы.
— Неге? — деп сорады елти хажыдан.
— Көпирлер елге кашшан араласты. Елдин берекетин большойлар келип кашырған жок, елдин берекети өткен әсирде-ак, колонизаторлар орыслар келгели-ак кашты. Булда кудалан бийхүжим ислер емес ақыр.
— Енди усылай кетип отырысымыз ба?
— Бул көп уақытларга, көп жылларга кетеди. Биз, мусылманлар, б көпирлерди еркелетип алдык. Өз үстимизге мингизип алдык. Оларга ер берип алдык. Өзлеримизде айыплымыз. Бес уақыл намаз оқып, ора тутканның пайдалы жок. Тилегимиз, нийетимиз дурыс болуы керек еди. Көп адамлар орыслардың жылауында кетти. Мусылманды койы орыска сыйынып кеттик. Мине, бүгинти солардың ақыбети. Бүгин олар бизлерди куртууға караган жокпа?! Кулайдан бийхүжим ис болмайды. Мейли не болары болды. Енди кеулиңнен алланы шыгарма. Ата-бабалар мүрәжат қыл. Ендити заман усы большойлардыки болып кетти. Я раббим алла, өзін сақлайгөр! — деп хажы жети бузириктиң дуғасын кайта кайта оқыды.

Күни менен хажының гөпин тыңлап отырған елти, хажы дуғасын оқып болып әүмийин еткеннен кейин:

— Сиз бул ислер алладан, алладан бийхүжим ис болмайды дедиди. Сонда аллатала орысларды да қоллайма? — деп сорады елти.

— Әлбетте! — деди хажы. — Мен бир сизге гөп айтып берейин. Мен деди ол Елтите: — Бул китапта бар! Шыңғысхан Ургенчти жаулап алмақди болып атланыс жасап киятырғанда, оны еститип әүлия Нәжиматдин Кубра Ургенчтиң Шыңғысхан киятырған жақтағы дәрүазасының алдына келип, сакка жүгинип отырып алып, дуға оқып, қаланы көп-көмбек думан айландырып, душпанға қаланы көрсетпей отырады. Шыңғысхан атланыс келсе, қала жок! Хайран болады. Бирак ол жерден ол кетпейди. Нәжиматдин Кубра күйыл келип турған душпанға бир қараса, Шыңғысханнн жылауында хәзирети Қызырдың турғанлығын көреді. Нәжиматдин Кубра хайран болады. Әүлие бул шәхәрди алуға хәзирети Қызыр басла киятырған болса, онда мен бул қаланы қалай сақлап қаламан. Бүгин болмас душпан шәхәрди ертең алады. Бул қалай болды деп әүлия Нәжиматдин Кубра хәзирети Қызырға келип:

— Шыңғысханннң жылауында сиз жүрсиз бе, бул қалай болды? мен жаңылысып турман ба? — деп Нәжиматдин Кубра танланып сорады хәзирети Қызыр:

— Аллатала бизге қайда буйырса, сонда жүремиз! — деп жууап берити.

— Сонда душпан Ургенчти шабама? — деп сорады, сонда хәзирети Қызыр көзир шабады! — деп жууап берити.

— Хәй бул үш жүз алпыс әүлийениң Уатаны гөй — десе, хәзирети Қызыр мен билмеймен, бул аллаталаның әмири! — деп жууап берити. Нәжиматдин Кубра — онда билгенниңизди қыла қойың! — деп сиздин дәрүазасын ашып берити деди.

— Мине сондақта мен бул ислерди аллаталадан бийхүжим ис емес деп отырғаным усы. Бирақта бир нәрсеге себеп болатуғын жағдайлар барма. Ким биледи? Биз аллаталаның бәнделери өсийге кеттикпе? Нәжиматдинге кемис шүкрлик қылықпа? Жаңылыстық па? Асқынлап кеттик пе? Ким биледи? Солардың жәзийирлерин тартажақбыз ба? Мусылман бәденниң басына жүдә қыямет қайым ис түсип атыр. Еледе шәхәрниң қылыу керек. Буннан бетеринен сақлай аллатала! — деп қызыр қол көтерип қатым етти.

— Топи мениң сизге айтарым — деди хажы елтисине; — бүгин мусулманлардың иси мени шоршындырайын деди. Егер мен үйде мусулманымда белким бағанағы заңғар сизлерди өлтирип кетермеді?! Мен нәрсе — бир нәрсеге себеп, бүгин үйге мениң келиуім. Олар мениң келетугиңилығымды билмейди. Ол найсапта сизлер ушын келген нәрсеге керек. Мен корқайын дедим. Мен сизлерге тиймейтуғын болса, мен өлмедим большойларға услап-ак берер едим. Ертең тап алдыларына келип ак барар едим. Олар бул шәртке турмайды-дә. Мен кеткеним менен бәри бир сизлерди қоймайды. Бизди “халық душпаны” деди. Сизлер “халық душпанының туқымы” деди. Енди алла сақласын. Нәрс болса, хабарлар болуы керек болды. Мен бүгинти уақыядан корқайын емен, — деди хажы. Ол және гөпин дауам етти: — Азада баллары менен ойлысып ал. Әбдулхамиджан айтқанға түсинер. Кеште ағайинлерден хабарларыңызға еслирек биреуди алып келип жатыңлар?! Бүгин келген нәрс өлмтигик, ол сол нийети менен ертеңде келер. Ертең келмеген менен кашан болмасын, бир күн болмаса бир күн келеди. Жазықсыз ербан болманлар?! Кулай сақласың! Ата-бабалар яр болсын! — деп хажы түрсинип демин алды.

Хажы:

— таң атты мен кетейин?! — деди елтисине.

Хажы өз баллары Әбдулхамид пенен Самдты қайта-қайта сүйді.

Перент ата-анаға қандай татыл, қандай мазалы, қандай қадирли, ата бабаға қандай мөхрибан. Таңның атып ағаруы илажсыз хажыны өз қолынан шығарды.

Кара ой калың сығасып атырған гүрөң ауыл еди. Халқыда көп Көринисиде суыу. Бағлы, хәрәмши, мийуели, теректи ел еди. Бул ел баба Жана дәр्या менен Кууан дәр्या бойларынан көшип келген отырыкты, халықтың қоныс басып қалған жері. Жазда да, қыста да мерекеси көп болатуғын, мешит медресесінде көп сауатлы орын. Ишине улама, ахуны бар ел, халық мойынлаған Айдос бий заманынан отырып болып қалған қарақашақтың тек еки үлкен урыуы: Қонарт пай Қытайлардан басқа елде жоқта жер. Кубласы Шегиркөл, Қууаныш жар. Әнәәт ата, батысы Есим, Марқа өзек бойларын жағалап қонған боз орман өкпеулі ауылдар. Арқа шығысы тарихта аты белгілі Көк өзек Ақжол дәр्याлары, Кара мойын Мүйген, аталық ауыллары, Кубла шығысы Бора Қаратерен, Ылай көл, Батпақ өткел деген кең етексіл бір-бірлері мешит той мерекеси, өлі-тирисине ағайындей күнде қатнасып отырған сыбай ел. Бул жерлердің сән-салтанаты зор жер еди. Он-он бес жылдан бері жана құкімет деген орнап, елди болшой дегендер сорап, ийт жоқта, шоп үршіп, елдегі тиелк келісиге келмегенлер белсенди, балырақ деген ата ийе болып, неңіз жақсы, неңіз жаман екенлігін түсінбей елдердің алай-түлсйін шығарып тур. Жети-сегіз жылдай болды, ел ауыллар биреу-биреулерине той мерекелерине барысып келиуге қорқайын деди. Әсиресе, большейлардың жини елдегі мешит, медресе оқыған улама адамлар, бұрынча жазылып қалған хат қағазлар болып тур. Олар елдің ар-намысын жұдланларында аяқ асты қылды. Не қилте бирден күрта қозма ел, еллігін етип жасап атыр. Бул бир Қара ой дәр्या халқының басына түсіп турған ойқаны емес, хәмме елде теп-теп былғаншық баслануып кеткенлігине бираз ұақытлар болып қалды. Заманның алғау-далғау болғанығынан ба, бир гәп бир жерде тек қалса, бир күнде усы елдің хәммесине таралатуғын болыпты. Бур гәптинде гәпши бар. Әсиресе, анау-мынау гәпке бала-шаға, қатын-қал дегендер араласа қоймайтуғын еди. Енди халық гәптин қобин ба шағадан ссигетуғында болып қалды.

Жаз күнлериниң бири еди. Кара ойдың ултаньнда, Мөшим ойды ернегиндегі үлкен жолдың ортасында, партия ячейкасының басла Әбдимурат аттан жығылып жатқан екен. Бет аузы исик, көгерме жери жоқ. Аттан жығылғанға ұсайды. Атты оны сүйреп жүрип теуип Басы жарылған екен. Қоллары да сынған ба? Топырақ-топырақ бол қалған түрін адам зордан танылды деген гәптер азан менен ауылда түгү өте қалды.

Бул ұақыя хакқында ауылда гәптер жүдә көбейди. Және де қим көрсөң сол хәр түрлі қилып айтады. Биреу ол аттан жығылған,

оны мылжа-мылжа қилып таслаган десе, гей биреулер обалы жоқ, ол арак ишип мөс болып жүреди, еле өлмей қалғанығын айт десе, биреулер тап оның обалы жоқ, елди бұлдирип жүрген сол еди, биреу өкен дести. Елде және биреулер большой болса не бопты, ол не еді? Онда адамның баласы гой, биреулер сабап-сабап үлкен жолдағы тамақтардың ортасына алып келип таслап кетипти. Соннан аузына қалған тығылып өлип қалса не қылады. Бийшараның шамына үлкен, өкен өреті де кетип қалыпты. Қасына адам жақынласа алмайды, сасып өлген дести.

Көкөк шекем ол тууралы ауылда түрлі-түрлі гәптер шығып атты. Және биреулер: — кеше қаладан қонақлар келип, түнде Ешжанның мешиті отырыста болып, өлгенше арак ишипил, сол жерде Салық, Садыр, Биреу үшеуі Әбдимуратты өлгенше сабапты. Шийше менен урып, оның қанын да жарыпты. Оны өлди деп, өлгенлігін бизлерден көрмесин деп елден жолға апарып таслаган екен, Әбдимурат өлмей қалыпты — деп дести.

Және биреулер: — большойды да адам урамекен. Әбдимурат таяқ пен Ленин партиясының абрайын төккен екен — дести. Тағы биреулер: — басын қимлер сабаса да, уқшатып сабаған, бет аузы добадай болып өлген кеткен, тамағы қырылдап сөйлей алмайды. Сөйлеуін деп умтылады, қырылған қуры қурылды сес гана шығалды. Үйине оны алып келгелі, қырылған суу өтпей атырған қусайды. Әй ол жатысынан ол келе қырылды — дести. Тағы биреулер: — мешит, медреселерге тишип не болды. Ол ахун, ийшанлардың гарысына ұшраған, еле ол оннанда жаман қыларға ұшырайды — дести. Және биреулер: — әй есин еппеп гана екен. Бийшара тек жыллай береди — дести.

Кубласы, бул ұақыяны көргенлерде айтты, көрмегенлерде айтты, тек көргенлерде айтты. Ел ишинде ерси гәп жатама, бир күнде ел арасы түгү гәпке толып кетти. Бирақ, самал болмаса қамыстан басы қырылмай ма дегендей, бул гәптердің бираз жаны бар гәптер еди. Бет аузы, басы растан-ақ исип кетипти, десе де дұрыс еди. Оның май қырылғақ жатыр дегенлерде дұрыс еди. Тамағынан суу өтпейди, тек қырылап атыр дегенлерде дұрыс еди. Оның келген-кеткен адамларды танымайтуғындығында рас еди. Әбдимурат түнде хажының өлгенше таяғын қырып, оның майғысынан босап, өз атына ол қалай мингенлігін өзінде қырылған. Атқа ердің үстине биреу салып атырғанығын емески-емески өлген еді. Оннан соң ол атта қалай қайтқанлығын растан-ақ бильмейди. Бирақ жолда мыйы айланып, жүрегі алып, ат үстінде оғып өлген ийшаншықтарын азғана-азғана биледи. Ол атқа минип, арқанды

жуумақлап, ердің басына илдирип, хажы жүенді оған услатып, аң жолға салып, аттың саурысына шапшап пенен урып-урып жибергені баслап, ат өзи-ақ Әбдимуратты алып ауылға тартты. Хажы көріп тұр. Ат Ақкебірден өтті, Ақжағыстан да кесіп өтті. Аттың ийесінің мал жүдә айланды. Расың айтқанда, аттың қайда қарап кетіп баратырлығын ол аңғармады. Бірақ ат үстінде қиятырғанығы билді. Ал онда-бұнда бұрылуға оның халы келмеді. Әсіресе, жерге басы қитқатты тиген болуы керек, мыйы зеніп жүрген айнығаны сол еді. Ал ол ат пенен қайсы жерлерге келип, қайсы жерлерге қойғанын билдеді. Бірақ бір неше мәртебе ат үстінде жылысып түсіп қала жазалар рас. Ол зордан-зордан ер басына асылып аман қалды. Ал, ол қашанғы аұхалда ат үстінде жүрсін, бір жерлерде май топыраққа тас төбесін түсті. Енді ол өз бойын бул жерден көтере алмады. Солай етіп, жарты жерде азғана көзі де илінді. Азағда падаға мал айдаған ауылды адамлары ғана Әбдимураттың май топыраққа топыраққа былан жапырғанын көріп, ауылдағы адамларға хабарлады. Оның атыда он өзінен узақлап кетпей, жолдан сал шығып Әбдимуратқа қарап еді. Хайу болса да, жәниұар бираз минген ийесін айдыма я жылқы малға питек адамға деген қайыркымлық па, құлласы аты оны таслап кетіп қалмады. Бірақ ер турманы саз. Шылбырын сүйретипті. Жүуенлерін аяқларын басып үзипті. Хеш жерде оның кампысы көрінбейді. Адамлар атты ұслап алды. Ол Әбдимурат қайдан келді бул жерге, оған не болды, он жәниұар жыйналған адамларға айта алсынба?

Ауылда биреден бирсу еситип, садағасы кетейін ел деген, биредуі үйінен кереге тауып, биредуі үйінен қийиз тауып алып салма. Әбдимуратты түстің алдында үйіне апарды. Комсомол ячейкеларының ағзалары, әсіресе, Ешжан, Садық, Насырлар Әбдимурат үйіне келип жаққаннан соң оны келип көрді. Ешжан оннан не болғанын сорап көрейін деп көріп еді, оған Әбдимурат тәрәпинен жуап болмады. Оннан соң олда қойды. Ендіги жағында үйде оған қарау әкеси Ержан менен анасы Айтбийбинің иси болып қалды.

Әбдимурат сол жағыстан жети-сегіз күнде зорда-зордан кәлім келейін деди. Партия, комсомол ячейкеларының ағзалары, ауылдағы оның белсендилери Әбдимураттың тынбай халын сорап үйінен хабар алып тұрды. Ол енді кеуілін сорап келген адамлар менен сөйлессейін деди. Бірақ Ешжан менен Садыр қашан келсе де, оларды көриуде аузына келгенін айтып, сөгиніп жылй береді. Соң әбден есіне келгеннен соң да бул екеуін көрсе, сол аузына не түссе, қайтармай сөгіп жылғауы қойған жоқ. Оның бул қылғасы да елге таралып кетті. Соған қарап

қашанда сол баяғы Ешжанның үйінде жабылып урып, оны өлді деп есіне келип келип таслағаны рас болуы керек десті ауыл адамлары.

Ешжан менен Садыр екеуі келіуден Әбдимурат боз-боран болып қарай бергеннен кейін әкеси Ержан да, анасы да буларға қарақларым Әбдимуратқан тәуір болып, бир өзіне келгенше сизлер екеуінде буған қарауың ақ тұра қойыңларда деп жалынуға қарады.

Ешжан менен Садыр буған хайран. Төрт бес күн олар Әбдимураттың қашан сорауға келмейде жүрді. Бірақ олар келмеуге де шыламайды. Ешжан, ол олардың баслығы. Оған не болғанын буларда билмейді, ешкім айтпайды. Кеуілін сорап келгенлери менен Әбдимураттың көзіне қарап өке, шешесінен хал-аухалын сорап Ешжан менен Садырдың қашан келип жүрген күнлери де көп болды. Баласынан әке, шешесиде: — «Не қызы балам саған?» — деп сорапта көрген уақытлары болды. Оғанда ол: — Аттың жылғалдым! — дегеннен басқаны айтпады.

Расында сол еді. Себеби, түнде медресеге бир өзим барып хажылан келгенше талқ жедім! — деп айттыға да оған өлім менен барабар еді. Бірақ ол еңдітінде былай медреседен, әсіресе, руұханның адамлардан көрейін қорқатуың болды. Олардың күшлі, олардың қарсыласқан қорқатуыңығына оның көзі анық жетті. Ол буннан бурын оларды қорқатуың қорқақ, өзи адамлар деп ойлайтуғын еді. Сол күнги түндеги қорқатуға тап болып қалып, өлім тырнағынан зордан қутылғанығына өзі ойналды.

Сол жаққаннан Әбдимурат партия ячейкасы ауылда оны аты жолы ячейка деп атайтуғын еді, он сегіз күнде өз жұмысына айланасты.

ҚАСАРЫСЫҒУ

1934-жыл. Жаздың ақырғы күнлерінің бири еді. Күн дым ыссы, әсіресе, кепіске қарап күн қапырық болып та кетті. Бүгін азағаннан берлі мен етіп самалда еспеди. Колхоздың кеңсесінде партия ячейкасы менен комсомол ячейкаларының мәжілісі басланды. Хәр уақыт бундай мәжілістерге ауылдағы белсендилер қалмай шақырылады. Сол себептен ел сапары жыйналысқа көп адамлар жыйналады. Және де гейпара мәжілістерде жыйналыстар көп уақытларға созылып кетеді.

Бүгінде жыйналысты ауыллық партия ячейкасының баслығы Ержанов Әбдимурат басқарып барды. Күн төртінбінде бир мәселе: «Бізги ийшанларды кулақ ретінде сапастырыуды тамамлау» болды.

Гүлжанов өзи баянат жасады. Сырттан, районнан алам болмады. Соған қарамастан жыйналыс қатты қасарысқан жадайда өтеді. Ол баянатында

еддегі бір Қара ойдағы бар мешиттерді атап көрсетті. Мәселен: Нұрлы ахун медресесі, Әбдірейім ийшан, Ықлас ийшан, Тұрсын ийшан, Сәби ийшан, Ерімбет ийшан, Камал мақсым, Бекмұрат мақсым, Зерип мақсым, Бектемір мақсым, Әмирийн ийшан мешиттері бар. Бір ауылда он бес он екі мешит, медресе бар. Он екі мешит-медресе он бестей ийшан ахунлар жасап тұрыпты. Олар еле өз үйлеріне жасап отыр. Яқшы Нұрлы ахун медресесі бузылып бола келді дейік. Камал мақсым мешіт қолхоздың кеңсесіне айланды. Әмирийн ийшан мешіті мектеп болды дегеніміз. Ал Бекмұрат мақсым мешіті пахта оқладқа алынды десе алайық. Ал, қалғандары еле орнында тұр. Хәтте, мениң еситіуімде түнде Ықлас ийшан мешітінде түні менен ауылдың баллары бары оқыдымыш?! Бул қалай? Расын айтыу керек, бизиң елимизде бадырақ белсендилеримиз буларды өшкараламай қайларда жүр?! Оны ушын бириншиден, бул мешитлердің хәзирги бар ийелери тезден қамал алынган, мешитлер тез бузылган, мешит деген орындар тез сапштырылсын. Булардың ишиндеги ең қәулипыс Ықлас ийшанның мешіті. Онда Ықлас ийшанның баласы Ералы ийшан түнде ауылдың балларын жыйнап оқытып атырса, онда оны жоқ қылуы Сүйиндикке тапсырылсын! Бул ис Сүйиндиктен басқаның қолынан келмейді. Қалған мешитлерге Ешжан, Салық, Садыр, Нурман сизлер жууап бересиздер. Бүгиннен баслап мешитлерге барып ондағы китапшаларды өртенді. Ийшанлардың тутқына алынатуғындықларын хабарландар. Он-он бес күннен хұкиметимизге бизиң ауылмыздың ийшан, ахун, молла деп белелерден қутылғандығы хаққында мағлуұмат берип қутылайық.

Жыйналыс әдеттегіше көпке созылды. Ең ақырында ертең таң ағ хәмме жұмысты қойып белсендилер мешитлерге барыуға қаты тапсырылды.

Мәжлис тарқалды. Сүйиндик ол ертеңге қарамады. Жыйналысты шығуы менен өз үйіне де бармастан, изине екі-үш белсенді жастарды ертіп, Ықлас ийшанның мешітіне қарай тартты. Жатарда Сүйиндикке мешітке келгенде Ықлас ийшанның үлкен баласы Ералы ийшан бала-шағалары менен бирге кешкі аққатты жеп болып еді. Сүйиндик Ералы ийшанды көріп, оған сәлемде берместен, бирден:

— Сен қамалдың! — деди.

Ералы ийшан бала-шағалары менен өрре тұрды. Сүйиндик:

— Ийшанды услан, ийшанды! — деп қасындағыларға қаралы.

Оның қасындағы екі жас жигит Ералы ийшанның екі қолынан усады. Ералы ийшан оларға қарсылық көрсетпеді. Сүйиндик бәл өтоштанғы ернегіндегі жанып тұрған тас шыраны он аяғы менен

шыраны менен теуіп жіберді. Тас шыра Сүйиндиктің тебиуі менен ұшып кетіп, тамның дийхалына тийіп пашақ-пашақ болды. Шыраны қалды. Жайдың иши тас қараңғы болды. Биреуді биреу көрмей қалды. Тас қараңғыда қалған Сүйиндик жайдың тас қараңғы қараңғыдан қорықты ма?

Шыраны жағың шыраны! — деп бақырды.

Ералы ийшан қараңғыда өзін услап тұрған екі жигитке:

— Балларым мени босата тұрың, хеш қайда қашпайман. Шыраны менен шырақларым?! — деди.

Оның арасында Сүйиндик:

— Океңнің аузың... жақ деймен шыраны? — деп және бақырды. Оның қасына ерип келген жигиттерінің аттарын айтып: — Жақ қаны деймен — деп бақырды.

Жигиттер Ералы ийшанның қолларын босатты. Ол есиктен далаға шырып кетіп және жанып тұрған басқа өжирелегі шүткі шыраны қолына алып ишке кирді. Жайдың иши қайта жарық болды. Ол шыраны менен өтоштанғың басына қойып бұрынғы шыраны тауып алды. Оның қолына майынан дым қалмаған. Ералы ийшан оныда далаға алып кетіп, оны май қуйып, пилик салып жағып және оны ишке алып кирді.

Сүйиндик ийшанның қолынан шыраны алып атырып оған:

— Сен қамалдың! хеш қайда кетпейсен! — деп оған хәмір етті. Шыраны.

— Әжеп балам, әжеп! — деуден басқа гәп ийшанның аузынан кетпеді.

Сүйиндик изине ерип келген белсендилеріне:

— Қараң мешитті! Баллар оқып атырған жоқпекен?! — деп буйырды.

Қансомол белсендилері мешіттің қараңғы өжирелеріне дейін барып шырып жууырды. Оқытып атырған я оқып атырған адамларды қараңғыда таппады. Олар тез-ақ Сүйиндикке келип:

— Мешітке оқып атырған адам жоқ! — деп билдирді.

— Китаптар болса тасың сыртқа! Бул мешітке китаптар көп — деп шыраны белсендилерге Сүйиндик.

Олар жанып тұрған тас шыраларды қолларына алып тумли-тусқа қарастырды. Бул жерлерден көп китаптар тапты. Қушақлап алып келип белсендилер китап, қол жазбаларды есиктің алдына алып келип ұрды. Және кетіп және олардың үстилеріне иштен китаптарды алып келип қолына алды. Сүйиндик үйіліп атырған китаптарды көріп:

— Буларды қайдан алып келип атырсызлар, еле китаптар көпше? — деп оларды ол белсендилерден. Олар:

— Көп азагга дейин хәм тасып бола алмаймыз — деп жууап берди.
— Онда китагларга сол турған жеринде от басын! — деп буйлар.
Сүйиндик.

Сүйиндик айтқаннан кейин ақылсыз Сүйиндикке ерген жаслар жан барма, каранғы түнде марагы мешитке кирип, китагларга от басып Кеуип турған қағазлар от басқан соң турсын ба, хапзаматта кара конжа жалынды аспанға көтерди. От жалыны пәтиктеги қамыска тийди. Қамыс лампамайдай лаулап алысты. Демнің арасында жалын бир өжиреу жалмап екінши, үшінши өжирелерге карай жол баслады. Қып-қызы жалын көпелімде мешиттин үстине де шығып аспанға көтерілип, ерек тум-туска карай шарпып жол алды. Мешитке адам өшире алмастай болды от тийди. От лаулап кем-кем алысып қызыл жалын аспанға көтерілди. Жайлар қып-қазыл кумбыздай болып өртенди. Үлкен өрттин жалын барлық жерди жарқыратты. Мешиттин жанған хабары қонсы қобая тез жетти. Түнде болса да мешиттин жанғандығын көрип турған адам турсынба, отты өшириуге асықты. Халық жыйналғанда от адам өшире алмастай болып хәуижке минген еди. Оттын жарығында адамды Сүйиндикти көрип жүректери суулады. Бирден-ақ мешитке бун апатшылық усы белсендилер төрегинен келгеннин түсинди. Ила қанша, халықтың оларга ислер иләжы жоқ. Тек гана кудайдан тапсыр олардың елде бир ислемегени мешитке от берий еди, оныда ислеместе.

Ералы ийшанның қонсысы Исметулла мақсым оның балларына — Көрпе-төсекти алып қалдыңлар ма? — деп соралды.
Ералы ийшанның үлкен баласы Пиржанды оған:
— Жоқ албырап атырмыз! — деп жууап берди.
— Онда бәри отқа кеттиме?
— Кеткен жоқ! Мына — деп қолы менен нускап хайуанға кире жердеги есикти көрсетти. Ол жердеги өжиреге еле от жете койған жоқ еди. Оны көрип Исметулла мақсым жыйналған адамларға карап:
— Мында келиндер?! Көрпе-төсектерди оттан алып қалыңдар?! — деп өзи биринши болып есикке карай умтылды. Адамлар гүлеп кире хайдың ишиндеги бар қолға илинген нәрсе караларды далаға кара тасыды. Буну көрип турған адамлар жалмап алып қиятырған отты алдын Ералы ийшанның еки үлкен ақ отауларын асығыс жы баслады. Кара үйдің ишиндеги атлардың ер турманларын далаға кара тасыды. Олардан баска үйдің ишинен көп сен-сең тонларды шығарды. Үйдің сүйектери менен оларды от жетпестей жерлерге тез-тез тасы аты.

Бир мохал Исметулла Ералы ийшанға келип:
Ага бир жақларга тайсалсано?! — деди.
Оған Ералы ийшан индемеди. Және Исметулла мақсым Тақсылбар?! Бүгин бул жерден кеткениниз макул болар?! — деди Ералының үлкен баласы Пиржанды қасына шақырып алып:
Ийшени ерле, Ералы ағаны бул жерден тайсалдырайық! — деди.
Демде ат таяр болды. Ийшанды шақырып Исметулла мақсым, атты көрестіп:
Тәулет аға?! Бул жерден кеткенін макул?! — деп өтиниш этти.

— Сонша мүлк кетти. Мешит жанды. Китаглар жоқ болды. Мени не демде сол қылысн большойлар. Кетпей-ақ койсам қалай болады Исметуллажан?! — деди ол.
Ага? Кой аға?! Бул еле хеш гәп. Олар еле өзінцизди де жоқ қылалы. Балларын ушын, ел ушын, халқымыз ушын сиз керексиз аға?! Бол аға! — деп ийшанды асықтырды Исметулла мақсым.
Ийшан бийеге минип көзден демде-ақ ғайып болды.
Жалы келге түн демде-ақ атты.

Мешит толық өрттин қушығында қалды. Бирак хайуанлар алдындағы ер сүйиндилер жанбай аман қалды. Оларды көрген Сүйиндик:
Булар неге қалады. Шабың балта тауып! — деп белсенди балларына өртенди. Олар адамлардың арасында анда-мунда жууырып балта таба алмады. Жыйналған адамларға Сүйиндик:
Балта табың, балта! — деп жекиринди.
Бул жерде жыйналған адамлардан Сүйиндиктин айтқанын қылар ерди табылмады. Оларға карап Сүйиндик қолларын сермелеп, көзлерин асықты тисленип жекиринип:
Сизлерге айтып турман, балта көне, балта! — деп дәпинди.

Онда жиндиси шығып, қутырған туринен тартынған адамлар турған балларынан кейинлеу бир серпилип қайттыда Сүйиндикке олар хеш жерде деп жууап қайтармады. Сөйтип жүргенде, оның көзине белсенди балларының түнде бир-еки рет мешиттен кушақлап алып келип таслаган жерде жайрап жатқан китаглары көринди. Оларды көрип Сүйиндик турманнан да бетер қутырды. Атларын айтып белсенди балларын өзине көрсетти. Олар алдына келген соң:

Мынау не?! Мынау?! — деп тәпинди белсенди жасларға. Олар:
Түндеги мешиттен дөслепки алып шыққан китаглар! — деп жууап берди.

— Булар не кылып жатыр?! Неге өртемейсиздер буны, ақмақлар! — деп оларға төпиydi.

“Хан буйырса, пукараға не турыс” дегендей олар жанып атырған көп отлардан үлкен бир шаланы алып келип киташларға басты.

Соның арасында Сүйиндиктиң шаңқалдаған дауысы және шықты. Адамлар оған қарап еді, оттан қашқыпты түни менен жыйналған екі ақ отаудың үйілген дөскелериниң қасында ол бақырып турған екен. Ол

— От шалаларды мында алып кел, мында. Басың отты, мына ийшанның үйілген мүліклерине. Буларды қалдырмай өртең! — деп өз белсенді байларына қатты бақырды. Олар және отты шалаларды алып келип жығып жыйнап қойылған үйдің сүйеклерине, жәнеде үйіліп атырған атты ер турманларына, сенсең тон, кийим-кеншектерге жаңа отты басқанда Исметулла мақсым жыйналған ауыл адамларына қарап большевиклериниң хәлден зыят озбырлығына жаны шыдамай кеткенликтен:

— Услаң ана атана нәлеттерди! Қорықпаңдар! Болар ис болды.. услаң Сол хайуанларға мешитти, бар үйдің дөскелерин, кийим-кеншектерди, ауылды өртегип отыра береміз бе? Басың услаң! байлаң оларды! — деп бақырыу менен Исметулла мақсым өзи барып Сүйиндикти басты. Оның екі коллары артына қайырды. Оны бүккесине түсірип үстине мында Буны көрип турған қөжәрли халық шалалар алып кийим кеншекті өртеп жүрген белсендилерди услады. Соның арасында гейпаралар өртеп атырған нәрсе қараларға суу куйып, топшарқ шашып отты өпирип атты.

Сүйиндикке қосылып, от берип жүрген оның белсендилериниң ди коллары байланды. Халық көтерілгеннен соң азымшық бола ма? Хәйле пөйлесине қаратпай олардың хәр қайсысын бир үстинге шалқалатты кекшіттип тас қылып байлап таслады.

Азанға шөкем мешит, елдің халықтың көз алдында жанып болды. Халық қайғырған менен, қыйналған менен не пайда, халық өзлериниң илимханасынан, руўхый ордасынан айрылды. Илаж қанша құжиметти белсендилерине қолдан келер хәмел жок. Большевик Сүйиндик бир түнде бул жерде өзинше биленин иследи. От берди. Өртеди. Бир ауылды тып-тыйпып қылған есабы. Бул қорлыққа шыдамаған ауыл адамлары Сүйиндикти де, белсенди баллары менен қосып бүгін малдай қылып оларды мешиттин тек күймей қалған үстинлерине байлады. Бирақ халық рехими кой, оларды урмады. Сөкпеди. Азапаламды. Бөлким олар байлау өзлеринше азапласа азаланып атырған шығар. Халық хеш болмаса отауларды, кийим-кеншектерди өрттен сақлап қалуу ұшып оларды байлап ғана ирикти. Расын айтыу керек, адамлар оларды ұрыудан жан құжиметтен қорықты. Сүйиндиктерди байлап болып Исметулла мақсым

— Большойлар мени не қылса ол қылсын, мейли мени усы жерде отып көп таслар. Жауызлықты тек услай жуўенлеп тоқтатыу керек! — деп ол.

Халық мешиттин өртенгени хеш гәп, ауыл белсендилериниң бүгін бул жерде сутинге байланғаны елге үлкен апатшылық келтирмесе болар деп қорқысты.

Қара ойда Ералы ийшанның мешитин белсендилердин өртенгенлиги, менен адамларын наразы болып Сүйиндиктердин байлап тасланғанын ийшан-ақ қалаға, ПТҮге жеткен екен. Гәп қайсы уақытларда да бир қарақтан бир кулакқа ол уақытларда туппа-тууры болып жеткен. Бул жерде қалаға, Сүйиндиктер белсендилери менен мешитке китап қарауға көтериле, көп адамлар көтерілис жасап оларды байлап қойып урыпты. Қалай стип, “ол жерде руўханийлар большевиктерге қарсы көтерілис шығарып атырыптымыш” деп жеткен. Тап түстин ашдында Тахтақоип районндағы ПТҮ дин баслығы Бегим улы Орақбай, Қара ой ауылдық комитетиниң баслығы Оразымбет ақсақал, Қара ой ауылдық партия комитетасы Ержан улы Әбдимурат, колхоз баслығы, колхоздың бас бухгалтери Ешжан Қайыпназар улы, Районлық Ура Рзабек улы Қайыпназарлар (буны адамлар Қайыпназар Қанхор депте атайды), барлығы атлы Ералы ийшанның түни менен от тийип жанып болған, әр жер хәр жерлерде пысықп түтеп атырған, көп адамлар жыйналып өртеп жерине келди. Буларды көрип адамлар қатты қорықты. Гөйиреулері өз бала-шағаларына: — Сизлер эсте үй бетке кете бериптер, бул жерде турманлар — деп эсте қайтарып атты.

Муздай болып кийинген ПТҮ дин басшылығындағы бул жерге көтен адамлар өртенген мешитке, шашылып, жайрап атырған кийим-кеншек, үй дөскелерине, үстинлерге тас қылып байланған Сүйиндик менен оның белсенди балларына қарап бираз турды. Жыйналған адамлар булардан жүдө қорқасты. ПТҮдың баслығы адамларға қарап: — Бул жерде қандай уақыялар болды?

Ким бастан аяқ толық қылып айтып бере алады? бирақ маған орысын айтып берсин! — деди ол.

Исметулла мақсым бир ғажарлы, ғайратлы адам еди. Ол өзи ири жетсе, ақ кубалан келген сулыўшық, жүзиде бир қараған адамға сүйкимли иуры бар адам еди. Ол гәп сөзди дурсына айтатугын, және де қатырып айтатугын инсан. Елде адамлар оның бул қәсийетин жүдө жақсы көретугын еди. Ол отрадан алдына қарай атылып шықты. Мақсым бир жетилан Сүйиндиктердин ислеген ислерине зығырдыны қайнап кеткен шығар, болмаса оларды адамларға айтып байлағанда оның өзи еди. Енди

мен кеттім ғой депте ойлаған болыуы мүмкін. Соның үшін неде болса, бір айтып өлейін депте ойлаған шығар, ол гәпін:

— Инім мынаған қараң? — деп баслады ГПУ дін баслығына қарап, — мешит бұрын жақсы жай еді. Енді бұның дәулеті қайтты. Бұған үнде Сүйіндіклер келіп от берді. Яқшы хұкімет мешитті жеккөреді, әртей қойсын дедік. Бул жерде булардың қолларын услаған адам болған жоқ. Мына ел болып, халық болып ийшан ағаның екі қара үйін оттан алып қалған едік. Азана бала-шағаның киійім-кеншеклерінде алып алып едік. Кейінде буларға да от баса баслады. Міне, киіімде не жазық бар шырағым — деп Исметулла шала жанған қураш, шөгірмелерді алып келіп атлы турған адамлардың алдына таслады. Оннан соң шала танып өширилген шапанларды, тонлардың күйіклерінде алып келіп олышайлардың алдына таслады. Міне, шырақларым бул киіім ғой? унда не жазық бар. Булар бала-шағалардың киііп жүрген киіімлері ғой? Және жығып қойған қара үйлерге от басты. Бул үйде төсенерге әсек, киіерге киіім қалмай баратыр. Оныда қоя берін, мына өзлери айлаулы турған үстінлерді балта менен шауып отқа жаратуғын болды. Сизлерге булар үстінді шабатуғын балта табасыз деп хәмір етті. Болмаса, ыраман деп умғылды. Адамлар шыдамады. Мен бас болып адамларға уларды байлайық дедім. Үшеуін услап байладық. Міне, булар байлаулы ыр. Буларды урғанымыз жоқ. Сөккеніміз жоқ. Тек байлап қутылдық. Оманса қырып баратыр — деди Исметулла ГПУ дін баслығына. Ол:

— Ералы ийшан деген сизбе? — деп сорады.
— Жоқ шырағым.
— Сиз ким боласыз?
— Мен усы ауылдың — деп оң жақтағы көп қатары тигілген тауларды қолы менен көрсетіп — бір адамман — деп жуап берді. ГПУ:

— Ийшан қайда, ийшан? — деп сорады.
Оған Исметулла:
— Олда усы жерлерде бар шығар. Бір жағынан шығып қалар! — еді.
— Атыңыз ким яшуллы?
— Атым Исметулла.
— Исметулла аға бул ақмақларды байлап дурыс етіпсіз. Елде улардың өзлерінде отқа қосып урыу керек, өзлерінде өртеу керек еді деди ГПУ дін баслығы.
Булардың гәпін тынлап турған адамлар бираз босасайын деди.

ГПУ баслығы:

— Биреуін булардың қолларын шешің, қәне — деди ашында турған Исметуллаға емес, ана турған көп адамларға қарап.
Исметулла өзі-ақ барып байлаулы адамларды шешіп-шешіп босатты.

— Берман келиң, берман?! — деди ГПУ дін баслығы оларға.
Сүйіндік ізине ерген екі белсендиси менен ГПУ дін алдына шамаласып келіп тұрды.

— Сизлерге ким тапсырма берді мешитті өртең деп? — деп сорады олардан ГПУ дін баслығы.

Сүйіндік басын көтеріп Әблیمуратқа қарады. Ешжанға бір қарады. Бірақ сес шығарып ол індемеді. Сүйіндік олар мени кутқарып алады деп дәме еткен болыуы керек.

ГПУ дін баслығы сорауын дауам етті:

— Ким сизлерге мешитті өртең деп бул жерге жіберді? — деп сорады.

Сүйіндік болып, белсенді баллары болып сес болмады.

— Хә атаңа нәлетлер! Кутырған ақмақлар! — деди ГПУ дін баслығы оларға.

Ол және гәпін дауам етіп:

— Усындай атаңа нәлетер елді бузатуғын — деп болып, ГПУ дін баслығы ауыл кеңес Оразымбетке қарап:

— Белсенді дегенде, бадырақ дегенге ким болса соны тарта бермендерде. Бір гәпке түсінетуғын, оның, соның білетуғын адамларды тартында?! Міне сизлердің белсенділеріңіз. Мешитке от қойып жүр. Адамлардың көрпе-төсек, киіім-кеншеклеріне шөкем өртеп жүр. Булар өзлери халық душпаны. Усындай адамлар халықты хұкіметке қарсы қояды. Елде патырат таптыртады. Әбөнедей жайды мешит деп өртеп, бұны қолхоздың склады қылғанда, үйі жайы жоқ адамларды усаған алып келіп қонысландырғанда болмады ма? Ал неге бул жайды ең кем дегенде бала бақша қылмайсыз, өзлеріңіз тап-таза жайларды бузып-өртеп, бул хайуаншылық. Соңнан соң елде кеңес хұкіметін ким жақсы көреді. Қайта бұннан душпан арттырасан! — деди. Және ол гәпін дауам етіп — бұндай уақыя усы ауылда бүгін бір түнде үш жерде болған. Қараң зоріп мақсымның мешитінде бадырақтар өртеген. Мешиттегі кітаптарды олар өртемей хауызға сууға урған. Бул қалай? Токтатың бұндай елдеті бийбастыларды — деп болып, оң қапталындағы турған Ура Қайыпназарға ГПУ: — жүр кеткің — деп артқа қарап атының басын бұрты. Ал, ол қапталнара жүрінде демеді.

Бул тарихый уақыяның гуасы болып турған ауыл адамлары:
— Әстапурылда, бөлшойлардың да жақсылары бар екен-ау, заман елде дүзелер десті.

ГПУ менен Ура кеткеннен соң ауыл белсендилери де Сүйіндікпенен оның балларын алдына салып олардың изинен кетті. Бірақ буннан кейін не болғандығы халыққа белгисіз еді. Хәмме кеткеннен соң Исметулла мақсым зордан өзіне келді. Ол бул мәселе бүгін тап бундай болып халықтың пайдасына шешіледі деп ойламаған еді. Ол:

— Өтген мешитті Өртегіп алдык, бундай болатуғының билгенде ол Сүйіндіктерди ертерек байлайтуғын едик — деди.

Неде болса, болары болды. Кара ойда бүгін бир мешит буратала жок болды.

ЕЛТИ ИЙШАН ПАНА ИЗЛЕП ЖУҰЫРДЫ

30-жылларда қызыллар халықтың үстинен толық өз хуқимдарлығын орнатқан жыллары болды. Халық бул жылларда жүдө қорқынышта жасады. Совет хуқиметиниң белсендилери елде өз хызметлери менен жүдө қоқары хәуижге шықты. Ал, халық кеуиллери жаралы еди, себеби, атасынан, ким анасынан, ким тууысқан-тууғанларынан айрылды. Әуелл ол адамларды ауылларда қамап көрип еди, соң Сибир, Камчатка, Амур, Беломор деген жақлардағы қамақханаларға алып кетуғын болды. Ел көп перзентлери менен буротала хошласты. Халық буны өзлеринше ауылларда ериксиз қамақ жыллары деп атады. Олар бул гәлперди де шыққ емес, жасырын сыбырласып сөйлесті. Себеби, бул жылларда хәр үйден биреу-екеу, хәтте үш-төртеу болып камалмаған үй қалмады. Елди өкжирийбесиз жаслар баскарды. Оның үстине ауылларда уры гәззағлар төбейди. Және де еки-үш жылдан берли елде басланған сүзек кеселлиги менен ашықты айтпайсан ба? Әсиресе, усындай қыйыншылықларда ауууық қүдиретдилликлеринен айрылған халық жүдө мүсәпирлик өмирлерди кеширди. Адамлар бараман деген жерлерине бара алмады. Ислеймен дегенлерин ислей алмады. Айтаман дегенлерин ашық айта алмады. Халық жүдө қорланды. Өмир тарихында көрмеген азағларын, көрмеген қорлықларын көрди. Соған қарамай, жаслар хәзир демократия басланды. Еркин заманда жасап атырмыз! — деп бақырыуларын айтпайсан ба?!

Мине усындай бир уақытларда 1934-жылдың гүз айларының басында Нурылла ахунның да медресеси бузылып болынды. Буряндағы улкен әулим жайлар, не бир усталардың уақтында нахшаларға урған сулуы

ноясылы тарашлары бир нул болды. Елдеги сулуы медресе уайранханаға айланды. Медресесиниң бузылып атырғандықларын бәрхә хажы келип, көрип көрип жүрди. Бірақ, қолдан келер илаж жок. Медресе бурын болмағандай болды. Бунда ең ақырғы күнине шекем жасап қалған елтиниң де кеуилханасы да медресе менен бирге бузылды. Ол усы тағдырларға шекем жасап келген үйинен, Уаташынан айрылды. Елтиниң өңи паналар жери қалмады. Ол медресесиниң ең ақырғы өжиреси бузылғанға шекем отырды. Солай етип, Шығыстың ең уллы өлимханаларының бири болған Нурылла ахун медресеси де XX әсирдің 30-жылларының орталарына келип тамам болды. Бул улыўма советлик әуірдеги бизиң елимизде медресе дегениң ең соны болып тамамағанығын көрсетер еди. Буннан басқа қарақалпақ жеринде Қарақум ийшан медресеси Қум өзектеги Хажы ийшан медресеси, Әлимбет ийшан медреселери қашшан-ақ тамам болған еди. Елдеги ең соңғы илим мекенни болған Нурылла ахун медресеси де солай етип тамам болды. Нурылла ахунның үлкен келини Убайда да медресениң ең соңғы ийеси болып қалып көрди. Ол ең соңғы өжиреси бузылғанша отырды. Мийримсизлер оған: — Сиз далада қалдыңыз-ау, енди қалып қайда паналайсыз? — деп оннан бир ауыз сорамады. Булда большевиклерде мийрим-шәпәәттиң жоқлығын көрсетер еди.

Медресениң бузылып тамамағаны күни белсендилер күндегиге қарағанда бул жерден кеширек қайтты. Себеби, медресениң ең соңғы өжиресин бузып тамамлап кетемиз, ертең бул жерге буратала келмеймиз депни гайрат салғанда да күн бата зордан соңғы жайды бузып ағашларыны алып болды.

Белсендилер кетти. Енди бул жер олардан буратала қутылды. Бірақ, бул меканда қыйланған тек елти болды. Күнде кеш болып кем-кем еуегим тартып қараңғыланып кетти. Елти бузылған медресениң иверегинде бүгін тек еки баласы менен қалды. Енди бүгін түнде бул жерге үшеуи паналағандай жайда қалмады. Барлық жер қуры қайқаған ишүлүл, домалаған кесек болып қалды. Елтиниң кеуил сарайы бузылды. Ериксиз кеуили бузылып, көзлеринен ыссы жаслар парлады. Илаж қанша өңин өмир сүрген ордасы бузылды. Медресе пүткіллей тамам болды. Оған тек бул жер менен хошласыўдан басқа елтиниң илажы жок еди. Түнде балларын ертип әулийеге атасының басына барыўға қорықты. Усандайда хажыда көринбеди-ау өзозиме деп ол қараңғы түнде әри-бери иверекке қарап алаңлады. Ол мен мындаман деп келе жойды.

Елтиниң қорлығы келди. Елтиниң елде баратуғын жери көп. Оған ел дейтуғын адамларда елде баршылық. Бірақ, заманның түри мынау,

нди кимнің үйіне бараман деп ол ойланды. Садағасы кетсин, көп үндерден берлі елтіні баллары менен бағып отырған халық ғой. Алмаса, елтінің сақлап отырған малы жоқ. Егип отырған жери жоқ, ирак елті кимнің үйіне барса да, кел деген менен ол үйге елтінің ирғыу қорқынышлы еді. Себебі, үйіне Нұрұлла ахунның келіні елікті дегенді хұкімет белсенділері есітсе, ол үйді жер менен жексен еді. Елті тиришілігінен бұрын оны да ойлайды. Күнде баяғдай ет, күз баслады. Түні сәл желемікпелі болып күннен күнге суыш арапрат. Неде болса, елтіге балларды өлтірмеу үшін пана ізлеу шарт еді. Ол көз алдына көп үйлерді, көп адамларды келтирді. Кимнің үйіне барыуым керек деген мәселе үстінде елті көп ойланды. Ол ең дырында бул жерде бүгін болмай-ақ қояйын, ағайинлерге барайын деп шешті.

Атасының Рахыма деген үлкен қызы бар еді. Ол Бектемир мақсыммен менен шаңарақ турып отыр. Өз етін, өз тырнағың соған қарағайын деп өзінше шешті. Екі баланы ізине ертіп қарағын түнді армалап, елті сол күйеу баласының үйіне қарап жол алды. Әдеп үлкен, ийін киші шоқалақтың үсті менен сәкилі ауылдың ортасынан иіп күйеу баласының есігінің алдына келіп тоқтады. Келіуін мәрдіана өлсе де қапыны ашып кириуге Убайданың жүрегі онша дауамады. Себебі тууысқан болған менен хажы қашып, медресе бузылғаны бул қыялардан қорқып елті менен балларынан, бул үйден хабар алған ан болмаған еді. Хәзір бیرهу-бیرهуге жақсыман дейтуғын заман алмай қалды. Әсіресе, мақсым, мақсымнан хабар алып атыр екен деген іп шыкса болды, бадырақлар сені жоқ қылмай қоймайды. Хәзіргі нде елде бадырақ, белсенді дегендерде көбейіп кеткен. Оның үстінде амлар арасында көп гәгпті, көргенлерін, билгенлерін айтып жеткеріп ратуғынлар оннан да көп деп адамларда бیرهу-бیرهулерінен қорқатуғын ман болып қалды. Елті есікте турып кирер жерде тап ұсылардың рлығы ойланды. Неде болса, есікте турып және бیرهулерге көрніп ірмен, бул үйдің алдына балларым менен келдім-ғой, ішке кирейін деп елті есікті ашты. Босағандан атлап жайға кирип, аттегнен айланып и, жапсарда алдыларына дастурхан жайып, тамақ жеп отырған күйеу алды менен Рахыма екеуіне елтінің көзі түсті. Аяғындағы галашын елініп желсенінің қолынан қос қоллап алды. Бийкешін көріп Убайда ішпаксысып көресті. Отырып, жайғасып болғаннан соң елті кеуілін іктегата алмады. Жука еріндерін тисеп қанша бидирмейін деседе, өзлерінен жас парлап ақты. Биселтін шығармады. Елтінің көрген ірлық қорлығы, езілгені, жеккесіргені барлығы ядына түсіп

өуіуілері езіліп кетті. Бир жағынан бул ағайинді көріп шағынғаны да еді. Екінші жағынан қорланғанына да елтінің шыламағанылығы еді.

Көп уақытларда барып үйдің иші елті менен аманлық-есендік сорасты. Елті бар болған уақыяларды буларға бастан аяқ қалдырмай өйлеп берді. Елті бул үйде баллары менен шай ишти. Тамақ жеді. Біраз олар өзлеріне келейін деді. Түнде жатып елті дем алды. Азанда өлеттегіше ерте турды. Таң намаз оқыды. Күйеу баласы ерте бир жақларға бармақшы болып үйден шығып кетті. Елті азанда шайла дастурхан үстінде отырып бийкеші менен мөлхам гәгпесті.

— Ал билерде зордан отырмыз! — деп басалды гәгпін бийкеші Рахыма, — хұкіметтің жинни ийшан менен ахунда. Өзін билесен біздің атамызда ийшан. Мине, мынау мешитте отырмыз. Бир жағы колхоздың склады. Соннан соң бул жайда бузбай қойышты. Бизлерді де буннан шығармай отырғызып қойышты. Сованда кууанамыз, сен бул жерге балларыңды ертіп кәте келдің. Егер сенің келгенлігіңді бیرهу есітсе, онда тамақ боламыз. Ал, оның үстине биз Нұрұлла ахунның қызымыз дегте адамға айта алмай отырмыз. Бирақ хәмме биледи. Сонда да хәзірше хеш ким, хеш нәрсе деп атырған жоқ. Бектемир колхозға кирмен, хәқыйқый билек боламан деп арза беріп еді, ол ийшан әулады болғаны ушын алмады — деп гәгпін тауысты елтінің бийкеші.

— Бийкешжан енді мен не қыламан? Қайда бараман? Күйеу бала не деді? — деп сорады оннан елті.

— Күйеу балаң не десін! Кетіп баратырып маған өзін түсіңдир, деді де кетті — деді.

— Мен сіз айтқандарға түсінемен, бирақ енді мына баллардың халы қалай болады?

Булар арасында біраз уақытлар тынышлық хұкім сүріп турды. Көптен кейін барып елті:

— Бийкеш маған ақылыңды айт! Сіз меннен жақсысыз ғой?! Хеш болмаса тынышсыз-ғой! — деді ол гүрсиніп.

— Тынышлығы хурысын! бизлерде хәр күні қан жутып отырмыз.

— Сизлер неге қан жутасызлар?

— Қан жутпай, мынау заманның түрі.

Және булар арасында біраз тынышлық орнады.

— Күйеу балаң келсін, сени не қылар екенбіз? Хәй сизлер біздің үйде болмайсызлар-ау деймен — деді Рахыма.

Бул гәгке елті индемеді.

Және Рахыма азғана иркіліп болып:

— Якшы кешке шекем үйде бола бериндер! Балларда далаға шыға бермесин?! Бүгінше адамларға көринбей тура турынлар — деди ол. Булар Бектемир мақсымның үйінде кешке шекем болды. Бул үйде де кешке шекем көп адамлар келип-кетип атты. Өзи бир жай. Үйдің ишине киім келсе, соның менен сәлемлеспесе болмай атыр. Келгенлердің көбисин биледи. Ал, көбиси қонақлардың киімлері екендіктерін билемейді. Билгенлері Рахиймаға инилерің қыдырып келип атырма? — деп сорап атыр. Билмегенлер індемей кетті. Елтінің байқауы бойынша бийкешінінде сықалына қарағанда булар бул күйеу баланың үйінде де жайтаса қойыуы қыйын болажақ. Елти булардың барлығын сезіп отыр, илаж қанша, бәрін-бәрін ол бүгін өзінен өткеріп отыр.

Кеш болды. Күн батты. Жатарда болды. Азанда үйден атланып кеткен күйеу баласы бүгін бул жерге дарымалды. Жатарда бийкеші жегнесіне еситтиріп:

— Келмеди ғой. Олда енді өз үйіне келіуге қорқып жүрген шығар. Аман отырағанымызда түрлі-түрлі бәлелер табыла бердәу! — деп өзініне үйде жүріп сөйленді. Оның бул гәпін елтиге батайын деди. Бул гәптерден кейін қайда бараман. Таң атса, Камал ағамның үйіне кете берсем бе екен депте ойланды.

Убайданың тууысқан ағасы, Есназар ахунның баласы Камал мақсым деген бар. Оның үйіде бул жерден қашық емес. Кешке кеште балларың ертіп елти сол ағасының үйіне кеткісін келінте турды. Бірақ елти ақыллы еді. Оның үстіне халықтыңда дәстүрлерінде тәрбияланған үлкен үйден шыққан адам еді. Ол бул мәселелерде де көп ойланды. Екі баласың ертіп ағасының үйіне барып отырайын десе, елде хаял адам жеме-жеге келгенде хажының ағайындарын не қылысн, өз тууысқандарын табады да деген гәп болар деп Пахратдин мақсымның үлкен қарындасы Рахийманың үйіне қарап жол тартқаны сол еді. Ал булда келісип тұрған жоқ. Илаж қанша? Заманның түрі болса мынау, елдин аузын тыймаға елти ғәрі бөз керек деген, неде болса, Бектемир бир келип, — жоқ бунда бола берің демесе, таң атса, ертен азанда ағамның үйіне-ақ бараманда — деп ойлалта жатты елти ийшан.

Бүгін үйіне Бектемир келмеди. Бул елтиге де жүдө батты. Араарасында бийкешінің қас-қабағына да қарап қолды. Түріне қарағанда олда берекетлі емес. Отты жағып қара қуманды қайнатыудың жолында жүрсе де оның қабағынан қар жауып тұр. Елти улыұма баллары менен бул үйге саймайтуғынлығына толық көзі жетті. Дастурханның басында отырып хәмме шай ишіп, нан жеді. Бірақ елти өз ишнінен Камалдың үйіне кетиуге шешті. Аумйиннен кейін елти өзінің баллары менен

ағамның үйіне баратуғынлығын бийкешіне хабарлады. Бийкеші буну ертіп ишнінен қуанып кетті. Ол:

— Бара қойын, бара қойың — деди.

Елти орнынан турды. Бийкешіне жүдө әлпайымлық пенен іззет құрмет көрсетіп:

— Хош қалың! Аман отырың! Аман көрсіп тұрғаймыз?! — деп балларың изіне ертіп есікке қарай шығауға бейімлесті. Елти қандай жағдайда болса да, хәтте жәмен болса да, ағайын жақсы бийкештің я күйеудің кеуілдеріне бир нәрселер келіп жүрмесін деп есікке барған жерде төрге қарап бир неше мәртебе тәжим беріп ийілді. Усы Ұақытларда буну Рахийманың жегнесіне рехими келді. Оны айтты. Оның түсімпаз буну екенлігін сөзді. Ағайинди қыйын күндерде жайтастырмай атырған болса да, керек екенлігін елти биліп баратырғанығана ол өзінше қатты үсірленді. Илаж қанша, кетсе, үйде бола бер деген гәпті айтыуға оның баталы бармады. Бийкеші жегнесінің қанша ийбе құрмет пенен үйінен шығып баратырса да, кеуіл сарайының жаралы екенлігін түсініп тұрды. Оның, хәтте, бул үйден биротала шығып баратырғанығында билді. Илаж қанша, буларды айра түсіріп тұрған заман. Хәзір ийшан, ахун, молла ағендердің төбесінде қылыш ойнап тұр. Тири жүрмен деуге болмайды. Хәр үйге де қан қуылылып тұр. Қарасаң елдин көбисі молла, мақсым болып кеткен екен. Күнде олар есапта, күнде ахун, ийшан, моллалардың үйлері не менен шуғылланады деп құқимет белсенділері менен бадырақлары күнде оларды аңлайды. Егер Нурылла ахунның келини келіп, Бектемир мақсымның үйінде болып атыр екен десе, Бектемир мақсымның қамқананың төрінде ширітуғынлығы тұрған гәп. Сол үшін Рахийма өз ағайинлерін үйінде сақлай алмай отыр. Болмаса олар жейтуғын нағды қызғанып отырған жоқ. Рас, бурын үйіне келгендерін қанша жеккөрсө де анық елти балларың ертіп үйден шығар Ұақытларда Рахийманың кеуілдеріне ол тийді. Буның көзлерінен де қанлы жаслар парлап ақты.

Елти үйден шығып, балларың изіне ертіп, ағасының үйіне барыуға жол тартты. Көп жерлерге шекем бийкеші олардың излерінен қарап тұрды. Олар кетіп баратыр. Рахийманың көзлерінде жас толып кете берді. Көзі толған жасты ол басындағы орамалының ұшы менен қайта-қайта сыйырды. Ол жайға қайтып кирип қиятырды: Тууысқандына жәрдем бөре алмасаң не болды, хәй аллатала, ата-баба өзлеріңіз жәрдем беріңдер?! Не болдық бул! Ақырдың Ұақытлары шамаласқан шығар. Жаман Ұақытларда дүньяға шыққан екенбіз-дә! — деп өкіріп жылауы менен Рахийма үйге кирді. Ол төрде жатқан төсегінің үстіне өзін

бүккесине таслады, өксип-өксип жылады. Есиктің ашылып біреудің үйге кируі Рахияманы еріксіз қайта орыннан тұрғызды. Хә дегенде кирип келген адам Бектемир екенлігі көрінді. Оны көргеннен соң Рахияма бұрынғыдан да бетер жылады. Бектемир сыбырлы түрде:

— Не болды? — деп сорады оннан.

— Кетип қалды.

— Кім Убайдалар ма? Рахияма сестін шығарып:

— Хауа! — деп басын ийзеп ғана қойды.

Бектемир үндемеді. Рахияма және:

— Кетті! — деді. Оннан кейін көзінен аққан жасларын қолы менен

тө басындағы орамалының ұшы менен сыпырып сүргіп жүріп ерине отыруға төсеклерін салды. Рахияма төсек салып жүріп Бектемирге:

— Түнде келмедің ғой? — деп сорады.

— Кеше кеште ГПУ де болдым.

Бұл жылдары ГПУ деген сөз халыққа дым қорқынышлы есцителетугын еді. Бұл гәпті еситкен Рахияма шоршынып кетті.

— Хе?! Не болды? — деп сорады еринен.

— Хеш гәп.

— Сонда да.

— Өткен сапары түсте үйге Сүйиндіктің келгенлігін көріпбеңді?

Сонда ол бір жерге барып келиуге биің бийени сорап келген еді. Мен бийени оған берер едим, оны Хошмурад тап соның алдында бір намазға сорап мініп кетип еді, болмаса, оған беретугын едим ғой. Бийеде болмай қалды. Ол жаман адам ғой. Сол сорағымды Бектемир мақсым бермеді деп маған жала жауып ГПУ ге арза берипті. Кеше сол ГПУ де сорауда болдым.

— Не деген жала? Рахияма жұда қорқынышлы халда сорады.

— Сүйиндік мени бийесін жорта бермеді деп ГПУ ге барыпты.

ГПУ мени шақыртқан екен. Барсам ГПУ дің қасында Сүйиндік отыр екен. Оны көріуден ақ бір гәптің барын билдим. ГПУ мен алдына барған соң ол Сүйиндікке қарап айт? — деді. Ол:

— Бұл ийшан адам. Халық бұл қисини Бектемир мақсым деп атайды.

Көзімнің көргенін айтайын — деп баслады ол гәпін. Бектемир мақсым таңның алдында үлкен жаптың жағасына келип раштан қолына бір қысым топырақты алып, оған дуа оқып, дем салып жаптың ернегіне қолындағы топырақты ұрып жиберіп еді, жаптың сууы гүрп ете қалды.

Суу рашты бузып кетті. Үлкен бір атыз пахтағы сөйітп Бектемир мақсым сууға алдырды. Солай етіп, бір атыз қолхоздың пахтасы сууға кетті. Зая болды. Оны көзім көрді — деді Сүйиндік.

ГПУ бір келисиги келискен жас үлкен, жасы 50—60 жаслардағы адам екен. Ол маған:

— Сүйиндіктің усы айтқандары дурыспа? — деп сорады меннен.

— Хәй шырағым! Егер бір қамтым топырақты қолыма алып, оны дуаушап, жаптың ернегіне ұрып жибергенімде гүрп етіп, жаптың раштан қопарып кеткендей құдіретім болғанда, усы Сүйиндікке еріп сизін алдыңызға келер медем? — дедім.

ГПУ құлім шырай беріп отырды. Гәптің шала гәп екенлігін түсінген болыуы керек.

— Яқшы кете берің! — деді маған.

Соннан шығып ауылға қарай жүрмей-ақ қояйын деп қалада Дәнияр жаршының үйінде қонып, хәзір соннан шығып қияттығаным — деді Бектемир мақсым.

Күйеуінің гәпін қунығып тыңтап тұрған Рахияма:

— Өйббей эстапурылла, тәубе, тәубе! — деп өз жағасын қоллары менен услады. Ол бұл хакқында басқа үндемеді.

— Шай шеесенбе? — деп сорады.

— Жак хәзір ишпеймен. Түс болып қалдығой, азғанғайдан биротала ишпермиз — деді.

Және аздан соң:

— Убайдалар кетті ме? — деп және сорады. Ол Елти демей Убайда деп Бектемир оның атын айтауғын еді.

— Кетті! — деп жуауап берді келиншегі.

— Бол деп айтпадың ба?

— Айта алмадым. Оларды аядым, аясамда айта алмадым. Бирақ, кетің дегенім жоқ. Өзлери кетті — деді.

Бектемир хаялының гәліне келисім берген болып: — Яқшы! — деді. Бұннан артық ол сөйлемеді.

Елти демде ақ балларын ертіп ағасының үйіне жетті. Үйде хәммеси бар екен. Бұл жерде оларды салқан қабыл етті. Елтинің жүрегі бұны да сезді. Бирақ сонан қармастан, еки жақта аманлық-есенлік сораасып атыр.

— Медресени бузып болдыма? — деп сорады елтиден Камал мақсым.

— Болды.

— Қашан болды? Кеше ме?

— Жоқ еки күн болды.

— Соннан берли сизлер қаяқта болдыңлар?

— Бийкештің үйінде болдық.

— Бектемир мақсымның ба?

— Хауа.

— Бектемир максымның үй ишлери аман ба?

— Аман.

— Рахийма мәспекен?

— Мәс.

— Болады. Камал максымның хаялы бир жақсы адам еди. Булар келиуден дастурхан жайды. Шай койды. Үйде хаялдың мийманна кейыркомлығы көп мәселелерди шешеди. Убайда бул үйде өзін бирә кейуилли сезейин деди. Бирак, шайдан кейин бул үйде де көп далағ шығып адамларға көрингиси келмеді. Кешке шөкем қысынып жүрсе де өз үйінде айнап жатып дем алды. Еки-үш күннен берги басын тұрғанан ойдан бир майдан болса да қутылайын деди. Ағасының үйінде Убайда баллары менен бир хәтте болды. Бир күни жолдан өтип баратырған Садыр баллар менен ойнап атырған елтинің үлкен баласы Әбдулхамидті көрип қалып, оны танып атлы қасына келип:

— Сизлер Камал максымның үйіне келдинлерме? — деп сорады.

Әбдулхамид оның ауылда белсенди екенлигин, және де ауылда өкесин аңтып услай алмай жүргенлердің биреуі екенлигин толық биледи. Соның ушын ол Садырға хеш нәрсе айтпады. Ол:

— Апаң қайда? Кимнің үйінде болып атырсызлар? Пахратдин аң келип турама? Барма? — деп баладан көп сорастирды. Бирак Әбдулхамид оның бунша неге Садырдың сорап турғанлығына түсинипти. Ол хеш қайсы сорауына жуауап бермепти. Бул уақыяның барлығын Әбдулхамид үйге айтып келди.

Үйде Камал максым жоқ еди. Убайданың жеңгеси бул гәттен жаман қорқыты.

— Бәле болмаса болар еди. Ол Садыр деген бәле, дайындында изинің түсіп жүр — деди қайта-қайта.

Қарап турып үйге қорқыныш кирди. Гейде-гейде гәпинің арасында ол: — тап жолда ойнап бәле барма?! — деп Әбдулхамидке де көп бақырды.

— Енди ол қоймайды. Үйди аңыйды. Үйге келеди. Жаман болды — деп жеңгеси көп тынышызланғанлығы Убайдаға да батайын деди. Илаж қанша, болар ис болған. Улығы жақсы уақыт болып турған жоқ. Аман отырман дегүе болмаутуғын заман басланды. Бул болмаса, тағы бир нәрсе шығар еди деп ишинен ойланды Убайда. Кеште Камалда үйіне келди. Ол қорада атларын жайғастырып болып, оның үйге кириуіне қарамастан, хаялы оның қасына барып бунтинги бар болған уақыяларды аман айтты. Далада қораға жақын турған Убайда да кишесинің ағасына айтқан барлық гәплерин еситип турды.

— Не болты! көрсе көреді дә! сорастирса, сорастирады дә! олар қарынып жүрме? Оларда қолларынан келгенин қалсын! белсендилер қандай аяйжак! Бадырақларға елдин барлығы хәкүметтиң душпаны. Қандашдыра берме?! Шайды қойып аұқатты аса бер! Бар! — деген гәплерин еситип Убайда енди мени кишөм көрмей-ақ қойсын деп ол қорадан шықпман дегенше тамның артына айланып кетти. Ол сол жақта жүрип:

— Қудайға мың кәтле шүкүр. Менин сөзимли сөйлситуғында адам бар екен ғой — деп жағасына қайта-қайта түкпиди. Ериксиз көзлеринен жәлта шықты. Ол қайтып тез үйге кирди. Келсе Камал:

— Әбдулхамид қайда? Саид қайда? — деп дәлизде турып сорап атыр екен.

Екеуінде дайысының дауысын еситип иштен атылып шықты. Камал екеуінде кушақлады. Екеуінде бауырына басты. Әбдулхамид үлкен еди. Камал Саидти еки қолы менен көтерип, оның жүзлеріне қарап — нағыз өкесинің өзі, қуып қойғандай, көз тиймесин, Түпиу-түпиу — деп ол дәстүрин етті. Қайтып оны жерге қойып атырып:

— Булар енди дайысынникине келмей қайда барады? Жүриң шай шөпейик! — деп оларды қолларынан жетелеп ишкі жайға кирип кетти. Камал изинен кирип келген қарындасына көзи түсіп:

— Хау Убайда барсаң ба? Балам? Қалай? Аш болып қалмадыңлар ма? — деп сорады. Ағасының бул сорауына Убайда бираз услайын деди.

Екеулеп шай тасыды. Дастурханға нан әкеліп қойды. Дастурханды қит, ийжан, сөк пенен толтырды. Кешки аұқатта атланды. Убайда ағасының өлери жөниндеги кейуиллин қандай екенликлеріне анық көзи жетти, өз ағайининің жақсы, жаманы өзиңе билине ме? Бүгин Убайда көп адамлардың Камал мәрт адам, өкеси Есназар ахунның дәл өзи дегендерин есине келтирип отырды. Ол ара-арасында жеңгесине де қарайды. Бирақ оның қабағы онша ашылмай отыр. Неге оның бундай қапылып отырғанлығын Убайда ишинен сезип отыр. Бирақ дастурханның басында не хызмет болса, Убайда кишесинен бұрын ушып-қонып ол өзи питириш жүр.

Ошақтың басында шай ишилип болғаннан соң Камал қарындасына: — Кел балам! Азған мына жерде отыр! — деп дастурханның басынан бос орынды оған көрсетти. Убайда отырып болғаннан соң:

— Балам қысын ба? Үйде бола берин! Сизлердин де бул үйде несийбенің бар. Алдалатынын берген несийбесі менен жасаймыз. Гәп-сөзге қулағыңды түре берме?! Тыңдай берсең елде гәп көп. Большойлардың елдеги оқымыслы адамлардың изине түсиуі, ол дұрыс емес. Ийшан, уламалар оларға не қылып атыр. Әй бундай хәкүмет көп

жасамайтуғында шығар, өлмесек еле көрерміз. Елдің мешит, медреселерін курғыш атыр, сауатлы адамларын куртып атыр. Кітап коймай жыйнап алды. Адамлар өзлери корқып қуран кітаптарын өртеп атыр. Көміп атыр. Елдің халықтың үрп-әдет рухый құдретгиліклерін динин жоқ қылып аяқ асты қылды. Мына школ дегенлерин ашып орыс үрп-әдетин, динин елге алып келип киргизип атыр. Бул қаланы уақытлар болады. Хүкімет өзі қанша уақыт жасайды. Белгисіз. Елді жала жабыу. Хак адамларға дөхмет бәделерин жаудыруу көбейди. Бул елге халыққа келген апатшылық болды. Булда қудалан бийхұжым не емес шығар балам! Мына изине ерген балаларыңды кор қылма? Хәзір нәрседен корықпа? Тартынба? Үйде бола бер. Бар несийбени сизлер менен бирге татамыз. Бул турсынан бул хүкімет хәш кимди де аямалы. Бизди де бүгін я ертең алып кетеди. Оған көзим жетип отыр. Сен үйде бола бер. Қысынба? Бирақ, үйишлик гейде ишип жеу аз болып қалады. Гейде болмайда қалады. Барына көнип жасай берин. Соны айтайын деп едим Убайда — деп Камал гәпин тамамлады.

Ағасының гәпин мақуллап, оған иззет-хұрмет көрсетип Убайда отырған орнынан қайта-қайта турды.

Түнде олар тамақ ишип, мәзи Майрам болып жатып еди. Хәммешырты ұйқыда жатырғанда, есик қатты-қатты қағылды. Камал мақсым өзі барып есикти ашты. Белгисіз үйге киргенлер:

— Кимсең? шыраны жақ? — деп оған хәмір етті. Камал шүтін шыраны жақты. Белгисіз келген мийманлар:

— Камал мақсым деген ким? — деп соралы.

— Мән — деп жууап берди Камал.

Хәммә гәп үйдеги адамларға толық еситилип турды.

— Бизлер ГПУ денбиз, шығың кетеміз!

— Болады! — деди Камал мақсым. Оларға қарсылық қылу мүмкин де емес еди.

Бул үйдеги биймезгил болып атырған уақыяларды үйдің барлығы адамларқы билип отыр. Әсиресе, Убайда ағасы шыраны жағаған дегеніш басларын кийімлер менен жауып, өзиде бастырынып үлгерген еди. Ол жасырынып жатып барлығын еситип атыр.

Камал далаға шығып еди, далада жөне үш адам тур екен. Олардың Садық, Садыр, Нурман казак екендіклерин онык билиди. Көп кешікпей Камалдың хаялы шықты. Ол шыққанда Камалды көп адамлар болып алып баратырғандықларын ғана көрип қалды.

Бундай түнде ГПУдің адамлары үйлерге келип, адамларды алып кетиулері көп болып туратуғын еди. Бирақ бундай қылып алып

кеткендердің бирде биреуінің қайда кеткенлігі елге, адамларға белгисіз болып қала берди. Камалдың кеткенлігін көрип, Айша жылауы менен үйге кирди.

— Қурып қалдык! — деди ол. Буннан артық гәп айталмады. Бұны көрип, Убайда да орнынан турды. Ол келип жөнғесин қушақлады. Айша жылауын дауам етті.

— Қурылдык! қурылдык! дегеннен басқаны айтпады.

Олар кеуіне бүгінги түн бүлгін түн болды. Камал мақсымның шырары болып, я Убайданың баллары болып бул ауқалларды билгени көрмеші. Айша да, Убайда да түни менен уйқламады. Үйдің басқа жанлары Камалды түнде ГПУ алып кеткенлігін азанда еситти.

Үйде бүгін азанғы шайға дастурхан жайылған менен берекет болмады. Айша жылап жүрип:

— Сизлер үйге келмегенде бундай ислер болмас па еди? — деп бұл анып қойды.

Жөне бир уақытларда:

— Мына кеше Әбдулхамидти о мақау көрип хажының елтисин бизін жасырып сақтап отыр деп хабар берди ме? — депте айтып қойды.

Бул гәптер бийкешине батайын деди. Хәммесине көнген Убайда не айтсын, ол не айтса да көнйуге мәжбүр еди. Бирақ бүгін азаннан баслап дастурхан басында берекет болмады.

Шай ишип болғаннан кейін жөнғеси бийкешине:

— Ха қыз?! — деп оның кеуилин өзине қаратты. Убайда қарағаннан көңі:

— Саған айтар гәпим бар! Сен кеуіңде келтирме — деп баслады Айша.

— Ауа тыңдайман! — деди Убайда.

— Сен өз күңинди өзін көреберсең-о! өз алдына шанарак болып кеткен адамсан-ғой. Мына ағанды тертеп болып қайтарып жиберсе, сен бул жерде бола берсең... және хүкімет гәп тауып жүрме? Мен сол кештеги мына баланы көргелди табылып турған бәле шығар деп ойлап отырман — деди Айша. Убайда көп ойланбай-ақ:

— Әжеп болады, жөнге — деди.

— Солай ете ғой шырағым. тиришилик деген жақсы шығар. Мына менінде шығамшырқадай балларым бар еди — деп гүрсинди Айша.

— Болады! Хәзір үйди босатаман, жөнге.

— Кеуилдерине келмесин шырағым. Ағам кеткеннен соң бизлерди қууды деп ойлама.

— Болады, болады! — деп қысқа жууап берди Убайда жөнғесине.

Онша аркалап жүрген жүги жок. Жатса да, турса да, жүрсө де сол бир кыйим. Елги көп егленбей бул үйдөн шыкты. Оны жеңгеси есиكتин алдына дейин гана шыгарып салды.

— Хош жеңге, аман отырың!

— Хош.

Елги еки баласын қолынан жетелеп жолда боз боран болып жылашы. Төздір оны көнседе көңдірді, көнбеседе көңдірді. Камал мақсым менен аталас ағасының Гүлхан деген қызы бар еді. Ол Уснатдин деген менен тұрмыс қурып отыр еді. Ол Убайда менен жаслас қатар еді. Түстіні алдында елти Гүлханның үйіне келип кирді. Ол үйінде екен, Елти оны кушақтап узақ жылды. Үйде булардан басқа алам болмады. Бар тарихты елти Гүлханға жарылып сөйлеп берді. Гүлхан:

— Биің үйде бола бер?! — деді.

Енді Елтинің кеуіллери жәм болғандай болды. Біраздан соң елти Әбдулхамидті қасына шақырып алды. Бул уақта үй аулақтау еді.

— Балам, сен жас емессең! Шүкір он үш — он төрт жасларына келдің. өткен уақыяларды менің менен тең көріп қиятырсаң. Бизге кел, үйде бола бер дегенлердің де кейін келісіп атырған жок. Бул жерде де қулай биледи, қанша күн онысарымызды. Буннан күн болмады. Атаңды тауып ал. Ағұалларымызды бір сөйлесейік — деді. Әбдулхамид:

— Қаяқтан табаман? — деді ол анасына қарап.

Хожакойған әулиеге барып кел. Атаң сол жерде шыйақышылар менен болып атырған болыуы мүмкін. Ол үйге келгенде бір күні маған усындай деп айтқандай еді. Тап ертең азан менен кет. Кешке шекем айланғи келесең. Егер атаңды көрсең бизлер менен болып атырған бар көрген билген ағұалларыңды оған жасырмай, қалдырмай айтып бер. өтিনিшим балам тап хәзір кетсеңде болды. Еле күн ерте түс болған жоқ — деп тапсырды баласы Әбдулхамидке. Кете бер! Сен баласаң. Сени хеш қим танымайды. Қайда барып, қайдан қиятырғандығыңды хеш қимге айтпа! Ойнап жүргендей болда хәзір үйден шықта зып бер балам.

Әбдулхамид анасының гәшлерін толық түсінді. Хожакойған әулие деген қатыстың жағасында, Ораз аталықтың ауылы менен Қайышылы ауылының ортасындағы үлкен кумның басында, неше өсірлік ески әулиешепилик. Гейпара күнлерде азданда күн тымық күнлери атаның медресесінен қарағанда ол жапжақын болып көрініп тұратуғын еді. Онша узақ емес. Әбдулхамидтің атасы менен бұрын пийшемби жума күнлери талай барып келип жүрген жерлери. Оның көз алдына айтқаннан-ақ ол жерлер толық елеслеп көрініп тұрды. Сол себепли ол анасының өтিনিши бойынша сол замат үйден шықты да кетті.

Елти жаслас болса да Гүлханды хұрмет етип ата дейтуғын еді. Ол кешке шекем апасының үйінде жатып дем алды. Ерте намазлыгер Әбдулхамидте келип үйге кирді. Ол үйге киргенде үйдің ишінде толған алам бар еді. Баласының көрініуіне елти қуанды. Оған атанды көре қалып ба дегендей етип адамлардан ұрланып қайта-қайта қарады. Баласыда анасының кеуілин түсінді. Адамлардан бір есабын тауып Әбдулхамидте көрдим, бар екен дегендей қылып анасына қарап басың бір ийзеген болды. Буны сезген анасы ишінен қуанышқа бөлгенді.

Қанша жақын болса да, Гүлханның үйі кисинің үйі, Елти азданда кеткен баласына: — аш болдың ба, бір нәрсе жейсең ба? — деп сорап алмады. Оған бул гәпті отырғанлардан сирә хеш қимде айтпады. Елти ишінен қанша қуанышқа бөлесе де, перзент деген жаман, баласының ағы-тоғын ойлап жигери қайнады. Илаж қанша, отырған адамларға ишкі дұнысынан сыр шашқысы келмеді. Ортадағы дастурханнанда шаппаттай нан баласына қолың созып алып бере алмады. Бирак, өзі ишінен елтинің бұғин кеуіли жәмленгендей болып отырды. Бірден баласын көріп адамлардың ортасынан шығып тұрып кетиуде оған қыйын болды. Ал, бирак баласынан, — ол не болды, атаңды көрдің бе, аманбекен? — деп сорағанша сабыр тақатыда болмай отырды. Расын айтқанда, бул жердегі адамлардың гәшлери елтинің қулағына кирипте шықпай қалды.

Гәптин үлкен бір тыныспасында елти далаға шығып келмекши болып артынан көтерілді. Әбдулхамидте оған түсініл ере анасы менен бирге далаға шықты. Дәлизте шығуыдан елти:

— Ал, атаң бармакен? — деп сорады.

— Бар екен. Аман! Сәдем айтып атыр!

— Не деді?

— Бир-еки күн шыдасың. Өзім бараман, сизлерді тауып аламан —

диді.

— Бар болған уақыяларды айтып бердің бе?

— Айттым.

— Жақсы болыпты.

— Денлери саумекен?

— Сау, мәс.

— Болды. Аш болған шығарсаң?

— Жақ, аш болғаным жоқ.

— Хә?!

— Олар түсте гөш асып атыр екен. Тойғанша жедік.

— Хау жақсы болыпты.

— Қайтарда қолыма нанда ұслатып жиберлі.

— Жақсы екен. Онда ишке кирип отыра бер?!

Әбдулхамид ишке кирип кетті. Енді елті иші майлы еркін бір далада қалып дем алды.

АҒЫЛДАҒЫ АШЫҚ ХАЛЫҚ СУДЫ

Жақында ағылда Жийеурат Нәубет улының үстiнен ашық халық суды болады екен деген адамлар арасына демде мыш-мыш гәп тарып қалды. Халықта оның не екенлигiне түсiнбейде жүргендер көп. Төк бiреулерiнң айтуларына қарағанда ол үйiне жүде көп ески кiтаптарын жыйнап қойыптымыш. Хүкiмет өткен жыллары ағылдағы мешiттерден айырым адамлардың үйлерiнен көп ески кiтап жыйнағанда солардың көбiсiн Жийеурат жасырып үйiне алып қалғанға ұқсайды. Қуласы ол хүкiметке өзiнде ески кiтаптар барлығын айтпапты. Ол өз ерксiн ески кiтаптарды хүкiметке тапсырмапты. Мешiттегiдей үйiнде кiтап жүде көп ұқсайды. Сол ұшын оны қаладан суд келiп ағылда халықты хәмменiң алдында ески кiтаптарды жасырып сақлағаны ұшын суды жыл кесетуығна ұсайды десiп атыр.

Ағылда гey бiреулер Жийеуратты кiтабың көп деп судлайтұғын болса көте қылыпты. Өйткени ол үлкен қыссахан. Ол қыссахан болғанын ол кiтап, қағаз жыйнамай не қылады. Хәр кiмнiң өзiннiң көрiсiн Қыссаны кiтапқа қарап оқыйды дe. Оның үйiнде нызамлы тұра кiтаптар көп болады. Биз едегi қыссаханларға тиймеуiмiз керек. Ағылда Бегиш, Аббаз ұсаған қыссаханлар ұсындай шұқпай бергеннiң себебiн қашып кеттi. Бул хүкiмет бала қалай қалай? Бир еки жылдан берiп жырғау, бақсылардың да изiне түсiп тұр дестi адамлар. Қуласы едегi гәллер рас болып шықты. Қулағын есiткендi көз көредi деген бар. Бир күнi ағылдың адамлары Жийеураттың үстiнен болатұғын ашық судына жыйналды.

Гүздiң күнi едi. Адамлар Жийеураттың өзiннiң есiгiннiң алдына жыйналып атыр. Жийеураттың әкесi Нәубеттiң бұрын ағылға ақсақал ұақында салдырған үлкен хәулиесi бар едi. Оның алды кең жер. Оның аррағырақтан пахта атызы басланып кетедi. Сол Нәубеттiң жайының алдына халық жыйналысып қалды. Бул жерге келген адамлар кешi Жийеуратты қалаға апарып қамапты. Кiтаптарын үйiнде бир жайы салып қулып ұрыпты десе, және бiреулер Жийеуратты қамамаған, тұң о үйiнде болған. Бирақ азанда қолхоздың кеңсесiне бiреу келiп, он ерте шақырып алып кетiптi. Үйiнен азанда кенсеге қарап кетiп баратырғанығын көрген адамлар бар десiп атыр. Қуласы, дала

жыйналған адамлар қуры турама, бул жерде оннанда басқа көп гәлдер ағылып атыр. Жығының бир жери тым-тырыс болса, бир жағы адам болғанын соң уллы ұаха-ха-ха да болып атыр. Жыйналған аламан ағылда ашық суд дегеннiң қандай болатұғынлығын көрежак. Бул жерге ағыллық кеңестiң, партия ячейкасының, қолхоз баслығының кеңiсiмасы менен адамлар суд болатұғын жерге жыйналған. Бүгiн қолхоз боғынша барлық жерде жұмыс тоқтатылған. Ағылда бүгiн тек суд болады деп хабарланған. Бүгiн бул жерге келген ерлер менен қатын, балларда көп. Бул жерде бүгiн үлкен бир жыйын болды.

Бир мағал қолхоз кеңсесi жақтан көп адамлар жаяулап келе бердi. Хәмме оларға қарап тұр. Олар кем-кем жақындысып едi, қолхоз баслығы Қантiла Абыллы ұлы, бас есапшы Ешжан Қайыпназар ұлы, бадырақ бекендiлерден Сүйiндiк, Садық, Садыр, Нурман қазақ хәм тағы басқала бүгiн ярым белсендiлер бар. Солар менен Жийеуратта қиятыр. Жийеураттың қоллары бос. Олда хәмме менен араласып адамлар менен жай сөйлесiп қиятыр. Оны ұслап я алдына салып айдапта қиятырған жоқ. Ол адамлар менен бирге еркін жүрiп қиятыр. Соған қарағанда оны қалай судлайды дегте адамлар хайран болысып тұр.

Белсендiлер сол келiсiс менен жыйналып тұрған адамлардың алдына шықты. Хәмме жыйналған адамлар ендi булар не қылар екен деп оларға қарасақта. Бир ұақытта булардың ишiнен ағылдың партия баслығы Ержан ұлы Әбдiмұрат адамларға қарап:

— Жолдаслар! Бүгiн бул жерде ашық суды болмақшы. Бизлер менен ерлер усы жерге сол ұшын жыйналғанбыз. Тарихта бирiншi мәртебе еркін демократиялық түрдегi ашық халық суды бизиң ағылда болады. Бүгiн усы жерде тұрған хәмме адамлар қатнасады. Және олар бул судта еркін өз пикирлерiн айтуға, қалегенiше ұсыныстар көрсетулерiне зақалы — деп ол жыйналған қалайыққа жөриялады. Ол және гөпiн ағуам етiп: — Онда хәзир халық судын хәм суд ағзаларын сайлаймыз. Суд бир адам болады. Оның ағзалары еки адам болады. Солай етiп, халық судының ағзалары үш адамнан ибарат болады. Бұны хәзиргi күнге үшлiк дегте атайды — деп билдiрлi адамларға партия ячейкасы.

— Онда қәне бул мәселе жөнiнде кiмде қандай ұсыныстар бар? — деп сорады адамлардан Әбдiмұрат.

Хәмме тымтырыс, адамлардан сес шықпады. Азғанадан соң партия ячейкасының баслығы Ержанов өзi:

— Онда менде ұсыныс бар. Ағылдағы белсендi бадырақ Сүйiндiк Табанбаев бас судья болсын?! — Ким қарсы? — деп сорады. Адамлар оннан илдемедi. Бирақ жыйналған көпшiлiк өз ара әстен-әстен қана

сыбырласып, хазирги ауылдағы ең жаманы усы болып тур десті. Сүйиндикти бір бирлеріне көрсеттіп.

Адамлардан сес шықпағанын көріп Әбдимурат:

— Онда бас судья болып Сүйиндик тастыйықланады — деп дағазалады.

Бұрын халық елде бұндай нәрсені көрмеген. Соның үшін адамлар партия ячейкасының гәһине хеш нәрсе алып, қоса алмай атыр.

Әбдимурат және гәһин дауам етіп:

— Ал ағзалары қим болады? — деп сорады адамлардан.

Сес жок.

— Онда биреуі Нурман қазақ, биреуі Садық болады. Қарсылық барма? — деп сорады адамлардан.

Және жыйналған адамлардан гәһ болмады.

— Онда үшеуі сайланды. Қол көтеріндер.

Жыйналғанлардан да қол көтеріп оны қуатлағандарда болмады.

Сонда да Әбдимурат:

— Болды! тастыйықланды. Ал, онда сизлер жұмысыңызды басланды — деди партия ячейкасының баслығы.

Сүйиндик, Садық, Нурман қазақ үшеуі жыйналған адамлардың алдына шығып турды.

Үшеуі не қыламыз дегендей бір-биреуіне қарасты. Адамлар бұлар үшеуінің хәрекетлерін ерсі көріп өстен-өстен мырыс-мырыс құлесті. Ержан ұлы Сүйиндикке:

— Сен суд мәжлисин ашық деп жәрияла — деди. Сүйиндик:

— Суд мәжлисин ашық — деди.

Жыйналған көпшілік бұған да құлесті.

— Енді жыйналыста Жийемуратты судлайтуғынлығыңыз, оны неге судлайтуғынлығыңызды айтың. Жийемуратты қасына шақырың — деди Әбдимурат.

Суд мәжлиси келиспай атыр. Оннан соң Әбдимураттың өзі Сүйиндиклердің қасына келип суд мәжлисин шөлкестестіре баслады. Ол: — Көне, Жийемурат кел мында? — деди партия ячейкасының баслығы. Жийемуратта келип олардың оң қапталында турды.

— Көне, кешегі кітаптар қайда? Алып келиң мына жерге — деп алдындағы бос жерді қолы менен көрсетті Әбдимурат, Салық пенен Сүйиндикке қарап. Салық құрдан төрт-бес жигитлерді өзіне шақырып алып, изине ертіп Жийемураттың жайына кирип кетіп еді, олар көп кітап, қағазларды қушақтап алып келип адамлардың алдына таслады. Олар және кетіп екі қап толы кітаптарды алып келді.

— Болды ма? — деп орады Әбдимурат Садықтан.

— Болды — деп жуаң берді ол.

— Баска кітап қағаз қалмады ма?

— Баска жок.

— Онда баслаң — деди ол Сүйиндикке.

— Не қыламыз? — деп сорады оннан Сүйиндик.

— Жийемуратты неге судлайтуғынлығыңызды жыйналған мына адамларға түсіндіріңдер?!

— Хе — деп Сүйиндик енді суд жұмысын жүргізуіңізді бағдарына түсінген болды.

Әбдимурат өзінің суд ағзалары менен турмаса болмайтуғынлығын түсінді. Себеби, Сүйиндик өзі суд мәжлисин басқара алмайтуғын түрі болды. Сүйиндик:

— Жолдаслар! — деп баслады ол гәһин. Жәм болып жыйналып тұрған бұл жердегі адамлар бір-бири менен өген-өстен, ал усы жүде жаман адам. Ауылды усы құртты. Хүкімет усыларғада исенгеннен сон десті. Сүйиндик гәһин дауам етіп, бұл ауылдан биз совет хукіметі орнағанлы кәйларды, бий болғанларды, болыс, ақсақал, ийшан, ахун, моллаларды құртып болдық. Бұл ауыл совет хукіметінің хәмме жеріндегілерденде жаман жер. Жүде медресе, мешити көп жер. Медресе, мешитлерді де бұлып болдық. Олардағы жыйналып қалған ески кітаптарды да жыйнап, өртеп болдық. міне, бес-алы күннен берлі Зәрип мақсымларды, Әбдіхалық мақсымды, Әміийін ийшанды, Камал мақсымларды да қымтып жибердик. Олардан да буратала қутылдық. Енді бір еркин асармыз. Ескинің қалдықлары қалмаған шығар деп жүреск жақынды мен бір жұмыс пенен мына Жийемураттың үйіне барып қалсам, айнасының алды толған ески кітап, печтиң басы толған ески кітап, сабағы толы ески кітап, үйінің иши қай жер болса сол жери ески кітап, қорқып кеттім. Дәрхал барып мына — деп қасында тұрған Әбдимуратты қолы менен көрсетіп — партия ячейкасының кеңсесіне кирип, оның өзіне Жийемураттың үйі толы ески кітаптар екенлігін айттым. Оннан шығып, қалаға барып өзім ПТУге билдірдим. Мында сол кітаптар — деп Сүйиндик тұрған жерінен бір-еки адым алдына қарай жүріп келип, жаңа ғана иштен алып келип тасыған, жерде шашылып атырған кітаптарды ол қолы менен көрсетті. Міне Жийемуратты бүгін судлайтуғынлығымыздың себеби жолдаслар — деп және Сүйиндик үйінен дауам етіп кетті.

Бұл қандай көп кітаптар? Я бұларды мешитлерден алдың ба? — деп ол қасында тұрған Жийемуратта сорады. Жийемурат:

— Булардың барлығы қысса кітаптар. Өзің билесен, хәммеле билесен. Мен көп жыллардан берлі қысса оқыйман. Соның ушын өмір бойы жыйналған қысса кітаптар. Булардың ишинде әпгүйк, қуран, шәр кітаптар жоқ.

— Бәри ески кітаптар ғой! — деди Сүйиндик.

— Ески болған менен халыққа керек кітаптар ғой!

— Усы халыққа керек кітаптар ма?

— Ғауа!

— Жәк, халыққа керек кітаптар емес, булардың барлығы ески кітаптар ғой! — деп әжести оның менен Сүйиндик.

— Енди тазалан хәзир қысса кітаптар жоқ ғой! — деди Жийемурат.

— Тазалан қысса болмайды. Қысса деген ески сөз. Сен ескиликте елге үгіт-нәсиятлап жүрсен. Сен халық душпанысан. Сен совет хұкіметиниң душпанысан!

— Мен халық душпаны емеспен!

— Онда неге баяғыда бул кітаптарды хұкіметке тапсырмалын?

— Бул хұкіметке тапсырылатуғын кітаптар емес, қысса кітаптар.

Гәпке Нурман қазақ араласты:

— Сүйиндик гәп мында — деп баслады ол гәпин: — Қысса кітаптар! Дәстан кітаптар? Жийемурат булар совет хұкіметі шығарған кітаптар емес ғой, неге сен буларды ески кітаптар емес деп әжетлесе бересен? Я сеннен басқа адам буның мәнісине түсінбейди деп тұрсаң ба?, — деп ол Жийемуратқа жекиринди.

Оннан соң Жийемурат олар менен хәжлесіу пайдасыз екенлигин былып гәпти тоқтатты.

Сүйиндик Жийемуратқа қарап:

— Енди сен неге айыпшы екенлигинди түсіндин бе? — деп соралды.

— Түсіндим.

— Өне сол ушын сизди деп айтып салып болып Сүйиндик дәрхәл сизди емес, сени, сени сиз деуге болмайтуғын адамсыз деп болып, және өне сол ушын судлап атырмыз. Енди сен түсінген шығарсаң — деди. Бул гәптерди айтқанда Сүйиндиктиң еринлері дирилдеп, түрлері өзгеріп тұрды.

Әбдімурат гәпке араласты.

— Болды Сүйиндик! Мына кітаптар буның үйинде сақланып турған болса, әлбетте бул айыпшы. Ол айыбын мойнына алама, алмайма суд оған қарамайды. Оның менен дәлиллесипте турмайды. Жийемурат ески кітаптарды үйинде сақлағаны ушын айыпшы. Болды! гәп тамам! Кәне, кешеги алдындағы сұқлері усы мәселени билгеннен кейин, қалады.

Ғазақопирде, райкомда, райисполкомда, прокуратурада, ПТУ де болдык. Менің менен ол жерде Сүйиндик болды, Ешжан, Садық, Садырлар болды. Ол жерде көп сөйлестик. Гәп ол жерде мынандай болды, — бизин өміште тийкарынан қолхоз қурылысын болдык. Халық душпанларында қысыптырып болған есабы. Енди ел аркайын тыныш жасауы керек еди. Аз және ауылдан бундайлар шыға берсе, халық оны өзлері шешсин. Халықтың еркине берейик. Ауылға қарап суд, Ура, ПТУ шаба бермесин деп тапсырды. Ауыл бадырқаклары, ауыл белсендилериниң күші менен өңіріп шешин, ауылларда халық судын шөлкемlestирин, бизлер өңірдің шешимін қабыл етейик деди. Бүгін бир жерде де өзлеримиз халық судын шөлкемlestирин, Жийемуратты өзлеримиз судлап атырмыз деди ауылдық партия ячейкасы. Және ол:

— Сүйиндик дауам ет! — деди.

Сүйиндик гүбиртиклеп:

— Не қыламыз, снди — деди.

— Бул халық суды. Жийемуратты халық судлап атыр. Мүмкин жыйналғандардан бул хакқында өз пикирлерин айтатуғынларда табылып қалар — деди Әбдімурат.

— Кәне, ким бул хакқында айтады? Сөйлейтуғын барма? — деп орады жыйналып тұрған халықтан Сүйиндик.

— Бекжан, Қуназар сөйлейсен бе? — деп оның көпшиликте атын айтты. Оның ойында бүгін бул хакқында бир нәрсе айта қояман-ау деген ой жоқ еди. Ол елдеги бир шаққан жигитлердин бири еди. Гипиде ойлы. Сөзге шешен. Ол Сүйиндиктин райында емес. Пәтиуасыз гәпти оны сойлемейтуғын, не айтса да шынын айтатуғын ел азаматтарынан еди. Көпшиликке оның атын айтқаннан кейин, мейли бир-еки ауыз бир нәрсе айтсам айта қояйын деген оған ой келди. Ол ортаға шықты. Ол сөйдеуге бұрындық таярланбағаннан кейин бирден гәпти неден басларын да билмей қалды. Жыйналған ауыл адамлары да бул не дер екен деп силтидей тынып оған қарап тұр. Ол бираздан соң:

— Өстен ғана жолдастар! — деди. Бирақ Бекжан көпшиликте сөз табалмай тобалап қалатуғын жигитлерден де емес екенлигин хәмме биледи. Ол ортаға шыққаннан соң не айтса да, бир нәрсе айтады. Бирақ ол не сөйлейди сол жери хәммеге белгисиз. Ол бираздан кейин бырак —

мен бир нәрсеге хайранман — деп гәпин баслады. Совет хұкіметі де қурылғалы бир жигирма жыл болып қалды. Биз мешит, медреселерди құрттық, ишан, ахун, уламаларды да құрттық. Барлық ески жазыудағы кітапшарды да жоқ еттік. Елдеги жырау, бақсыларды да, қыссаханларды да құрттық, бул жылларда елде той, мереке дегенлерде азайды. Той мереке

болған менен онда қосық айтып, халықтың кеуилерін көтеретугін жырау, бақсылар тамам болды. Мәселен: Әбдимурат жырау енді жырламайтуғын болды. Қыяс жырау қорқып шақырған менен тойға келмейді. Бақсылар сірә жоқ. Бизін ауылда жүдө көп қыссаханлар бар еді, мәселен, Аббаз, Бегши, Пиржан, Байжан, Қуназар, мына Жийемурат. Хәмме қыссаханлар жоқ болды. Енді қыссаханлардан мына Жийемурат еді қалғаны, буныда судлап атырмыз — деп атырғанда гәпті бөліп партия ячейкасының баслығы:

— Сен не демекписен Бегжан, гәптин тоқ етерин айт! Жийемурат сениңше судланбасын ба? — деп оған дәпинди. Сүйиндикте оған қосылып:

— Мине арамызда усындай адамлар көп. Булар халық душпанларын қуатлайды. Сен не деп былшылдап турсан?! — деп Бегжанға алып топылып кетті. Бегжан:

— Совет хұкіметинин тусында халықтың той, мереке, сазы-сәубеті болмай ма? — деп олда қызды. Буны еситип Әбдимурат:

— Қыскарт Бегжан! Ески жырау, бақсы, қыссаханлар менен сазы сәубет болама, ески мынандай китаптар менен — деп Әбдимурат жерде жатқан китаптарды қолы менен көрсетип — сен усылар менен сазы сәубет құрмақшымысаң. Биз усы ескиликтін қалдықтарын құртып болмаған шәлли, жаңа советтік сазы сәубет дөрөмейді. Бул Бегжан сизиң айтатуғын гәпиниз емес. Халық душпанларының айтатуғын гәпи. Қойың енді сөйлейди дегенге аузыңызға келгенди айтпаң — деп бақырды оған.

Бегжан не айтсаңда түсинюге келмей истиң насырға шаба-туғынлығын билип гәпті енді қойды. Бурынғы адамлар арасындағы өз орнына барып турды.

— Және ким сөйлейди? — деп сорады адамлардан Сүйиндик.
— Мен сөйлеймен! — деп ортаға шықты Прен улы Узакбай. Ол ауылдағы баслауыш класстың муғаллими еді. Олда ауылдағы мен-мен деп жүрген жигитлердин бир, Узакбай белсендилер менен бадырақлар менен жүрген олардың мәжілслеринде қайтпай сөйлейди. Ол тек дурьсын айтады. Елдеги дәу жүрек жигитлерден еді. Адамлар оның гәпке шығыуында бир гәп бар деп оны дыққат пенен күтті. Ол ортаға келип:

— Жолдаслар Владимир Ильичте айтқан, биз социализмди тақыр жерге құрмаймыз, өткендеги халық мәдениятының негизинде құрамыз — деген деп гәп баслады муғаллим гәпин. Ол және гәпин дауам етип, ол жақында СССР Жазыушылар аўқамының I съезди болып өтті. Онда

халық мәдениет мийрасына айрықша қараған. Ал, бул Жийемурат болса, туссахан. Ол халықлық әдебиетларды жыйнап жүрген адам. Сағатлы адам. Бул қыссахан болғанлығы себепли өзине керекти емес, ал халқына керекти жыйнап жүрген адам. Соның ушын оны бул китаптарды үйинде оқидан деп айтылауға мен қосылмайман. Мениңше бул халық душпаны емес — деп сөйлеп атырғанда партия ячейкасының баслығы Әбдимурат бунин гәпине адамлар ерип кетер, сөйтіп суд мәжілиси басқа түрге алып кетер деп кәуестерлинип, ол дәрхал муғаллимди тоқтатыудын жолына көпті.

— Узакбай? — деди оның гәпин бөліп — сиз усы қолы менен нүсқип көрсетип, — мына жатқан китаптарды халық мүлкі деп ойлайсыз ба? — деди.

Муғаллим ол китаптардың ишлерин ашып көрмегеннен кейин шибиртиклеп не дерин билмей иркілип қалды.

Әбдимурат гәпин дауам етип:

— Бул халық китаптары емес, халықтың мүлкіде емес — деди.
— Бул қыссахан гәй, китап жыйнамай не жыйнайды? — деди шешелесип муғаллим.

— Қыссахан болғанда, бул бурынлары қыссахан болған. Ол бурынғы китаптарды оқыған. Енди совет дәуиринде буларды оқыуға жол қойылмайды. Қыссахан болса, жаңа китаптар тауып оқысын!
— Жаңа китаптарды қайдан тауып оқийды?

— Қайдан тауып оқыса, соннан тауып оқысын! Неге бул Пушкиннің, Максим Горькийдің китаптарын қысса қылып оқымайды?

— Максим Горькийдин, Пушкиннің, Маяковскийдин китаптарын билип бизде, қарақалпақларда қысса қылып оқыуға болама? — деп күлди муғаллим.

— Неге болмайды? Болады. Егер оның китаптарын қысса қылып оқыуға болмаса, онда кимнің китаптарын оқыуға болады? Ол Максим Горький дунья пролетариятының жазыушысы гәй?!

— Әй қояйық! — деп қолын бир силтеп муғаллим. Будда енди гәп айтқаны қойып адамлар арасындағы өз орнына барып турды.

Сүйиндик:
— Және ким сөйлейди? Кимнин қандай пикирлери бар? Айтың? — деп сорады адамлардан.

Сөйлесип үөжге келмейтуғын бадырақ, белсендилер менен шибирекленип турғаннан тыныш тұрғанды мақұл көрген адамлардың шеш қайсысының бул жерде сөйлеуге мейли болмады. Хәммениң тым-тырыс тұрғанлығын көрген Сүйиндик:

— Сөйлейтуғын жоқта? — деп және адамлардан сорады.
Хәмме адамлар тым-тырыс турууын дауам етти.
— Онда энди не қыламыз? — деп сорады ол Әбдимураттан. Ол:
— Жийемуратты судлаудан алдын мына кітаптарды жағайык! мына ортаға отын алып келип жағын! — деди қасындағыларға Әбдимурат.
Садықтың, Сүйиндиктин башшылығында самтық хәм отынлар алып келинди. Ортаға үйип ағашлар жыйналды. Оған күкірт пенен от басты. От демде-ак лаулап алысты. Әбдимурат:
— Енди қаплаулы турған ана еки қап кітапты алып келип қап пабы менен отқа таслан! — деди. Ауызы толып байланған үлкен еки қап кітапты лаулап жаңа ғана жанған оттың үстине алып келип таслады.
— Енди — деди Әбдимурат — мына жерде жатқан кітаптардың кандай кітаптар еклигинде көрейик. алып оларды шетинен оқып! — деди.
Сүйиндик сауатсыз хәрип танымайтуғын бадырақ адам еди. Ол:
— Мен оқый алмайман-ғой — деди Әбимуратқа.
Садык сауатлы адам еди. Сонлықтанда Әбдимурат Садыкка:
— Сен ал, оқы. Қандай кітаптар еклигин көрейик — деди.
Садык жерде жатқан кітаптарды шетинен алып оқый баслады.
Жыйналған адамлар булардың хәрекетлерине қарап тур. Жийемурат олардың капталында тымтырыс бар болған ұақыяларды бақлау менен болды. Оннан хәзирше бир нәрсе сорап атырған жан жоқ. Садык қолынан алған кітабын:
— Арабшахтың “Темирлан қыссасы” деген кітап екен! — деди Әбдимурат:
— Ур отқа — деди. Садык жерден қолына және бир кітапты алып:
— “Қорқыт ата” кітабы.
— Ұай-ой! Ур отқа! Қорқыт ата кітабы деген не бөле?
— Өгизнама кітабы.
— Ур отқа! Егер сыйырнама кітабы болса да.
— Берунийдің “Өтмиш әулашлардан қалған нускалар” деген кітабы.
— Ур отқа!
— Хожа Ахмед Яссауийдің хикметлери.
— Ур отқа!
— Юсууп Хас Хажиптин “Қутадғу билік” (Бахытка баслаушы жол) деген кітабы.
— Ур отқа!
— Махмуд Кашкарийдің кітабы.
— Ур отқа!

— Ахмед Ягнакийдин “Хақыйкатлар сыйлығы” деген кітабы.
— Ур отқа!
— Рубгазидің “Әулийе әнбия хәм пайғамбарлар хаққында қыссасы”
— Ур отқа!
— «Жети Ықтым»
— Ур отқа, сегиз ықтым болса да.
— Түрклер шежиреси.
— Ур отқа!
— Әжинияздың, Қазы Мәуликтің қол жазбалары екен.
— Ур отқа!
— Әлипбе, 1925-жылы шыққан Сейфулғабит Мәжит улы деген. Әбдимурат:
Көне маған берип тур — деп Садықтың қолынан алып, кітапты алып-ашып көрип болып:
— Арабша жазылған ғой. Ур отқа! — деди.
— Мың бир түн ертеги.
— Ур отқа — деп болып — энди қалғанларын оқымай-ақ кой, отқа бер — деди партия ячейкасының баслығы, Әбдимурат Ержанов.
Бар қалған кітаптарда қол менен алынып отқа тасланды. От болса, алып хәмме кітаптарды өз қушағында жемірип жеп атыр. Түтеп пысқып атырғанларын таяқ пенен көтеріп оттың жапып атырған жерлерине атырды. Қуласы, Жийемурат сақлаған тилсимли ғөзийнеси демде-ак жоқ болды. Демде оларды от жалмап жеп болды. Бул ұақыяларды көрип турған халық, ишлеринен қатты қыйланды. Бирақ бул жерде қолдан келер илаж болмады. Адамлар бул хәдийселерге жеркинишли қарау менен ғана болды.
Сүйиндик адамларға қарап:
— Мине, кимде-ким усындай большевиклер партиясына қарсы ис қылса, оның күни мына Жийемураттың күнindeй болады. Енди ертеннен бастап хәмме үйлерге кирип шығамыз. Кимде-кимнин үйинен бир бет екинше жазылған қағаз табылса, ол хәкиметке қарсы адам. Ол халық ашпаны. Усындай ашық суд қылып ауылда судлап жибере береміз — деди. Сүйиндик бул сапары хәр қашанғыданда қәхәрли сөйледі. Ол бүтінги бул судта өзине муәфакты кумбыл болып халыкқа айтып атыр. Бирақ адамлар оны өз ишлеринен мийримсиз, жауыз, бул өзи халыкқа қарсы душпан адам деп қабыл етип турды. Илаж жоқ, халыкқа буны ашық жүзеге айтыу мүмкин емес еди. Хай халық усы пайытта қанша еркиникти көкседі. Елине ғөрезсизликти тиледи. Халық

кеуиллери менен жаңа хукуметтин белсенди, бадырактарынын пейиллери бир бирлерине усамайтушын еди. Көплери ишинен усамдайларга ел бирлигин берип койган хукуметтин өзлери акмак дегендер көп болды.

— Енди не кыламыз, болды ма? — деп сорайды Сүйиндик партияны ачыккасынын баслыгынан.

— Большу кайда?

— Хе?

— Карар кабыл алын! Жийемуратка жыл кесип! мына адамлар оны көрсин! Бүгүн бул жерде судгын не шешимге келгенлиги хаккында жуумагы болмай ма?

— Ал не кылайык онда?

— Онда сен тур. Мынандай кыламыз.

— Ал.

— Жолдаслар! — деди Эбдимурат. Ол тагы гөптин дауам етип — халык суду Жийемураттын барлык ислерин көрөп шыкты. Ол ески китап, кол жазбаларды окуган. Хукуметке карсы душанлык кылган. Бул Троцкий, Зиновьев, Каменовлар менен тил бириктирип жүргөн адам.

Сол себепши буну “Халык душпаны” деп тек айтылап коймаймыз, тап бүгүн ППУге тапсырамыз. Буну айдап калага апарып, камап кайтыу Сүйиндикке, Садыкка, Нурман казақка, Ешжанга тапсырылсын! Суду мәжилиси жабык. Келгенлерине рахмет! — деди Эбдимурат.

Халык судуван кайткан хөр бир адам Жийемураттын бул аухалын көрөп, хукумет тап өзине жөб көрсөтөп атыргандай, тап өзлерине бүгүн дөхмет жалалар жабылып атыргандай сезип кайтты. Хөмөмнүн жүректери жаралы, кеуиллери кайгы гамга толы. Енди елден адалатлыктын таусылганлыгын, адамларга ериксизлик, зорабанлыктын басланганлыгын көрөп кайтты, елдеги орнап атырган заманнын халыкты кемситиү, корлаудан басканы ислемейтуганылыгына адамлардын толык көзлери жетип кайтты. Жийемуратка жабылган бүгүнгү жала, дөхмет бөлелери бүгүн я ертен өзлерининде басына сөзсиз түсетугунылыгына көзлери жетип кайтты. Кулласы, адамлар келешектен гүдер үзип, жаңа орнап атырган заманнан түңилип кайтты.

ЕЛТИ ӨЗИНЕ ПАНА ТАПТЫ

Азагна уакыттын ишинде ак елде не түрли заман, не түрли дөуирлер дубелейлери өтөп атыр. Кандай болса да, күн артынан күнлөр келди.

Көнес хукумети 30-жыллардын орталарында елге толык өз үстемлигин амантты. Халык он-он бес жылдай онын колайсыз хөрекеттери менен күрөспө көрөп еди, болмады. Акыры зорабанлык елде өз жылауын беккем кылды. Адамларга заманның түринин өзи көнсөндө көнсөндө, көнбөйсөндө көндиремиз деп айтып турды. 35—36-жылларда елде хукуметке бас көтөрөп адамларда болмай калды. Кайдагы өзлерин түөе, атларын еситип көрмеген Троцкий, Зиновьев, Каменов дегенлердин шөлкеминде болган деп айуулардан жазыксыз көп адамларды камады. Ауылдагы бирли орнап калган бийшараларды олардын куйрыгысан деп жала менен каматты. Олардан калган елдеги бирли ярым жигитлерди ауылдагы белсендилер менен бадырактар өзлери-ак жек көрөп куртты. Еси бар адамды заман өзинен өзи өз агымына кайылт етти. Кашан болмасын бир жерлерде куллык дөуирлерди басларынан кеширген халык XX өсирде онын кайта тап болды. Акмак ақыллыга айтканын кылдырды. Түсинисиү, өр истин жөнин сөйлөсү, адамгершилик деген аяк асты болды. Соған карамастан, көзди жумып Утан ушын, халык ушын деген шауқым жүдө жокары көтерилди. Заман пейилин көрөп адамлар коркынышта жасалды. 20—30-жылларда бай, ийшанларды куртуу деген хукуметтин басы мақсети болса, енди 30-жыллардын орталарына келип, елди хукуметке карсы халык душпанларынан тазалау керек деген бөле шыкты. Биреүге биреү жала жабыу, жек көргөнин каматтуу кеселлиги көң таркап кетти. Елде еркин гөп айтуу тыйылды. Ауылларда биреүе биймей бир нәрсе айтып койып жазып каламызба деп той мерекелерге биреүдө азайды. Улуума той мерекениң өзи елде болмайда калды. Онын үстине елде ашылык, сүзек, безгек кеселлиги де бул жылларда хөуж айып турды. Халык жүдө албырады. Елде канша совет хукуметинин өткен заманлардан артыкмашлыгын көпирөп сөйлөгөн менен адамлардын бул ашаршылык, ауырушылык, биреү биреүден коркып жасыныспасына басы айланатугын хукумет болмады.

Кыс күнлеринин бирн еди, ауылдын абыройны жас үлкен адамларының бири Шымберген кайтыс болды. Ел өз азаматына жыйлып барды. Ол өлгөн күннин ертенине Шымбергенниң үйине кеште ауыл белсендилери де келди. Ол жерге жыйналган көпшиликти олар жыйнап алды. Оларга белсендилер:

— Ауылдагы өлгө ендигиден былай бундай болып жыйнала бермейсиз, бул бир. Екиншиден, өлгө намаз оқып шыгармайсыз. Үшиншиден, мал соймайсыз. Кулласы, ендигиден былай өлгө биреү үшн деп үлкен бундай дөбөбө кыламысыз! уасалам! — деп ескертти.

Елдин жас үлкендеринен Идиетулда белсенди, бадырактарга:
— Шырактарым, бул дөбдебе емес-гой. Бул мынау үйге түскөн мүсүйбет, елге түскөн кайгы. арамызда кеше гана жүрген бир адамды жогапты атырмыз. Олай демен шырактарым, мусылман балдарысыздар-гой?! — деп еди. Эбдимурат.

— Койың Идиетулла! Бизлер не деп турмыз! Сен не деп турсан? — деп оған ол жекиринди. Және бир фары:

— Сонда Шымбергенди көмбейик пе? — деди кәхәрленип Эбдимурат.

— Сизлерге көмбе деп атырмыз ба? Көм! кайта-кайта тепкилеп көм. бирак мынау не деген адамлар? — деп өлиге жыйналган көп адамларды колы менен көрсетти партия асейкасынын баслыгы.

Адамлардың арасынан:

— Өстәупурылла! — деген гөп сситилди. Эбдимурат көпшиликке карап:

— Ол не өстәупурылла! Не өстәупурылла өзи. Айттым ба болды! Гөп бизлерде бир болады. Жаңа хукимет бундай ески дөстүрлерге карсы — деди ол.

— Шымбергенге намаз оқымайык па? — деп соралды және бир фары есерсинт.

— Хау! — деди Эбдимурат және ол гөпин дауам етип, намаз оқымайсан! Уассалам! Сүйиндик? — деди ол қасында турған Сүйиндикти қасына жақын шақырып алып:

— Сен Салык, Нурман қазақ сүйеиниз карап турасыз. Намаз оқыптайсыз. Бул мәселеге ушеуиниз басларыңыз бенен жуап бересизер! Және не гөп? — деди жыйналған адамларға дөпинип Эбдимурат.

Енди хөш ким илла деп аузын ашпады.

— Онда бизлер кеттик — деп белсендилер өтө кетти.

Адамлар жыйналып енди не қыламыз, бул үлкен бөле болды-гой деп ойласты.

Биреулер бул қалаи болды дести. Биреулер адам өлсе намаз оқымайды дегени бул қалай? Өлини харам көмемиз бе дести. Биреулер өлиге адам келмесин деген қалай бул, қалай-қалай заман болып кетти дести. Кулласы, ауыл белсендилери адамларды хайран етип кетти.

Бир жайға кирип ауыл фарылары ойласык қылды. Көне, бул қалай болды? Буньң илажың айтындар? Өли намаз оқылмай көмилмейди. Бул мусылманшылықтың ең үлкен шөртлеринен бири екенлигин ойласты. Биреулер бул бөле тап усы Шымбергенниң өлимине дус болып турғанын айтсаң-о?! — деп налыды. Биреулер намаз оқымай көмин

болмас, соның ушын елде белсендилер, бадырактар менен намаз оқыу жөинде келесийек дести. Биреулер келисе ме, билгенин ислеп бир шыгып жүрген бөелер гөй деди. Биреулер: олардың ишинен Нурман қазақ питегеге сөйлесийе келер. Ал, Сүйиндик, Салык, Сыдырлар өлиге намаз оқыауа келисим бермейди. Эбдимурат сире! — дести. Кулласы үлкен ойласыктан соң мусылманшылық қылып Шымбергенниң намазын оқып шығаруу жөинде ауыл-көнес Оразымбет пенен, колхоз баслыгы Қалийла менен, белсендилерден Нурман қазақ пенен ойласып сөйлеуге адамлар кетти. Сөйлесиклердин барлығыда жеккеме-жекке мен көптегин жок, сен көргениң жок болып жолығысатурын болды. Кеткен адамлардың барлығыда жатарда қайтып келди. Колхоз баслығыда, Нурман қазақта оған келисим бере алмайман депти. Ал, ауыл ақсакалы барғанларға гөп гөп айттыгы, хөш кимге хөзир бадырактарға карсы тура алмайды. Хөзирги уақытларда хукиметтин үлкен исеними солар. Және де олар ШУУ менен байланыслы. Оның үстине белсенди, бадырактардың ауылларда жүдө көп тыншыларыда бар. Соның ушын бундай заманда жория қыла бермей-ақ, яшуллының намазын түнде адамлар көрмейтуғын уақытларда оқып қоя койғанда болмаспеди? Мусылманшылық қылына болды дө, заманның түри де мынау. Ал айтқанды қылмай намазын оқып ертең көп адамлар зая болса, не қыласызлар. Онысызда хөзир елде ким қалды. Хөмме қамалып болды. Соны фарыларға өстен-өстен айтып көринлер депти. Фарылар усы гөпти макул айтылған кенес деп табысты.

Фарылар Шымбергенниң намазын түнде оқыды. Азанда сөскеде өлдеги бадырак, белсендилер бул жерге қуйылып келди. Шымбергенди де пейитке Салып үйинен алып шығарып хөш жерде тоқтаптай тап намаз оқылмағандай қылып көмип қайтыу ушын адамлар оны тууры өлпейеге алып тартты. Бирак ол үлкен жығын болды. Көп адамлар намазын оқымай ма! Бул қалаи болды. Заман өбден бузылған екенгой, оқырзаман болған екен дести.

Елде Шымбергенниң мерекеси жақсы жайғасты. Бирак адамлардың арасында кулақ көп екен, көп узамай Шымбергенниң намазына қатнасқан деп қырык адам ауылдан қамаққа алынды. Бадырак, белсендилердин арасында Шымбергенниң намазына хажыда қатнасыпты деген гөшлер тарап кетти. Хажықатында да бул гөшлердин дө жаны бар еди. Хажы түнде Шымбергенниң намазына қатнасқаны қатнасып еди. Себеби, хажы бул күнлерде ауылда бар еди. Соған қарағанда бадырактарға намазға қатнасқанларды көрген адам айтса керек. Хажыны онысызда бурныннан бадырактар илзеп жур. Андыр жүр. Табалмай жүр. Услай алмай жүр. Бирак хажыны алдын меридресден кайлетуғын еди. Медиресе оның

үйі еді. Хажыны белсендилер, балырақтар үйіне келеді, үйінде ұстаймын деп медресені аңдытуғын еді. Ол медресе болса бузылды. Енді онан хажының өзіде келмейді. Балырақтарда бармайды. Ал, хажының бала шағалары хәр қимннің үйлерінде күнелтіп жүр. Соның ұшын хажыны келеді деп оны аңлыға оның белгілі басы жері жок. Балырақтар хажы келсе келген шығар, бірақ ол енді зым ғайып хеш жерде хәзір жок. Оны пәлендей жерде көрдім дегенде қудайдың жаны болмады. Ал намазға барды деп қамалғанларда хажыны намазға көрдік деп турғын жок. Бірақ елде де белсенді, балырақтардың аузында да Шымбергеннің намазына қайдан келсе оннан келсин, қалай келсе олай келсин хажы Пахратдин мақсым келіпті, намазға қатнасыпты деген гәлдер тирай кеткен.

Самал болмаса қамыстың басы қыймылдай ма? Хажының Шымбергеннің намазына келгені, оның намазына қатнасқаны рас. Хажы медресе толық бузылғалы ол жүде ғұлудала болды. Себебі, бала-шағасы менен паналайтуғын оған жер қалмады. Басына ис түскенде, усындай ағайынның де қол көмегі аз болады. Ағайын тамақтан, хәтте көрпе-төсектен де жәрдем қылыуы мүмкін. Ал, бір үйі бір үйдің үстіне төсектен де жәрдем қылыуы мүмкін. Ал, бір үйі бір үйдің үстіне төсектен де жәрдем қылыуы мүмкін. Хәр үйдің өзіннің гирдиқаршылығы бар. Хожалық сырғы бар. Онысқан менен де көп оныса алмайды. Буны хажы жүде жақсы биледи. Сол себеплі ол хұкіметтен қашып өзі зордан күн кешірип жүргенде бала шағаны жайсыз қалдырып, оны үлкен алағалыққа дуушар стхени рас.

Хажы көп ойланды. Хұкіметке өзі келіп қамалып кете бергені менен оның хаялын, бала-шағаларын бұл хұкімет тыныш қоярмекен? Бала шағарақтан, бала-шағадан артық не бар? Қашып жүрсе де, өзі Адамға шаңарақтан, бала-шағадан артық не бар? Қашып жүрсе де, өзі зорға жүрсе де соларды көріп жүріуді, қорғап жүріуді мақұл деп тапқан еді. Ол ашық айдын оларды қорғай алмайды. Бала-шағаларына анық жәрдем бере алмайды. Сонда да анда-санда ақылымды айтып тұрсам да оларды қорғағаным-ғой, жәрдемлескенім-ғой деп ойлаған еді. Жақында баласы Әбдулхамидті көргелі қашып жүрсе де олар онысқанлай пана ізледі. Бір нәрсе епестіргендей болды. Ауылдан сәл шетіректе Байбос деген жерде Байбостың жайы, Ибарайым дегеннің жайлары қатар салынған үш жай бар еді. Бұл жайлар бозда, бір жағы үлкен шоқалақ деген қум. Құлласы, Ақжағыстың екі жағасы сығысқан шенгел, шілте тоғайлық, ақжағыс пенен Көкөзектің суулары таусылғанда адамлар жайларын таслап сууға жақын Қараойдың утанына көшіп барып жай

меніп, етін етіп, ағаш көгертіп, ол жерлерді де гулистанлыққа айыршып жіберген. Ал, оннан сон бұл жайларды олар қайтып айланбаған. Солардың біреуінде бесмешиттің біреуі Әбдилхалық мақсымның баласы Бектемір деген көшіп келіп отыр. Олда мақсымлығы ұшын еңе қосыла алмай бөлек отыр. Соның менен бірге қосып салынған аулеттардың жайын хажы бала-шағасын сол жерге алып келіп қонастары менен хәлек. Ал, ол жерде Байбостың жайы болса бос тұр.

Жай бийік боз жерге салынған, екі өжіреден ибарат. Ұақында жақсы шыртырлмаған. Айна, қапшысы сол бұрынғы тұрысында бузылмай тұр. Хажы көп күнлерден берлі баласын қасына алып усы жайды бала-шағасы ұшын сазлап атыр. Усында жүріп хажының Шымбергеннің өзінен еситіп, түнде оның намазына қатнасқанлығы бар. Қыстың күні болса да, жайдың алдына шертөк соқты. Оның тұсын ақбас, жантақ, қамыс пенен баласы екеуі жатты. Мықты болсын деп оны екі жерінен шығалады. Есіктің аузын ық қылды.

Хәр күні кеште бұл жерден кетіп аызанда ерте Әбдулхамид бұл жерде таяр болды. Әкесі аызанда Хожакөйіңде таң намазын оқып болып, оны жерге жетіп келеді. Таслап кеткен жай өбөнедей адам отырғандай қайта айланды. Жайдың төбесінде печтін морысы кулаған екен, оны қайта салды. Печтін қалған жақтары сау. От жағып сынап көріп еді, печ тартқыш саз болып шықты.

— Енді балам! — деди Әбдулхамидке қарап әкесі — кемпірдің көшіп келе беріуге болады. Жыллы, қәуіп-кәтерсіз жай болды. Сизлерді қыста отын менен өзін тәмійн етемен — деди йошланып.

— Бүгін апамды шақырып келейін бе? — деп сорады қуанып баласы.

— Жок! Улыға сизлерге жақсы пана тапқанымды айтып отырман. — Шақырып келе берейін ата? — деди баласы. Ол әкесін ата айтытуғын еді.

— Еле балам буның көп жұмысы бар. Енді буны былай етеміз — деди атасы.

— Қалай етеміз?

— Бұл балам көп ұақыттардан берлі таслап кеткен жай. Бұнда бийт, бұрге, өрмекші, шаян болыуы мүмкін. Жин, шайтанларда болыуы итімал. Соның ұшын буның ертең іслейтуғын жұмыстары бар. Бүгін оны іслеуге кеш болып қалды. Тарқасайық, Сен үйіңге қайт. Апаңа сөлем айт. Ертең аызанда бұл жерге өзің кел. Ендігісін ертең піткереміз балам — деди әкесі Әбдулхамидке.

Екеуі бүгін тарқасты.

— Ертеңне азанда екеуи бул жерге жөнө келди. Эбдулхамид болсо, атам энди не ислер екен деп жүр. Атасы:

— Балам хазир мына печке көп етип от жағамыз. Бирак ири емес майда отынлардан жағамыз — деди.

— Екеуи печке көп кылып от жакты. Печке көз үйилди. Коздун астындагы күллери атасы бел менен алып тамнын тырнакларына айландырып көп етип төгип шыкты. Эбдулхамид атасынан бул неге ата? — деп сорап көрүп еди.

— Бар болса бит, бүргелер усыннан дым калмай өледі — деп жууун берди.

Жайдың ишине еденге кыпкызыл шокларды шашып жайды. Енеи капшыларды жауып, бул күни жайды таслап екеуи жөнө таркасты.

Ертеңне екеуи жөнө азанда бул жерге келип қосылды. Олар жайлары ашып көрді.

— Ата энди не қыламыз? — деп сорады Эбдулхамид.

— Энди жайды аласлаймыз балам!

Аласлау дегенди баласы түсинбеди. Неде болса, аласлаудың не екенінгін ислесе көрермен деп Эбдулхамид кайтып оны атасынан сорамады.

Екеуи узын-узын таяқтар тапты. Жайға кирип оған шүбереклер байлады. Оны майлады. Оған от басты. От ағашта лаулап жанған ұақытларда атасы жайдың пахшаларын, әсиресе мүйешлерин от пенен урды. Сыйпады. Баласы өмиринде бундай нәрселерди көрмеген еди. Оған бир жағынан ол кызыкта болып көрінди.

— Ата усы аласлау деген бе? — деп сорады баласы атасынан.

— Ауа балам! Усы аласлау деген!

— Ата? Бүйтпегенде не қылады?

— Таслап кеткен жайға, тазалан кирип отыратуғын болсан хөмме ұақытларда усындай от пенен аласлаған жаксы болады. Себеби, жайды жин-пин усаған бөлдерде болады. Егер олар болса, усындай аласлау менен кетеди. Жай тазаланады. Халықта усындай ырым бар балам — деди Эбдулхамид.

Энди Эбдулхамид аласлау дегеннің мәнісине толық түсинди. Атасы:

— Энди балам анадңы бул жерге алып келе берсең болады — деди.

Эбдулхамид бул гөпти еситип қуанып кетти.

— Ата бүгін шақырып келейин бе? — деп қоя берди ол.

Атасы күлди. Атасына гөптің мақұл түсіп туранлығын билген баласы:

— Ата, ашамды бүгін шақырып келейин бе? — деп қыйылып кайты сорады.

— Буның — дели атасы, — және бир балам екеуиміз ойласып аяндай жұмыслары бар балам.

— Қандай? — деп сорады баласы.

— Кириуге асығып тұрсаң я? — деп күлди әкеси Эбдулхамидке қарап.

— Ауа — деп жууап берди баласы.

— Ал бунда келдик дейік балам. Не төсеніп, не жамыласаң? Не өшіп, не жейсең? — деди әкеси.

Эбдулхамид ойланып қалды. Ол ишинен атамның бул гөпи дурыс деп ойланып қалды.

— Онда не қыламыз? — деп сорады баласы.

— Балам, энди мынандай қыламыз. Ағайынлер менен ойласамыз.

Оларға бул жерге келгенлігимізди айтамыз. Жасырмаймыз. Солай етип, олардан жәрдем сораимыз. Ағайынлерден көрге-төсек аламыз. Дән-нөнде аламыз. Болмаса қуры жайға келип кире берген менен болама балам? Соның ушын сен қудайға шүкир энди үлкен жигит болдың. Инди үйдің анау-мынау жұмысларын өзің ислейсең. Сен бүгіннен басып Қайыпназарға бар, қанхорға, Дилеке, Гүликке, Бектемир жездене, Уснатдинге бар. Атам сизлерди ертең кешке үйге келип кетсин деп атыр де балам. Үй деп оларға усыманды көрсет. Ертең кешке бул жерге сен өзің ғана кел?! Ағайынлер менен ойласық қылайық балам. Сонда барлық бар болған аухалларды ойласып аламыз. Олар не дер екен. Усы жерди мақұл дейме, я олар еле басқа гөп таба ма?! Хәр ұақыт ойласық пенен ис қылған жаксы. Балам сен маған түсиндің бе?

— Түсиндим ата — деди Эбдулхамид. Бирак бир нәрсе оған түсинкисіз болған еди. Оны ол атасынан сорағысы келди.

— Ата бир нәрсе сорасам бола ма? — деп сорады баласы атасынан.

Атасы:

— Хау сора балам?!

— Қайыпназар қанхор жаман гөй?

— Жаман емес балам. Ол бизге жаман адам емес. Ол бизге ағайын адам.

— Ура гөй! Сонлықтан оны адамлар жаман адам деп оннан өлердей қорқалды.

— Балам ол бизге жаман емес! Егер ол бизге жаман болғанда, менде бүгінге шекем бул жерлерде жүре алмаған болар едим. Мени айтты деп оған айта бер балам?! Қорықпа оннан. Оның иши биледи. Бирак балам ол адамлардың өзлерин көрп гөпті олардың тек өзлерине айт. Үйиндеги бала-шағаларына айтып кетип жүрме. Түсиндің бе балам?

— Түсіндім!

Әбдулхамид демде бір мезгілде ақ олардың үйлерін айланып шықты. Хәммесиде үйінде екен. Хәммесин көрді. Олардың хәммесин атасының айтқандарын айтты.

Кеште Байбос шолақтағы жайға адамлар келип қалды. Бұл жерде ұзақ сөйлесіп болмады. Және олар тез тарқасты. Мийманлар кеткеннен кейін атасы баласына:

— Сен ертеннен баслап, қасына біреуді алып бұл жерде болсаң. Түнде қоныуына да туура келеді. Бір өзін қорқасаң, Қасына қимал алып келсең? Ералының баласы Сейитті алып келсең болар мекен — деп сорады.

— Апамды алып келсем не? — деді Әбдулхамид.

— Апаңды қойып тұр! Құда қалесе апанда келер. Адамлар нан, дән төсек көрпе алып келеді. Сол ұақытларда бұл жерде адам болыуы шаріп болар.

Әбдулхамид гөпке түсінді.

— Яқшы боламан — деді.

Екеуі түнде жанып тұратуғын шыралық ыдыс тауып күні-түні жанып тұратуғын кендер майынан үлкен пилікпіл шыра соқты. Екеуі оны жағып көрді. Болатуғын болғаннан соң, тарқастыуға келісін күндегіше тарақасты. Ертеніне азаннан баслап Әбдулхамид жайға келді. Кешке шекем жайда бір өзі болды. Кеште қасына Сейит қосылды. Геугіміз онша кешікпей-ақ жайға шій, шынта, алаша, таза, генелеу кийімдер, көрпе-көрпешелер келе баслады. Қап пенен дән, қатталы соқ, тақан, таңдырға жапқан зағарлар келді. Ауыр жатарда үйдің үлкен ийесіне келді. Өкениң үйге келіуі баланы шексіз қууанышқа бөледі. Сейит үшеуі жайға келген төсектерді төсестірді. Жай үлкен жай болып қалды. Бұлардың барлығын болғаннан кейін:

— Өне балам! Кемпиринди бұнда алып келсең болады. Енді үй болды. Бұл жерде жасауға болады! — деді атасы.

— Ата! Апамды қашан ертіп келейін? — деп сорады Әбдулхамид.

— Бүгін енді кеш болып қалды. Жайды жақсылап ысытыпсың. Хәммемізде бүгін усы жерде ұйықлап дем алайық. Ертен азаннан баслап анаңды ертіп келе бер. Үйін көрсін. Бірақ үйге ол киргеннен оған бұл затлардың барлығын айтпа? Хайран қалсын! — деді құлш атасы Әбдулхамидке.

— Яқшы ата — деді баласы.

Түнде Әбдулхамид атасы, Сейит үшеуі қонып шықты. Азанда шай қайнатып ишерге қуман, шайнек жоқ. Атасы үйден ерте шығып кетті.

Әбдулхамид, Сейит ауылға қарай кетті. Әбдулхамид анасына барды. Анасы баласынан шоқалақта жай оңлап атырғандығын еситіп жүр еді. Жай нәр! Атам енді сизди келсін деп атыр деген менен ол Гүлхан апасынан ұқыт алып, екі баласы үшеуі шоқалақта қарай жол тартты. Олар жайға кіріп, тум-тұсқа қарап елти хайран қалды. Таза жай. Ыссы. Төсектер өсірілген. Байлаулы дастурханды ашып көріп еді, онда толы таза нанлар, шай, сөк, тақан. Дәлзілде қалталарда бийдай, жүгері, арпа, тары, салы, қызылқырмызы гүриш барлығын көріп Әбдулхамидтен:

— Бұл бизің үйме? — деп таңланып сорады.

— Аға ата!

— Буларды кім әкелді?

— Адамлар әкелді.

— Кім адамлар?

— Қайыпназар, Дәлеке, Гүлік, Бектемир, Дәулетярлар.

— Атаң буларды көрдіме?

— Хау ұсылардың барлығын өзі қолы менен атам өзі жайғастырды.

— Өзі, қолы менен жайғастырды?!

— Аға!

Елти өзінше аузын жыбырлатып бір нәрселер оқыды. Аумийін қылып, екі қолын бетіне апарды. Ол қуаңғандықтан ба, я ұзақ күнлер ұзып шегіп езілгендіктен бе, көзлеріне жас келді. Қасында тұрған баласының мойнынан қушақлап, Әбдулхамидтің төбесінен ийіскеледі. Ол екі баласын жетелеп жүріп, жайдың ишлерін қайта-қайта аралап шықты. Далаға шығып дөгеректе де айланып көрді. Және елти ұзақ-ұзақларға қарады. Бұл жерден атасының медресесі жап-жақын шерек парсаң жерде көрініп тұратуғын еді. Ол оған ұзақ ұақыттар қарап тұрды. Оннан арғыда Әбдулхамид мақсымының мешиті, құблада бадырақтар от берген тек қызыл қара болып жалын азыбан көрген Ералы ийшан мешитінің бәлент дийуаллары көрінді. Арқала сәл ұзақлауда ұақытнда бесмешиттің бири болып түрлеген Ораз ийшанның мешитінің имараты тал-тал болып көрініп тұрды. Бұл жерлер қанша қәхәрге ұшырап, үстіннен ел көшіп кетіп, далала ийесіз қалса да, елтиге қадірлі жерлер еді. Себеби, бұл меканлар көп жыллар елге, халыққа хызмет қылған, адамлардың көзін ашқан ишм, билим меканлары болған жерлер. Бұл орындарда қаншадан қанша адамлар қамалға келген орындар. Елтинің де неше жыллар аралап, жасы үлкен, жасы кишиге қол қауысырып хызмет қылған жерлері. Елтинің бұл жерлерге қарағанда бирден көзінің жауын алды. Әсіресе, елти ұшып бұл орындар яддан шықплас теберік жерлер еді.

Егер елтинин бүгінгі бул далала турып дөгөрсөккө карауларын баклап турган адам болганда, оны я узак-узак ауыллардан бул жерге бүгін гана бир келип турган адамга мезгетер еди. Болмаса, зинданнан жана шыккан мусаныр бир беңдегеде усатар еди. Өйткени, ол бүгін сондай узак-узакларга бурын бул жерлерди көрмеген адамдай болып, ансары ауын карар еди. Ал, бирак оның илки сарайында кандайда отлар лаулап жанын атырганлығын бир кула билмесе, бенде билмес еди. Хәтте, басынын орамалынын желкесине шөкөм жылысып түсип кеткендигинде, мойнын таралган кап-кара шашларынын күнге шағылысып жалтылдап турганынын өзиде сезбес еди. Ол бул бесмешиттин имаратларына узакты турып болса да карап турганлығында оның көз алдына медреселерге талабалар, жәмөөт жәм болып хайуанда оқылып атырган жуманамазлар, оразадагы тараба намазлар, атлы, жаяу аркадан кублага карай ығысып баратырган адамлар, ылак ойын, гүрес тутылып, кыз жигиттер ушып атырган аткөншектер, үлкен далалыкта кур тартып турган адамлар, олардың ортасындагы жырлап атырган жырау, баксылар, не-не түрлі намаларга кашып булбилдин сестиндей сынғырлаган кыссаханлардың сеслери кулағына тал-тал келип, бул уақыялар оның көз алдынан еселеп өтип атыр. Сырттан караган адам елтинин бүгінгі бул карасларын көрип танланарда еди, оны аярда еди. Бирак бул шокалакта буны көрер баласынан баска жан болмады. Елти көп мөхәллерде қайтып ишкериге, жана тапкан өз жайына кирди. Ол:

— Әбдулхамид түске бир нәрсе писирип жемеймиз бе? — деп соралы баласынан.

— Жейик! Бирак шай қайнататуғын қуман жоқ. Қазан табақта жоқ. — деди баласы.

— Хау бар, анау турган бабаңның медресеси балам. Ол жерде кесеклердин арасында қазан-табак, қасық, қуманда бар. Мен ол жерден шығарла олардың барлығын өзим жасырып тығып кеттим. Үшеуимиз барып, оларды бул жерге алып келейик балларым. Хау сизлер сонша күн атаң менен бул жайларды ондағанда бир нәрсе ишип жемединдер ме? — деп соралды.

— Хеш нәрсе жемедик.

— Азаннан кешке шөкөм хеш нәрсе жемединдер ме? — деп ол және таңданып соралды.

— Жок.

— Хау мынау үйден-ак суу, шай сорасандар болмады ма?

— Атам сорамай-ак қойлық — деди.

— Хау сонда сенде азанда кетип, кеште келип жүргенде, азаннан кешке шөкөм аш жүрдин бе?

— Ая!

Елти Әбдулхамидти аяп кетти. Оның қасына келип:

— Шырағым, шырағым! Кулыным, кулыным! — деп оның бетинен күйди. Баласының тас төбесинан ийіскеледи.

Расында да, елти инсапылы хаял еди. Ол кеңес ҳүкиметинин елге орнауын, мешит, медреселердин бузылуғын, ахун, улама адамлардың қамылуыларын, елдеги адам айтқысыз ашықтық, ауыруышықтық бул бир адамзатқа келген апатшылық. Булда қудайдан бийхүжим ис емес шығар деп түсінетуғын еди. Сол себепти, хәмме-хәмме нәрселерге ол өмыр-тапталылық пенен қарайтуғын адам еди. Хәттеки медресе бузылып күйеу баласы Бектемирдин үйинде бир-еки күн барып турганда да, өз ууыскан ағасы Камалдың үйинде болғанларында да, Гүлхан апасының үйинде неше күнлеп жасап атырганларында да, балалары ол жерлерде қанша аш жүрсе де, оларға балларым аш еди деп нан сорап алып берген жан емес. Өзиде ортаға дастурхан жайылғанға шөкөм, үйге бир нәрсе жемеймиз бе? Түс болды ғой деп тис жарған бенде емес. Бул өмир ушын гүрес еди. Хәр кандай бәделерге шыдау, төтепке беріу, шығысыуда өмир ушын гүрес екенлигин елти түсінетуғын адам еди. Ал, ол Әбдулхамидтин мына гөпине оның аналық мөхрими келип, бауыры өшилп кеткени рас. Бирак, ол бул ишки сарайындағы аухалын баласына билдирмеді.

Уснадиннің үйинен азанда кетип, кеште түнде келип жүргенінде олардың не ислеп жүргенлигинен толық хабарлар болды. Бирак, дән татпай баласының бундай аухалда аш жүргенлигин билмейтуғын еди. Ол тамақ тойып жүриу қайда, бир нәрсе қалай болмасын есабын тауып тауастырып жүрген шығар деп ойлайтуғын еди. Сол жүргенде баласынын үйге кеш келип жатып қалған уақытлары да, ерте турып хеш нәрсе татпай кетип қалған гезелери де көп болды. Усылардың бәри-бәри ядына түсип баласын ол қатты аяды.

Олар үшеуи қазан-табак алып келиуге медресе бетке кетти. Қазан-табак барпылық екен. Олар үш-төрт мәрте қатнады. Оларды жана жайға тасып алып келип болды. Печке от жағылды. Отқа қуман қойылды. Қазан асылды. Жайдын иши демде ып-ыссы болып кетти.

Елти енди өз панасына ийе болып қалғанылығын билди. Бүгін елтинин қуанышы шөкөсиз еди. Оның көп күнлерден берли өз балалары менен дастурхан басында бир еркин отырып аўкат жегени усы бүгін болды.

Кеште бул ыссы жайға хажыда келди. Енди гүл үстине гүл болса, Себеби, шанарақтың көп уақытлардан берли ыссы жайда, дастурхан басында аталы-балалы болып бирге отырған күни бүгін болды. Бірақ хажы үстіндегі қауып жоқ болған жоқ еді. Хүкімет белсенділері хажының бул үйіне еле билемейді. Билсе, олар сөзсіз бул үйіне де аңлылар. Хажыны колға түсіріуге хәрекет қылады. Бүгін хажы бала-шағаларын қосылып қанша қуанышлы жасаса да, сыртқы ағұхалардан жүре қауіптері еді.

Хажы үлкен баласының колға илинетуғын болғанлығына қуаныш болмаса, құкімет оныда сургинге айдар еді. Буны әкеси жақсы биледі. Түнде ол енди өзінин бүгін үйде болатуғынлығын билдирди. Жайын отын керек. Ол күндіз Ақжағыстың жағасынан томар қопарады. Бірақ жерде үйіп жыйнап қояды. Ақжағыстың иши шигилдик, өспіп кеткен қызыл жынғыл, хәр қыйлы ағашлық. Солардың хәр жер, хәр жерге қуурақ, саусак отынлар таярлап қойып кете береді. Ал, Әбдулхамид болса, күндіз барып аз-аздан үйге аркалап келе береді. Солай етін, үй отынсыз болмайтуғынлығын билдирди.

Үйдің аты үйдө. Адамға үйсіз жасау қандай қыйын. Ол ұатаның жасау менен барабар екенлігін бул үй ағзалары анық биледи. Енди медресе дегендей қайда? Онда оған ағылтып келип тұрған халық, оны майда қиятыр, дөнде қиятыр, пұлда қиятыр. Күндизи түни ағыл-теңіз ауқат еді. Ол мөкәннан ғөниймет айрылды. Енди ол жасаулар, ол өмірлер қайтып келметуғынлығына көзлерін жетті. Хажының усы жайда, үй күндерінде қойсада оның кудаға мың қатла шүкірлігі бар.

ХАЖЫ ӨЗ ТОПЫРАҒЫНДА ҚАЛЫҒУДЫ ШЕШТИ

Байдос шоқалақтағы үйінде хажының ағұхаллары жаман кешпеді. Ең баслысы бурынғыдай үйди аңлыспа болмады. Жаңа құкімет болса, қуйрықлардан қуғылып болдық деп атыр. Хажыны көре қойса, олар оны елде айяжак емес. Оған қауып еле көп. Хажының оннан қуғылып түман. Ең жақсы жери хажының бала-шағасы бир қорқынышсыз еркін жасап қалды.

1936-жылдың гүз күнлериниң бири еди, кеште хажының Байдос шоқалақтағы үйіне белгисіз бир топар атлы адамлар келе баслады. Бул күни хажы үйінде болды. Жайдың арка батысында ойда үлкен бир аты жондышқалық бар еди. Олар атлы келип, атларын сол ойдағы жондышқаның жағаларына өзлери байлап үйге кирип атыр. Түрлерин қарағанда олар бир жасырынып келгендей. Өзлери атларын қыпсалды.

Аңлысырап қойып атырғандай. Олар бир майданның арасында он-нең сайлауылдай адамлар үйге жыйналып қалды. Елги дастурханды ашып оның ортасына үйде бар төрт-бес ғана шөреклерди таслап қалды. Нанның да бүгін үйде болғаны болыуы керек. Қазан асыуға амансайын деп елги ғаррысы менен не асамыз деп ойласып көрип еді. Хажы:

Керек емес, булар отырмайды! — деди.

Аманлықта?

Аманлықта, аманлықта емес — деди хажы.

Елтиниң жүреги суу ете қалды. Бірақ ол буннан артық хажыдан не нәрсе сорамады. Олар арасындағы гәплер усы жерде түйіліп қалды.

Хажы булардың қандай адамлар екендіклерин көп күнлерден берли білетуғын еді. Ол Хожакойған әулийеде шыйықшылар менен қатанында Ырзаның адамлары хажыға келген еді. Онда олардың барлық кешіп отырған жобалары хаққында толық хажы хабарландырылған еді. Олар бир топар хәр жер, хәр жерден хәр айылдан жыйналған жаңа құкіметке қарсы адамлар еді. Булардың нийети бул елден Шамға кетсежак, Буротала кетсежак. Олар өзлери менен бирге ол жаққа хажыны да алып кетсежак. Бірақ хажы ол сапарыда оларға толық жуауап бермегені еді. Булар бүгін бул жерге қуйылып келгеннен-ақ түсинип, олардың әрекетлерин жеккөрген еді. Бірақ оны хәзир хажы хаялына айтқысы келмеді. Өмиринде қонақтан қайтпайтуғын хажының бүгинги хәрекеті елтини қорқытайын дегені рас. Елги бүгін балаларын печтин тусынан адамларға қарап өткерген жоқ. Оларға балаларын көрсеткен де жоқ. Енди елтиниң өзиде печтин артында отырыуға мәжбүр болды. Ол ишинен өле болса, қолайсыз бир нәрселердин барлығын сезейтін деди. Елги жаста болса, нелерге көнбеген. Ол бир нәрсе деп хаялшылық қылып хажының жүзине түскен жоқ. Келген мийманларға елти еки шайнек аны шай қойды. Бүгін оннан артық үйде шайнекте жоқ еді. Оны ишемсіз деп шайнекті алдыларына тарткан булардың ишинен адамда қымады. Бүгін бул мийманлар елтиге жүдө жумбақ болды. Олар елтиниң өмири тууып көрген адамларына ұсамайды да. Ал гәплерин тыңласа Ырза, Мәмбет, Төре, Қалыбай, Еримбет десип гейде биреу-биреулериниң атларын айтысып өстен-өстен өзлеринше сөйлесип отыр. Олардың биреуи бир уақытта:

— Хажы? шырағым, кел мунда, бөри бизиң келискен адамларымыз келип болды ғой! — деди биреуи.

Хажы далада еді. Әбдулхамид атасына барып:

— Сизди конақлар шақырып атыр! — деп хабарлады. Буннан кейін хажы үйге кирди. Елтиде хажының үйге келген мийманлары менен отырмағандығына олда өзінше хайран қалды. Хаял адамға бұлар қимбат еді деп ерінген сорап беріуіге де қолайсыз болды: Әсіресе, бұл жайлау хазирги күндери ғана усындай ерсирек болып тур. Болмаса, мелресе баян талай-талай бийтанис адамларға аўқат писирип, шайын тасып, хызметни қылған. Ол уақытларда ерсиде емес еди. Хазир еки адам басын қосып жүретуғын заман жак. Әсіресе, соңғы төрт-бес жылда елиу, алтыс жастағы адамлар бас қосып бир үйде отыруы дегенлер қалды. Өйткени, айна белсендилеринини аңлығаны усындай жас үлкен адамлар болды. Оларни елде таўсылған есабы. Ал бүгүн бұл үйде хажықайтында да хайран қалары жағдай болып тур. Бул жумбаққа шешилежак болып атыр.

Хажы үйге келгеннен баслап: — кел шырағым кел, кел — деди мийманлар. Биреўлери төрге шық, төрге — деп атыр. Хажы:

— Як төрге шықлайман! Өзлерин отыра бериндер! Бул үй бизики. Үй ийеси болып турып, төрде отыруға болама? — деп атыр хажы.

— Жок! Төрге шық! — деп мийманлар хаммеси орынларынан түргелип тур.

Хажы мийманларды тынламасала болмады. Ол өз үйинде болса да төрге шықты.

Хамме отырғаннан соң мийманлардан биреуи:

— Хажы шырағым! Бизлерге аўқат асамыз деп халекленбендер?! Аўқат жеп отырғандай жағдай да жок — деди. Хажы:

— Ырза аға онда айта бериниз, тыңлап отырман — деди. Ол жон гөпин дауам етип:

— Өзиниң хабарын бар, заман өзгерди. Заман өзи өзгерген жок, оны орыслап өзгертти. Мына орнаған жана хукимет өзгертти. Бизлердин бул жердин жузинен шөшлеп жүрген несийбемизди олар тартып алды. Енди өзіндей улама, бизлердей адамларға мына отырған бийшара қара пукара усағанларға деп ол қасында өз адамларын қолы менен нуқсан көрсетип күн көриу бул елде қыйын болып қалды. Өлгенде де иймансыз қагир олетуғын болып отырмыз. Өй дегеним шырағым, жақында бизин жақта, мына шалжуубытта бир сууғы өлип еди, мына елдеги белсенди дейме, бадырақ деген белелер оны шығарда намазын оқыттырмаймыз деп шатақ шығарып, оның намазын түнде жасырып оқып болып қомдик. Ал, сол белсендилердин, бадырақларын елдеги жас үлкен, жасы кичилериниң гөшперине турмайды. Ал тап пөтиянды да сирә алмайды. Енди не болғаны?! Бул ел бизлерге харам болды. Соның ушын бул елден кетпекшимиз.

— Як жакка кетпекшисиз? — деп Ырзаның айтып турған гөпин сорап қалды хажы.

— Мысырға кетемиз бе? Туркияға кетемиз бе? Я Баедатқа ма? Тубинде шәхәрине қарап кеттесек болмайды — деп ол жуауап қайтарды. Және бурынғы гөпин дауам етип:

— Хажы шырағым?! Кеттесек болмай қалды. Бизлерге басқа жол қимбат жок. Бул елде мусылманшылық қалмады. Келиспеген адамлар қимбат жайлап кетти. Оның үстине өзимиздин адамлар олардан да өткерип отыратыр. Сол себепли жузим кублага, қулығым кудаға, хакка төўкел жон жол тартқанды мақул көрип турмыз. Өзимиз бенен сизди де алып кетпекшимиз — деген уақытларда бул гөшперди пөчтин артында балалары менен бирге отырып тыңлап отырған елтиниң жүреги дир-дир ете қалды. Оның мыйғыда азғана айланды. Оның аузынан бир гөп шығып ете жазлапта қалды. Ол зордан өзін басты. Еки қолы менен өз жағасын қимбат қалды. Қалийла шадет қайтарды. Өстаўиурылла деп өз ийенин бир неше мәртебе қайталады. Бүгүн хажының қолайсыз кейитте түргенинги ол енди аңғарды. Оң қолын манлайына тиреп бираз қиматлар индемей отырды. Тағы гөпти тыңдауын елти дауам етти.

— Хауа, әлбетте алып кетемиз. Сизди бул жанған отқа таслап кетпеймиз. Таслап кетиуге хажымыз жок. Хак жол деп сизди хажыжан қиматызға салып жүрмекшимиз. Сиз баслап жүрсениз куда келесе исимиз қиматтисип кете береді. Алталала бизлерге жол ашады. Мине, жумысымыз оң хажыжан, тез таярлан. Сиз минип жүретуғын атта таыр. Оны сизди қимек болмасын деп өзлеримиз таярладық. Гөпин сол хажыжан.

— Мен Ырза аға хеш қайда да бармайман! — деди Хажы.

— Хау неге? — деп Ырза оның менен бирге келген адамлардын қиматығы бирден гаўырласып:

— Хау хажы! Неге болмайды?! — деп қоя берди. Хажы және:

— Мен өз елимнен хеш жакка кетпеймен — деди.

— Бул енди сизин елиниз болмай қалды, Хажыжан! — деп Ырза оның нығырақ айтты.

— Усы мениң елим, усы мениң топырағым! — деп қайталады Хажы.

— Хажы! — деди Ырза — қанша уақытлар болды, дүзде қашып жүргениңизге. Үйинизде бир күн қонып жата алмайсыз. Анау елдин шарапаты, анау исламның қууаты, билим көни болған атаңның мелрессин бадырақлар құлталқан қылып бузып таслады. Бар китапларды өртеди. Олар мелрессенин китапларын көмип жасырғанлығын бийметуғын еди. Сол сениң елиң болғаны ма? Сол сениң халқын болғаны ма? Мешит, мелресселерге, ийшан, уламанларға жүрмет, иззет болмаса,

сен оны калай енди өз елим деп өз жерим, өз топрағым деп айта алсаң ойланбайсаң ба хажыжан? Бизлер сизди аяп келип отырмыз. Бизлер сизди бул бәлелерден куткарайык деп отырмыз — деди Ырза. Оның хәр бир сөзи, гөпү бул сапары оның аузынан қатты нық салмаққа шықты. Хәтте, ол бул сапары хажыға доқ урып сөйледи. Хажы:

— Яқшы Ырза аға, ал кетик дейик, кайда барамыз? не деген жерлері барамыз? кимнің қарауына барамыз? Ким бизди барғаннан кел деп қабыл етеди. Сол баратуғын жақтарыңызда таныс адамларыңыз, ағайиндеріңіз барма?

— Шамға я Мысырға барамыз. Адамлар бес-алты жыллардан берли кайда кетип атыр? Сонда барамыз. Бул жерден кеткенлердің барлығында онысып кетип атыр. Барарға жер жоқ. Батарға көл жоқ деп кеткенлерден де қайтып келип атырғанлары жоқ. Хәк деген бенде, алла деп жолға шығамыз. Баратуғын елдериміз қудаға шүкир барлығы мусылман халықлардың еллери. Бир жерде болмаса бир жерде онысармыз. Мына елдегі көпирлерден қутылсақ болды иним!

— Аға! — деди хажы, адамның белгили баслы баратуғын жери жоқ. Бул елден кетемен деп елден, ағайиннен шығып кете беріуге болама?

— Хай иним, хажы, усы мениң елим деп мақтанатуғын жери қалды ма? Ал ағайин деп қол беретуғын усы заманда ағайин барма? Бизлер сени қорланып жүр, жөбир қорип жүр, хажыны алып кетейик десек, не деп жүрсең өзи иним — деп жекиринди Хажыға Ырза.

— Аға мен хеш жайға, хеш жаққада бармайман!

— Жоқ барасан!

— Бармайман. Мен жөбир көрип жүргеним жоқ аға. Бұлда алапатаданың хәммеге берип қойған бүлгинчилиги деп билемен.

— Енди хажы гөпти қойың?!

— Жок мен хеш кайда да бармайман!

— Рас айтып отырсаң ба?

— Рас айтып отырман. Мен сизлерге ерип кетип, хаялымды не қыламан? Еки балам бар. Оларды таслап кетемен бе?

— Хаялыңды, балаларыңды да алып жүремиз.

— Болмайды!

— Неге болмайды?

— Узақ жол. Неше күнлеп сегбир тартып жүриу керек болады, соған бала-шаға шыдай ма? Сол жолларға қатын шыдайма? Ал бир жерге, бир елге бардык дейик. Оларға тамақ көне? Сатып алатуғын пул көне? сизлер бул гөптеріңизди ойлап сөйлеп отырсызлар ма?

— Иним! Дийуаналарда тамағын тауып жүр, не айтып отырғанын өзің — деп дөпінди Ырза.

— Аға?! — деди хажы. Дийуананың күни күн бе? Дийуанада бейишке барама екен? Сиз төуратты көрдіңіз бе? Дийуана ким өзи? Ол қандай адамлар тайпасына киреди? Дийуана алдына тиленип келгенде оны аяп жеп отырған шаппаттай наныңды жартысын қыйланып оны оған зордан бересен. Ол садака емес. Ақыретте сени қыйнап алған шаппаттай нан үшін ол жуаап береді. Сенде қыйланып дийуанаға берген наның үшін шырпаттан өтерде жуаап бересен! Аға! өзінди дийуаналардың күнине нең көрип, елинди, ағайинлеринди, тууған жеринди таслап кете беріуге қала ма, аға!?

— Онда бармайсан ба?

— Бармайман!

— Сизге түсинбедик. Нәс екенсең деп айтайын десем тилим бармай түр — деп гөзепленди Ырза.

— Жоқ аға, не десенизде бармайман! Себеби, хаялым үшін, еки балам үшін, мен усы жерде қаламан. Оннан қала берсе, усы жердеги атамның көбири үшін, анамның көбири үшін мен усы топырақта қаламан. Атамның, анамның көбирлерин таслап хеш жаққара бармайман! Өзимде усы топырақта қаламан. Мени ермеди, айтқанымызды қылмады деп көуиллеринизге келсе, онда мени усы үйде өлтирип кете бериндер. Қолларыңызға асылмайман — деп хажы булардың алдында шешиуши гөпин айтты.

Ырза стигинң қонышынан қамшысын қолы менен жулып қасында отырған жигитлерге: турың — деди. Олардың хәммеси өрре-өрре турлды. — кеттик! — деп есикке қарай умғаллды.

Хажыда орнынан турлды. Олар хәммеси жайдан шығып кетти. Хажы оларды шығарып салыуға далағада пықпады.

Күни менен печтин артында отырған хажының хаялы, балалары хажының қасына келди. Хажы орнында отырды. Оның не ойлар ойлағаны белтисиз, ол узақ уақыт супсур болып хеш қандай индемеди. Хаялының үйге кирип-шығып, печке от жағыулары, ошаққа құман қойып жаңадан шай демлеуіге болған хәрекетлерине Хажы бир қарап қойды да, кишкене баласының басынан сыйлап бир нәрселерди озақ оқып, еки қолын алдына жайып алақаны менен жүзлерин сыйпалады. Елтиге Хажының бул хәрекетлери түсиникли еди. Күни мененги үйдеги болып атырған уақыяларға толық еситип, өзи олардың тууасы болып отырғанықтан елти еринен бул уақыя не өзи деп сораған жоқ. Себеби, елтиге де барлығын аян болып қалды. Расында да шақырылмаған қолайсыз қонақтардың

үйге келиуі хажының кейпин қозғағанлығы рас. Ол біраз уақыттардан кейін барып: — Әстауғурылла! Түрлі бөлелер табыла берді ғой бала! — деген аузынан бір сөз шықты. Расында да, Хажы бұл бөлелен де елпен қытылғанлығына қуанды. Дастурханға нан, шай келгеннен кейін барып Хажы өз үйінің хәзлігіне қашайын деді.

ХАЖЫ ЖӘНЕ ПЕРЗЕНТЛІ БОЛДЫ

1937-жылдың бәхәрі еді. Хажы және ұллы болды. Дүньяға адамшығыу деген адамзат үшін қандай жанлық, қандай бахыт, қандай қуаныш. Бұған қуанбайтуғын Дүньяда адам бармекен?! Хажы хаялының туғатуғын уақытлары жақынлап қалғандығын билетуғын еді. Бірақ ол қашан көз жаралы, оны бір алла билемсе, бенде биліш болмас еді. Соның үшін түнге қарап хажы бәрхә елтінің туысқан апасы Гүлханды үйіне алып келип қойды. Апрель айының 27-сәнісі күні танның алдында елти босанды. Аман босанды. Ол алтын айдарлы ул тууды.

Хажы мұдамы ауыл белсендилери төрепинен қыдырыуда еді. Ол табылса, көзге көрінсе, оны қамдауға алады. Бірақ хажы оларға тұттырмай жүр. Ал, ол күні түні үйінде. Әсіресе, елти көзжарыуға шамаласқан сайын ол үйінен узақлап кетпеді. Илаж қанша узақлап кетпесе менен ер адамның қолынан не келеді. Сонда да еки қат адам жекке үйде қалмасын, қыйланғанда қасында адам болғаны жақсы шығар деп соның айларда ол узақлап үйден кетпейтуғын болды. Ал түнге қарап Гүлхан үйде болыуға келисім бергелі ғана хажы арқайынлау болғандығы рас. Себеби, елтиге өзіненде қайыркым адам келді.

Хажы тап үйіне келмеген күні түнде елти тууды. Ертеңіне кеште хажы үйіне қиятырғанда Гүлхан оның алдынан шығып сіндісінін аман босанғандығы, және ұллы болғандығына хажыдан сүйінші сорады.

Хажыны бұл хабар қуандырды. Бірақ өз қуанышыын хажы Гүлхана билдиргиси келмеді. Пахратдин мақсым хаялынын ул тууғандығын еле басында, өз шаһарағында Дәулет отынын жанып турғандығын көй деп ишпінен ырым етті. Бірақ бұны да қөйінбийкесине билдиргисн келмеді. Гүлханға мақсым сүйіншіни мол берді. Өйткені ол хаялым аман-есен босанса, алдыман биреу сүйіншіні сорап шықса, қашып жүрседе қуры қол оның алдында жалтанлап қалмайын деп хажы бешпентінің қалтасын көптен берлі пулга толтырып жүретуғын еді. Бүгін хажы өз нийетіне жетті. Пуллы Гүлханға несийип етті. Ол үйіне қарап Гүлханға ерип марлана адым атты. Хажы үйге кіргенде елти қашып

шынып өз орнына келип жайғасып алған еді. Хажының көринуі үйінің қуантты. Хажы есиктен кіргенде, елти өмірінде хөш уақытта өткізіп атырып ы отырып оны қабыл еткен адам емес еді. Ол хәммә уақытларда хажыны хұрмет қылып, оның алдында тик туып қол сұсырып қабыл ететуғын еді. Хәтте ол хажының еркин төрге өтуі үшін өзін шетке алып тұратуғын еді. Хажыға оның барлық уақытларда хұрметі ұллы болған. Бұл ұлыуа халықтағы хаял адамның ер адамларға көрсететуғын хұрметі де еді. Бүгін хажы келгенде ол еки мәртебе өз ерманын турмақшы болып ұмтылып көріп еді, мыйы зенип, оның қолындары өз еркине бойсындады. Бұны көрген хажыда, Гүлханда турған ермандарынан жууырып келип елтте:

— Қозғалма, қозғалма? — деп оны қыймылдатпады.

Елти хажы келгенде орнынан туып оны хұрмет ете амағанлығына ма, я өз бойы бүгін ауыр тартып өз еркине өзі күши жетпегендігіне ме, болмаса өзінің үйдің төрінде жатып қалғандығы ма хажы өзінен менен отыратуғын болды деп ойланды ма көзінен ол жас алды. Елти өзінің қамалмағандығына, көз алдында тири жүргендігіне, балаларының аман екенлігіне кеуили хәммә уақытларда тоқ еді.

Елтин қыйнаған бір нәрсә болды. Бұрын жайы көп медресенің басқа өжирелерінде енесінің қолында туып, жети-сегіз күннен кейін отыратуғын үйге келе беретуғын еді. Заман тарылып бір өжирседе туып, сол жерде төрде жатып, хәммә есикте қалғандығын көріп, хәтте ердің де өзінен кейинирек отырғандығын сезіп, қатты қысынайын деді. Оны хажы менен Гүлхан қыймылдатпады.

Елти бұндай төрбианы көрмеген еді. Адамдр илажсыз оған оны көндірді. Заманның өзгеруі, тәшіуішлі дүнья, кең дүнядан тар жерге келип жан сақлау, бизди не түрлі жолларға салмайды деп елти ойлантып жатты. Бірақ ол хажыдан қатты ұялып жатты.

Ошаққа от жағылды. Қазан асыды. Ауқатта көп кешікпей писти, пымак желінді. Бүгін бір хажының үйінде мәзи байрам басланды. Балаларға дүняның тарлығы, заманның қысылшандығын ойлау барма, оларға тамағы тойса қурбан хаят. Бүгін хажы қуанғандығы менен елти өзінің үй ишінің аманлығына ырза болған менен дүня буларға хәммә уақытларда тар еді.

Ауыл белсендилери хажының бұл сапарғы болған және бір қуанышыын билмейтуғын еді. Билюй хәзірше мүмкін де емес еді. Себеби булар еле елдің, халықтың қуатлауында жасайтуғын еді. Белсендилер менен бадырақлар медресені қияраттық. Онда адамлар паналайтуғын жер қалдырмадық, хажының өзі болса, бұл елден қашып

шығып кетти. Ал бала-шагалары болса, қаңғырып далада қалды. Оларда жақында өміулеріде мүмкін деп қуанысатуғын еді. Булардың Байдоо шоқалақтаң жай тауып, елдине қууатлауында жақсы жасап атырғанлықларың билмейди. Оларда бир максет: Хажы тири жүрсе елге бир оралады. Оны хукиметке усап тапсырып хақкынан бир шығамыз дейтуғын еди.

Жаңа хукиметтин тәшйуиши жылдан жылға өзгеше. Былтыры быйлықларға усамайтуғын еди. Елде совет хукимети толық орнады деп жәр салғанлықлары менен ауылда ийт етин жейтуғын ашық басланғанлығы қашпан. Оның устине ол колхозласып болды деп шауқым сурендер салғанлықлары менен ауылларда пахта жобасы, дән жобасы хәр жылы орынланбады. Ийшанларды қуртыұда елде олда бир мапаз болып атыр. Буғанлардың менен балырақлар усы ауыллардағы мешит, медреселерди жығып, ертеп молла ийшанларды, бурынғы бай, бий, хамалар болғанларды бир қуртып бола қойсақ тыныш отыра қаламыз деп олар бул дийдилеринде толық иске асырып болып еди, жаңа хукиметтин тәшйуиши күннен-күнге артты. Ашық барлығынан жаман болды. Белсенди балырақлардың халыққа берер бир қалақ қолында дәнни болмады. Аш адам өлип баратырғаннан соң нени тындасың, қамақтан атып тасласанда, совет хукиметин көзкөреки сөгіп атыр. Пахта жобасы оннанда бетер болы. Аш халықты жұмысқа жете алмады. Жоба орынланбаса онны басында турғанлардың хәммесин халық душпана деп есаплады. Ауылларда ауырыұдан да адамлар қырылды. Белсендимен, басшыман деп дөслепки жылларда елдине устине қашпы ойнатқан адамлардың да бул жылларда халық кудай менен болды. Халықтың ашықтан, кеселликтен қырылып атырғанлығына қарамай хукиметтин салғын да өз алдына елге үлкен бөлеге айланды. Мынау байдики деп малды, жерди тартып алған, мешит, медресени қыйратқан, халықтың руўхий қудиретлиликлерин ертеп, көмип жоқ қылған белсендилер бундай қыйыншылық ұақытларда халыққа хеш нәрседе бере алмады. Халық жаңа хукиметти де, оның бадырақ белсендилеринде қуры елге апатшылық алып келиуден басқа қолларынан жақсылық келмейтуғын адамлар екенликлерине көзлери анық жетти. Олардың ислегенлери 20—30-жылларда елди, халықты қыйнады. Елди қыйратты. 30-жылларға келип жаңа хукиметтин белсендилери бурынғы қутырған пәтлеринен қайтайын деди. Бул жылларда елдеги қашып жүрген хажы усаған руўханыйларды излеу, оларды бурынғыдай күни-түни аңлыұдан айрылғаны деди. Елде ел, халық бир бөлек, жаңа хукимет, оның белсенди, бадырақлары бир бөлектей болып қалды. Бул жағдайлар хажыға да бираз жақсы болып қалды.

Олардың хажы менен елтинин елиде қалай жасап атырғанлығың билмей атырғанлығыңда баслы себеплери усы болған еди. Хажынның елтинин ел менен толық байланысы болып турғанлығынан кейин жаңа хукиметтин бул болып атырған қыйыншылық ауқалларынан толық хабары болып турды. Хажы жүдө билимдан, сауатлы, тежирийбелли, алдан болжағыш адам еди. Ол халық қыйналса да, кем-кем жаңа хукиметтин бекемленип баратырғанлығына көзи жетти. Себеби, жаңа хукимет елдин, халықтың ғамын ойлайтуғын, өзлерине қолайсызлықларға қарсы бас көтеретуғын ақыллы адамларды он бес-жигирма жылдың ишинде қырып тастысып болғанлықларың көрип отырды. Бул жылларда тек қатың-қалаш, он үш-он төрт жасар жаслар, мангур белсенди балырақлар ғана елде қалды. Елде де аз санда ақыллы адамлар қалды. Оларда ақыллы болғанлығы ушын өзлерин қырып алмау, ушын сестин шығара алмайтуғын еди.

Хажы енди заман дүзлемейтуғынлығың билетуғын еди. Хажы көп жағдайларда түнге қарап үйинде болатуғын болды. Елти орнынан турып шул суўына балаларының жәрдеми менен араласа алғандай болғаннан соң Гүлхан рұқсат алып үйине қайтты.

Пахратдин максым бир-еки күн өткеннен соң жаңа туўған баласының атын қойды. Ол өдеп намаз оқыды. Жай намазда отырып елтисинен қундақлаулы баласын сорады. Елти оған баланы ұзатты. Жаңа нәрестенин кулағына атасы сениң атың Юнис! Сениң атың Юнис! Сениң атың Юнис! — деп үш мәртебе бақырды.

Балана ат қойылды деп Хажы қолындағы қундақлаулы баланы елтиге қайтарып ұсалтты. Хажы өз орнында отырып және бир нәрселерди көп оқыды. Аўмийин қылып жайылған алақанлары менен бетлерин сыйпады. Оннан кейин барып хажы елтиге баланының атың Юнис пайғамбардың атына қойдым. Бәлким бул өз заманының пайғамбары болар — деди. Елти:

Аўмийин! — деди.

Хажынның, елтинин бул күнлеринин хәр бир күни қууанышлы, көуип қәтерсиз өтпн атыр. Хажы көп жағдайларда түнге қарап үйинде болатуғын болды.

Енди үйде өзлери қалды. Байдоо шоқалақ булар ушын пайызлы жерге айланды. Бул күни түнде өз үйинде Хажы менен елти қундақтағы жаңа туўған баласын ортаға алып жатып сөйлесип атты. Бир гөптин тыныспасында елти:

— Мен сизге бир нәрсе айтсам мүмкин бе? — деп қалды.

— Айт! Айта бер? — деди хажы.

— Сиз — деди елти, — мен билип жүрмен, усы сапар сиз баланы болгана шексиз кууангышасыз. Мени бир нерсе көп ойландырады. Кудай өсиёе кетпейин, өсиёе кетсем кеширгебиз аллатала, өсиёе кетпегеймен, мен кеулипимдегени сизге айтайын. Және балалы болдук, Кудай мынкатла шүкир. Ал бул балалардың келешекте күнлери не болады. Булар дуньяга шыкты, енди жасауы керек, калай жасайды? мынау күнүмиз. Сизин менен бизди хукимет “халык душпаны” деп койыпты. “Халык душпаны” нын балаларын жана хукимет бауырларына басам? Булар хазир хеш нерсени билмейди. Буларга дунья бир палек. Карны тойса курбан хайыт. Сенни менен биз гана хазир кыйланып жүргөн. Мен көбирек жатсам, турсам усылардың келешегин ойланамаң — деди елти.

Бул жүдө дурыс гөп еди. Пахратдин максым елтисиниң гөплерин толык тым-тырыс жатып тынлады. Олда көп нөрселерди көз алдына келтирип атыр.

— Дурыс айтсаң! — деди хажы хаялына. Бала төгдири сизин менен бизиң мойнымызда. Менде бул мәселелер хақкында талай ойлаганман. Бир гөп бар. Аллатала адам баласын жаратканда оның ырысқы несийбеси, көретугын рәуәт, азабын қосып жаратады. Биз заманның бундай көпирлердиң қолына өтип кететугынлығын билипбиз бе? Сизин менен бизде бул заманда шегетугын мийнетимиз, азабымыз, кайғы ууайымымыз бар шыбар. Көрип атырмыз. Қудайым енди буннан бетеринен сақлағын. Балалар несийбелерин алдыларынан көрер.

Бирақ сизиң менен биз булар өз нанларын жәмийеттен өзлери тауып жетендей ауахалға шексем тири тура алақ болғаны.

Елти хажының гөпин бөлип, — дурыс кой! Аллатала адамды несийбеси менен жаратады — дейди. Ол және гөпин дауам етип — менин қорқытуғаным бизлер елден, халықтан бөлинип қалдық. Бизлерди хазир олар өзлерине қоспайды. Бизлерди душпан деп ойлайды.

— Жоқ сизин бул гөпинизге мен қосыламын — деди хажы. Бизлер халықтан бөлинип қалғанымыз жоқ. Неге олай дейсең, Қайта тап бизлер ел менен, халық пенен биргемиздой! Мәселен: бизиң өтип атырған жеримиз жоқ, алып атырған дөнимиз жоқ. Сақлап атырған малымыз жоқ. Ел бизди нан менен де, гөш пенен де, сүт, қатық пенен де, май-шай менен де төмийинлеп отыр. Атырған жайымызды бұзып далаға шығарып таслаганда, бар көрпе-төсек, жаксы кийим кеншеклеримизди хукимет кофиска қылып тартып алып койғанда, ел, халық емесе бизлерге жай тауып берген, төсек көрпе берген. Неге елден халықтан бөлинип қалдық дейсең? Қайта биз халық пенен биргемиз. Елден халықтан бөлинип қалған жаңа хукиметтиң өзи. Олар халықты тек қорқытып услап тур.

Қыйт етсең қамайды. Жер аударалы. Халық душпанысаң деп жала қабады.

Елти Хажының гөпине түсинди. Ол:

— Дурыс! — деди. Бирақ мениң айтатуғаным, бизлерге жаңа хукиметтиң көз-қарасы жаман.

— Дурыс! жаман! Олардың хазирги сисатына бизиң жағдайларымыз уура келмейди.

— Яқшы, биз өзлеримиз балаларымызды халыққа қалай қосамыз?

— Әне! ол басқа мәселе — деди хажы.

Булар арасында көп уақытларға шекем тынышлық хуким сүрип турды. Хажы да, Елти де өзинше ойланды. Олардың көз алдыларынан үлкен тарихи ағып өтип атыр. Қундақтағы баланың қозғалып қақырынып, жөтелип түшкіргени екеунде узақ ойлардан бөлип жиберди. Елти ораулы бала жатқан жөргекти азгана-азгана оң қолы менен қақты. Юнис хайлауын дауам етті. Хажы:

— Баланың дуньяға шыққаны жақсы — деди. Ол бизиң бахтымыз, дөулетимиз. Ол екеуимиздин несийбемиз. Ким биледи, еле булардың да өзине ылайықты заманы келер. Олар бөлким өз заманының алды да болар. Бөлким тахтка да отырар. Илим дөргейлерин де басқарар. Ким биледи сөң жоқарғы хукимет трибуналарында турып сөз сөйлер. Халықтың алды болар. Халықтың төгдирилерин шешетуғын адамлар болыу дөрежесине жетер. Оннан соң, сен бир нөрсени ойлан, аллатала адамға қорқынышына, қорланғанына қарап, оның ессин толықтыратугын кууанышын, бахтында береді. Билесең бе? Мен көп жыллардан берли алып шегип киятырман. Мине, жети-сегиз жылдан асламырақ уақытлар болды, өз уйимизде бола алмай дүзде қашып жүрмен. Дүзде тақыр жерлерде жатып уйықлайман. Қанша қыйланып жүрмен. Дуньяда бир адам азап шексе, сен, мен азап шектик. Бөлким сизиң, бизиң бул көрген азап қорлықтарымыздың рөхөтин усы балаларымыз көрер. Балаларымыз рөхөтин көрсе болды. Сизиң менен биз аллаталаға ырзамыз. Менниң ойымша куда қалесе, менниң көрген азапларымының рөхөтин үш балам төрди. Аллаталадан көп үмит етемен — деп гөпин тууарды хажы.

Және бул гөптерден кейин бираз уақытлар булар арасында тынышлық хуким сүрди. Және бираздан соң елти:

— Бул хукимет узақ турармекен? — деди. Бул оның хақыға сорауы емес еди. Ол буны өзинше сөйленди. Бирақ буны есипит атырған хажы оған жуауап қайтарды.

— Бул хукимет еле туралы. Оның себеби бар. Хәр нөргесе аллатала өзи өзбекер. Билмеймен бул хукимет жетимлердиң маңдайынан

сыйпады. Оларды жыйнап нан береди. Кийим береди. Екиншиден, гейде-гейде жоллар салып, жаптарга көпирлер курып елге кайырлы ислер кылады. Бул аллалаталаның мехри түскен жерлерде болалы. Усы ислери ушын бул ҳүкмет эле жасанкырайдау деп ойлайман. Егер бундай елге, елдеги жетимлерге кайыр-сақауатлы ислери болмаганда, дәстепки барысында кете бергенде онда бул демде курыр еди. Ал, мына кайыр-сақауатлы ислери себепли бул ҳүкметтин өмири узайынкырайдау деп ойлайман.

— Неде болса, хайран қаларлық заман болды — деди, және өзенин өзи сөйленип елти:

— Енди мен — деди хажы — көп уақытлардан берли ойланып жүрген ойым бар.

Оның бул гөпине елти хеш тил қатпады.

Хажы бұрынғы гөпин дауам етип:

— Бул ҳүкмет қалай етседе халықты жеңди. Зорлап жеңди, қорқытып жеңди. Елди айтқанына жүретуғын қылып алды. Минне, хәзир бул ҳүкметтин елде орнаганлығына жигирма жылдың жүзи толды. Ол жигирма жылда елге, халыққа билегенин иследи. Елде ислеймен дегенин иследи. Енди бул елде бұған қарсы бас көтерер жан жок. Бас көтерер жан елде қалганда жок. Әсиресе, енди не қыламан десе қыла алады. Ел, халық қанша зорабанлық заман болса да, таусылып қалмайды. Жасайды. Соның ушын, балаларымыз ушын бул ҳүкмет пенен жасасыудын, уақытша болса да жан сақлаудың жолларын қарастырғанымыз мақул шығар деп ойлайман. Бул ҳүкмет пенен енди қасарысып, қашып-пұшып жүрип жан сақтау мүмкин емес. Бұған балалардың ешпел-сеппел сиңисүйинің жолларын қарастыруы керек. Балаларымыздың алды қудала шүкир келе болып қалды. Әбдулхамиджан 16—17 жасларына келип қалды. Саид жети-сетизде. Булар демде ержетеди. Мынауында — деп хажы баласы жатқан жәрғекти қолы менен көрсетип — тири болып тұрса, демде олардың изине ерди. Соның ушын булардың жана ҳүкметке араласыуының жолларын қарастыранымыз жөн.

— Булар қалай араласады? мынау тұрған ауылдың балаларына барып, олар менен қосылып ойнай алмай жүргенде — деди елти.

— Жоқ елге араластаса, халыққа қосылмаса булар келе болмайды. Хеш уақытта елден ерек, адамлардан бөлинип алам баласының жасауы мүмкин емес.

— Мен хажы түсинбедим. Буларды жана ҳүкметке қалай араластырамыз. Мәселен, усы үйден шығып еки күн туысқанларымыздың үйлеринде қона алмайыз — деди гүрсинип Елти.

— Сен бул мәселени ууайымлай берме. Еле асықта, бөри болады.

— Қалай болады?

— Бунын аңсат жоллары бар. Сен қолхозға қолхозшы болып кириуиң керек. Бирақ хәзир сени қолхозға алмайды. Егер қолхозға алганда Әбдулхамид хәм, Саид хәм совет мектебинде оқып кете берер еди. Егер балалар усыған илескенде, балаларым өз бахытын алдынан көре берер еди. Бирақ ерте ме, кешпе биз өз балаларымыздың бахыты ушын усыған илесюге хәрәкет етип көриуимиз керек. Енди бул заманнан қашуға болмайды. Қайта бул дәуирлерге араласыу керек. Халқын менен бирге жасау керек. Халыққа, елге зорабанлық заманда да хызмет қылыудын жолларын қарастыруы керек болады.

— Балалар орыс болып кетпей ме — деди елти.

— Жоғә! Хеш уақытта да орыс болмайды. Бизин дин ислам дини, Дүньяда беккем дин. Ол қанымызға сиңип кеткен дин, хеш қим, хеш қашан оннан бизин әуладларымызды айныта алмайды. Қайта жана заманға араласа алмаған алам көпир болмайды.

Бүгін усылай хажы менен елти көп мәселелерди сөйлести. Олар өмирдеги көп машқалаларға түсинискен болды. Оларға түнти уйқы умтылыгыта кетти. Таң атардың алдында ағзана ғана елти менен хажы көз илиндири.

ХАЖЫНЫҢ ШАҢАРАҒЫ ЖАҢА ӨМИРГЕ АРАЛАСАЖАҚ

1938-жылы 4-июльда Пахратдин мақсым Нурлыла ахун улы үйинде төрт ғана күн ауырып жатып қайтыс болды. Хаджының үйинде өлгенин еситип бұрынғы оны бир неше жыллап аңлып услай алмай жүрген белсендилердин гөйпаралары өзинше шаңғытып көрип еди, хеш нәрсе болмады. Хажының намазы жақсы жайғасты. Адамлар оныда апарып атасының қасына жерледи. Солай етип, хажыла бул дүньяның алмағаллығынан қутылды. Оны услай алмай өрманда жүрген белсендилердин де үңине суу күйылды.

Хажының өлиуи шаңаракка үлкен албыраушылық келтирди. Елтите арқа сүйейтуғын үй ийесиниң жоғалыуы аңсат болмады. Үш бала қолында қалды. Және де елден ерекпеу жасап отыр. Оның үстине хажы өлген менен елде “Халық душпананың хаялы”, “халық душпананың балалары” деген ат кешип кеткен. Хажыны өлгенде жайғастыруға келген, мұдамы жәрдем қолларын созған ағайинлер енди бизлерден хабар алмаспекен депте елти иштен көп ойланды. Хажының тири уақытларында айтқан гөпи бар еди, — елге араласыу керек деген. Буну

елти қайта-қайта ойына алды. Балаларының үлкени Әбдулхамид пенен де бул жөнінде көп ойласты.

Кулласы, булардың шешими илажы болса, колхозға хақықый билеу болып кириүди өз алдыларына мақсет етип қойды. Себеби, колхозға кирмесен ауылда егеуғын саған жер бермейди. Мал сақлатпайды. Себеби хуқиметте жан есапта жоқсан. Балаларыңды совет мектебине оқытпайды. Оқымасаң келе болмайсан. Соның ушын колхозға кириү, үйді хуқиметтің есабына өткеріү. Сөйтип, бул заманда жан сақтау, күн кешириү керек болды. Хақы ақылы, билимдан, тежирийбелі, алдыңнан болжпй алғыш адам еди. Оның да тири уақытларында бала-шағаларына айтқн нәсияты сол еди.

Елти бурын өзін шетке тартып жан сақласа, енди етекти жыйнап, жеңди түрип елге ашық шықты. Елтиде билимдан, жақсы есиелерде тәрбияланған, тежирийбелі ақылы, керек жеринде кимнің алдында не айттып, не қоятуғынлығын билетуғын, шыдамлы халллардан еди. Ол өмир кешириү ушын, оның талабын көриү айып емес деген шешимге келди. Ол бул талабы оңарғылыуы ушын ауылға шығып не қылыу кереклигит жөнінде көп адамлар менен кеңесті. Хәмменин оған айтқан кеңеси колхозға кириү ушын партия ячейкасына, колхоз басылығына, жүде болмаса ауыл ақсақалына дейин арыз қылып барыу кереклигитин айтқан еди.

Елти хәр күни аздаң ерте турды. Әдел партия ячейкасының алдында болды. Ол буның гөпин тындамады. Және еки үш күн өткерип колхоз басылығының қабыллауында болды. Баслық жасырған жоқ. Елти «халық душпанының хаялы» болғанығы ушын ол оны колхозға алыуға қорқатуғынлығын айтты. Убайда енди бул мәселеде раслап жолына шықты. Ол және еки күн өткерип Қара ой ауылдық ақсақалының басығы Оразымбет Орымбетовтың қабыллауында болды. Ауыл ақсақалы оны жақсы қабыл етті. Ол елти менен аўхаллар сорасты. Арзасын қабыл етті. Ол қолдан келген жәрдемди беретуғынлығына Убайдаға үде етті. Елти бул сапары нийет еткен талабынан бир нөтийже шығаратуғындай мас болып үйине қайтты.

1938-жылы июль айының басы еди, бир күни кеште биреу келип, ертен түсте Убайданың ауыл ақсақалына берген арзасы колхоздың улығма ашық жыйналысында қаралды екен. Соған жетесен! бармасаң болмайды! — деп кетти. Елти бул хабарды еситип түни менен уйқламай шықты. Ертенине түске жақын елти жыйналысқа жетти. Хапзаматта жетип барды. Ол жердеги белсендилерге елти шақырық менен келгенлигитин билдирди. Колхоз мәжлисиі асалаң кетти. Күн төртбинде Ерناзар

қызы Убайданың өзін колхозға мүше қылып алыу тууралы арзасы қарады.

Колхоз басығы Абылла улы Қалийла:

— Қәне, Есназар қызы Убайда орныңнан тур? — деди.

Елти орнынан турды. Бадрақ Сүйиндик елтте:

— Басыныңн орамалыңды алып тур, жалаңбас тур! — деп ескертти.

Жыйналыста ең ауыры елтте усы болды. Себеби, оның тәрбиясында ер адамлардың алдында, әсиресе, көпшиликте жалаңбас турыу деген мүмкин емес еди. Оған жалаңбас турыу ар-намыс уят еди. Ол азгана қолын басындағы орамалына жақылатыпта қойды. Ол басынан орамалды пүткіллей сыпырып ала алмады. Буны көрген белсенди Ешжан орныңнан өре турып, Елтиннің қасына пөг пенен келип:

— Өзиң колхозға киремен дейсен, және де бул жерде еле елтишилигинди етесең, шеш былай деп оның басына жамылған үлкен жаулықты ол өз қолы менен жулып алып аяғының астына таслады. Елтиннің оған етер илажы болмады. Ол еки қолы менен басын усады. Ол жерде аяғының астында жатырған үлкен ақ жаулығын еңкейип ала алмады.

Убайданың арзасын колхоз басылығы отырған адамларға өзи оқып еситтирди. Оннан кейин:

— Кимде қандай гөп бар? — деп сорады баслық. Сүйиндик:

— Егер сени колхозға алса, сен ислейсең бе? — деп сорады оннан. Елти:

— Әлбетте ислеймен! — деп исенімди жуауп берди.

Партия ячейкасы Ержан улы Әбдимурат:

— Менде усыныс бар! — деп өз орныңнан турды. Бул маған колхозға ал деп арза менен келди. Мен оны куып салдым. Арза берсе, береді дө. Халық душпанының хаялын колхозға алыуға болама? Булда халық душпаныдө! Неге буның арзасын қарап отырсызлар — деди баслыққа қарап ол жекиринип.

УРА, Қайыпназар Ырзабек улы Әбдимуратқа қарап:

— Не деп тұрсан өзин!? Хәзир бизде халық душпаны деген қалған жоқ. Жыйналыста бүтиннен баслап ондай гөшлерди айтыуды тоқтатындар! — деп дөпинди. Және ол гөпин дауам етті:

— Ауылларда колхозға кирмеген бирде адам қалмауы керек. Хөмме совет гражданылығына өтиүлери керек. Бизин СССР дың жақында қабыл еткен алтын конституциясында сондай делинген, анау халық душпаны, мынау совет гражданы деген шегара питти. Бул хаял өзи колхозға киремен деп өз қолы менен арза жазып алдынызға келеди. Оны сизлер алмайсыз.

кәне алмай көрин! — деди районлық УРА Қайыпназар. Көп адамлар бұл гәпке ойланып қалды. Баслық:

— Және кімде қандай гәп бар? — деп сорады отырған адамлардан. Бул сапары адамлар бираз ойланып сөйлейін деди. Биразлан кейін барып Сүйиндик:

— Онда енди кім колхозға киремен деп арза берсе, ол душпан ба, доспа оған қарамай қабыл етиле береме? — деп сорау берди. Буның сорауы Убайдаға емес, колхоз баслығына болды. Баслық:

— Жаңа Қайыпназар аға айтты ғой. Бизин елде халық душпаны қалған жоқ деп. Қалған жоқ Уәссалам!

— Сүйиндик және өршелесип:

— Неге, халық душпаны қалған жоқ! Әмийин улы Қабыл жүр. Еле ауылда Ералы ийшан жүр. Зәрип мақсым жүр. Еримбет мақсым жүр. Олар “халық душпаны” емеспе? Егер соларда колхозға киремен деп арза жазса, оларды да колхозға арза қылып ала береміз бе? — деди ашыуланып, ел бадырағының дауысы жүдә көхәрли шығып турды.

— Оған мен жуауап беремен — деди отырған орнынан турып УРА Қайыпназар Бірзәбек улы. Ол Убайдаға қарап:

— Женге ана жаулығыңды қолына ал! — деди оның күни менен аяғының астында жатқан үлкен ақ ормалыпн көрсетип. Убайда жерде жатқан жаулығын өстен еңкейип қолына алды.

— Енди оны басына жамыла бер. Кийимде тұрған дәш нәресе жоқ — деди Қайыпназар. Убайда мәжилесте отырған адамларға қарап-қарап жаулықты басына салды. Оның кейін барып Қайыпназар Сүйиндикке қайтаражак жуауабына таярлана баслады. Ол ири денеден келген, жүдә қарыулы, көхәрли адам еди. Ол 1918—20-жыллары Шайдақовтың отрядында болған. Сол жыллары ол өзи Қаратауда да баспашылық қылған деген ел арасында гәптер де бар. Сол себепли оны ауылда Қайыпназар қанхор депте атайды. Бул жылларда ол районлық ГПУ де ислейди. Оны көп уақытлардан берли Қара ой ауылына бекитип қойыпты. Ауылда колхоз, партия, комсомол белсендилериниң жыйналыстарына орғаннан сол қатнасады. Және де Қайыпназар районлық үшиктиң биреуи. Оның хөмме жерде айтқаны айтқан, дегени деген. Хөмме адамларда оннан өлердей қорқалы. Ол айтқанын қылмаған адамларды сабапта алады. Ауылда оған күши жететуғын адамда жоқ. Сүйиндик дегенлерге усының күши жетпесе, ауылда адамның күши жетпейди. Себеби, Сүйиндик күшли, хак бадырақ деп ат кешип кеткен адам. Ол жыйналыста бир нәрсеге дауласа қойса, жыйналысты дәл-дәл қылады. Айтқанлары болдырады.

Сүйиндиктен де ел өлердей қорқалы. Соның ұшын оның гәпине жуауап берюге Қайыпназардың қайымласканы жақсы болды.

— Сүйиндик! — деп баслады ол бирден гәпин. Сен гәпти ендигиден былай абайлап сөйле! Бурында, хәзирде елде душпан болған жоқ. Бурында Ералы ийшан, Зәрип мақсымлар душпан болған жоқ. Оларды класс ретинде шекледик. Оларда да хәзир көз қарас өзгерди. Кеңес хуқимети бизин ауылда орнағанлығына неше жыл болды? Билесен бе Сүйиндик? Жигирма жыл болды. Билип қой, адамлардың бурын кім болса, ол болсын, санасы өзгеретуғын уақты болды. Егер санасы өзгермесе кім айыплы? Сизлер айыплысызлар! Және ол гәпин қайтарып айтты, — аға, сизлер айыплысызлар, жолдас бадырақлар! Сүйиндик түсиндиге бе? Бундай гәптерине ендигиден былай жуауап бересен!

Бул гәптерден кейін Сүйиндиктин үйине суу қуйылды. Қайыпназар УРА, — оны халық аты жолы жоқ УРА дейди, ол бул рет хәр қашанғыдан да қатты сөйледиди.

— Колхозға алынсын! гәпти қойың! ендигиден былай кім колхозға киремен десе, қабыл етисин! — деп УРА гәпин тауысты.

— Және кімде усыныс бар? — деп сорады баслық көпшилликтен.

Тым-тырыс, жымжырт болды. Қайыпназар УРА бул жыйналыста бүтин сөйлеп, отқа суу қуйғандай қылды. Хеш кімнин сөйлемейтуғынлығын билип, ауыл ақсақалы сөз сорады.

— Жолдаслар! Қайыпназар аға жүдә дурыс гәптерди айтты. Бизин елимизде, әсиресе усы бизин ауылда совет гражданынан баска адам жасамайды. Жасауға хақысы да жоқ. Жаңағы Сүйиндик айтқан Қабыл мақсымда, Ералы ийшанда совет гражданы. Кім колхозға арза боламан десе, жол ашық, Убайда Есназар қызы колхозға арза қылып қабыл етисин. Оның колхозға киремен дегенлигин биз қоллап қууатлаймыз. Енди бизин елимизде жасайтуғын хәр бир инсан совет хуқиметиниң хызметинде болмағы лазым. Хөмме адам елде тең хуқықы — деп гәпин тамамлады ауыллық кеңестин баслығы Оразымбет Орымбет улы.

Колхоз жыйналысы Убайда Есназар ахун қызын колхозға арза қылып алуы ұшын қарар қабыл етти. Колхоз баслығы Убайдаға ертеннен баслап анау бригадтың Аялбергел, анау атқызына барып ислейтуғын звено баслығы Абдулла Әбдигәни улы деп таныстырды.

Колхоз жыйналысы тарқалды. Убайда үйине қайтты.

Елти Байдос шоқалақтағы үйине қарап желдей ести. Ол үйине қиятырып қууғанғаннан көз тиймесин деп өз жағасына өзи түспирди. Маған ата-бабалар яр болды деп қууғанғаннан аузы кемсендеп өзинен

өзі жылады да. Енді бұл жас елтінің халық душпаны деген аттан құтылып, жаңа заманға араласқандығына қуғаннан аққан жылты көз жас еді. Өз әрманыры орынланғандығына қуанып аққан жас еді. Ол перзентінің келесіке жол ашылғандығына қуғаннан аққан жас еді. Ол жас ұзақ уайымдардан құтылып елге, халыққа тиккелей араласуыныңғына қуғаннан аққан жас еді. Бұл жас дінкеңді құртып кеулінді жаралаған жас еді, қуаныш жасы еді. Бұл жас елті ушын көп жылаған жасларды жуымақлаушыда жас еді.

Колхоз жыйналысы колхоз ағасы Камал ийшанның жайында болып еді. Ол жыйналыс таркағаннан соң Ерімбет мақсмының мешитінің үсті менен Мәшим ойдың ернегін жағалап, үш ағаштын жайының үстін өтіп Байдос шоқалақтағы үйіне жеткенлігін билмей-ақ қалды. Үлкен балалары Әбдулхамид пенен Саид алдынан шықты. Олар хә демей-ақ; Юнис уйқлап атыр, жылаған жоқ деп хабарлады. Балаларына өзінің колхозға киргенлігін айтты. Оларды бирим-бирим қуғаннанаш қушақлады.

Елті балалары менен бирге отырып ауқатланды. Намазлыгерден ертерек балаларын ертіп атасына зыратка барды. Хажының жаңа көбирінің үстінде ол көп жылады. Елтінің ойына көп нәрселер түсті. Ол хажыға сизін жобаларыңыз, ситіз әрманларыңыз орынланды — деді жылап тұрып, елтінің көбирди таслап кеткиси келмеді. Илаж қанша, балалар менен түнде әулийеде қалау мүмкин емес. Ол жылап-жылап балаларын ертіп үйіне қайтты. Әулийеде шығып көп жерлер жүріп хажыны қыймай ол және артына қарады. Жакында жерлеген хажының көбиріне елтінің көзі түсті. Ол көріп тұрып, оны таслап кетіуді қыймады. Ол және көбирдің басына келді. Жылап саққа жүтіп отырып көбирдің үстіне салынған шеңгеллердің түбиндегі жақынды ғана көмілген топырақларды елті қоллары менен сыйпады. Жата-ғой. Жата-ғой. Жайыңыз жөннетте болсын. Балаларыңды бағаман! — деп ол хажыға үәде еткен болды. Кеуиллери елжиреп көбирдің басында елті өзін тоқтата алмады. Көзінен жаслар ерикисі парлап ақты. Бұл аұхачы көріп оның изинен көбир басына оның балаларыда келді.

Күнде қып-қызыл болып уясына кирди. Бирақ еле әлем күндізгидей жарық еді. Елті хажыны таслап кеткиси келмеді. Оны көзі қыймады. Илаж қанша, күн болса бағты. Хаял адам балалары менен кеште әулийеде қалауға болмайды. Елті хажының көбирі менен хошласып балаларын изине ертіп жылап-жылап үйіне қайтты. Елті үйіне келіште бұл сапары көп жылады. Бұл елтидегі тек бир айралықтың жылауы емес еді. Елтінің ойына көп нәрселер түсіп кетті. Ата-анасынан айрылып, өмір

сүрген, шағлап жасаған жөміяетинен айрылуы, еринен айрылуы, жетім кеісир болып қалғанда басқа бир жөміяетке илажсыз аға болуы. Енді елтиде қандай өмірлер болады. Хәмме-хәммеси жәмленип елтінің ойына түсіп ол өзін тоқтата алмай атырғаны сол еді.

ЕЛТІГЕ ЖАҢА ӨМИРДІҢ МАШҚАЛАРЫ АЗ БОЛМАДЫ (эпilog орынына)

Убайда колхозға кирип, жаңа өмірге араласып кетті. Колхоз турмысына ол көнілгипте кетті. Колхозда ер адамлар арба айдайды, жап қазайды. Атыз сууғарады. Қос айдайды. Шел шабалды. Жумыстың колхозда аңсаты жоқ. Сонда да азаннан кешке шешем пахта отақ, кетпенлеу хаяллар менен балалардың мойнында.

Колхоз бәхәрде ат қос, өгіз қос, гейде түйе қос және де ешек қос пенен де көп жерлерге пахта егіп таслайды. Пахта көгергеннен үшлеу, отау, қарық жарыу ат пенен плуг тартып культивациялау, қарық жарыу, суғаруы алты ай бөхер, жаз жумысы төрбиясы таусылмайтуғын бир егін. Ал арасында саратан баслануыдан ақ жоңышқа орақ деген сүргін бар. Шық кепсе, туқымы түсіп қалады деп таң ағар атпастан көзін еле жоңышқа ма? Суу шигін бе айырып таный алмайаы уақытларда атызға келип түсіп, хаял, бала, ғарры бөрі қатар отырып тап күн шығып әлеуір көтерілгенге шешем жоңышқа туқым орасан. Соннан шығып үйіне бармай пахта атызғана барып түсесен. Жоңышқа туқым таусылса, бийдай орақ, арпа орақ, пишен орақ қулдасы колхоздың таусылмайтуғын жумысы. Гейде шейқанға мизғаннан баслап пахта терім, таң қара түзге шешем кетіп отырысың, пахта тусылса, қыста хәр қимннң мал қорасынан аркалап атызға қый шығаруы деген бар. Және қыймылдаған жан жазы, қысы колхоздыңжумысында. Халыққа бир күн дем алыс жоқ. Сонда да еркін шадты заман деген жыйналысларда шауқымы көп бир дөуирге елті тап болды. Ол бұған халық пенен бирге көнілгипте кетті.

Пахтаны культивациялағаннан соң хәр бир хаялға он-он бес таптан сынап, отап кетпенлеуге жер бөліп береді. Убайда да хәмме менен теңдей пайын алады. Өз жерін халық қатары уақтында отап, кетпенлеп болады. Кишкене баласы Юнистыда колхозда бала бақшаға таісірды. Убайда да колхозға билек болып араласып кетті. Саид 1939-жылдың биринши сентябрынен баслап ауылдық баслауыш мектепке оқуға кирип оқып кетті. Ал үлкен баласы Әбдулхамид атасының уақтанда медреседе оқыған еді. Ол сауатлы еді. Және де жасыда үлкейіп кеткеннен оны совет мектебіне бирден бесінші классқа оқуға қабыл етті. Олар мектептен

кейин үйүнө келип, шай сууларын ишип болып, апасына жөрдемлесуу ушын пахта атызына отакка баралды. Ол апасына пахта отасалды. Убайда колхозда алдыңгы катардагы колхозшы болды. Колхоздан отыз сотыйык өзлери егин егүүгө жер алды. Енди мал саклауға руксат болды. Эки ылакты ешки алды. Тауык саклады. Колхозға киргеннен кейин жазда пахта отағы ушын мийнет күнгө пул алгандагы елтинич кууанганлыгын айтпайсаң ба? Оның колхозда ислегенге пул береді деп жети уйуулаганда түсінде де жок экен.

Әсиресе, эки баласы Әбдулхамид пенен Саидтын мектепке кирип окуп кеткендиктерин айтпайсаң ба? Елти гейде-гейде буларды ойына алганда шаршаганларында умытып кетеди. Ең баслысы елтинич шанарагы тап Хажының тири уақытларындагы айтқанларындай жана заманга араласып кетти.

Расында да, жумьс ауыр болса да, елти бурынғы көп уайымларынан кутылайын деди. Бети жүзин самал каккты. Күн күйдирди. Ол ауыр мийнетке көнүлүп хөм шыныгып та калды. Ең баслысы хожалык баслыгы ертерек бул дуньядан кетип калганлыгы менен Елти еплеп балалары менен өз күнин өзлери көрип, тамагын тауып жеп, денлери сау, аман-есен жүргенлерине шүкүрлиги мол болды. Сонда да гейде жумьс ауырласкан уақытлары адамларда елтинич жанына тийип туратуғын гөплерде болып турады. Бир күни жазда отакгың уақытларында атыздын басында колхоздын есапшысы Ешкан Қайыпназар улы келип, бригадқа колхозда сизин бригада да отак отаудан артта. Ишинизде «халык душпанлар» бар деген уақытларда Убайданың бедени шым ете қалды. Есапшы жөне гөпин дауам етип: — Елти қалай отайды? Нурылла ахунның келини, Хажыдағы Елти деп бир лийкинлийкинди сөйледи.

Бригадир Аяпберген оның гөпинө:

— Елти жақсы. Атызда хешкимнен кем жумьс қылмайды — деп жууап берди. Есапшы:

— Булар хақ кеуйлелери менен ислемейди. Ислеген жерлерин тексерип тур. Шапа болмасын. Булардан саят хқиметине душпанлықтан басқа нәрсе шықпайды — деди. Оған бригадир:

— Жоқ жақсы! Жақсы ислейди. Оқудан келгеннен соң атызда баллары келип жөрдемлеседи — деди. Ешкан:

— Балларын атызға жолатпаңдар! — деди, — жөне ол гөпин дауам етип.

— Буган мийнет күнди жүдө көп жазасылар. Өткен айда, бир айға 35 сом алды. Сизлер 47 сом жазып қойған екенсизлер, мен көрип отырып

мийнет күнинен он еки сом қырық алты тийин қыскартып тасладым. Сонда да 35 сом деген не? Оны колхозды алдыңгы катардагы колхозшылар алады деді есапшы. Бригадир оның бул гөпине: — Бизлер адамлардың нақ ислегенлерин жазамыз — деп жууап қайтарды.

Елти атызда өзи хаққында жаман гөплер баслануынан ақ, тап не айтса да кулағым соны еситпесин деп қарық бойлап отакка кетпенди урып ғайратты салған менен көгерип жүн болып қалған суу шигинлерди қалдырмай отап жүдө узакқа кете алмады. Есапшының шаңқыладаған дауысы оның кулағына анық еситилди де турды.

Убайдаға колхозда қанша ислесең де бул белсендилердің пейли бес ененен белгилі еди. Олар Хажының туқымын жақсы демейди. Сонда да адамға жаман гөп тәсир етпеуі қайда, әлбетте Убайданың ишки сарайы тап усы сапары ийт жырғқандай болды. Ол бригадтың гөпин еситип өз ишинен оған рақмет деп турды.

Есқан кетти. Убайда өз ишинен бул нәлетийбер изимизден қалмадау деп азғана қамықты. Бірақ ол бул жерде хеш кимге сыр бермеді. Өз табында кулашлап кетпен уруыын дауам етті.

Бир күни атызда отайтуғын жерди адамларға бөлистирип жүрип табельщик Убайдаға:

— Елти ийшан, келип мына қазығыңды белгилеп қой! — деп оны шақырды.

Адамлар сийреклеу еди, Убайда табельщиктин қасына келип:

— Қарағым сеннен өтিনিш — деди ол гөпин дауам етип: — Маған хұрметине рақмет. Ал, усы мени ендитиген былай “Елти” деп шақырмай-ақ қойын қарағым. Усы “Елти” деген гөп мени езип болды. Соның ушын Убайда деп атымды-ақ айтып шақыр, болмаса жеңге деп айт. Себеби, бул ат бурын хұрметлі еди, хәзир бул гөй бей адамларға бәлседей тийеди. Анау күни есапшының бул халық душпаны деген усы мандағы даурығында өзінде бар едің гөй. Қәйним сеннен өтিনিш, атымды айтып-ақ шақира қойса, — деп ол қыйылып оннан соранды. Табельщик бирлен ақ:

— Яқшы болады! Болады! Ол аңсат! Ендитиден былай жеңге деп ақ айтайын — деди.

— Айнапаны! Сөйт қарағым, көп жаса, ийманлы бол! — деди Убайда.

Расында да Елти деген сөз елде хұрметлі гөп еди. Ол ийшанның хаялы дегенди аңлатады. Басқа мәнісін жоқ. Бірақ елдеги белсендилерге елти деген гөп жақпайтуғынлығы рас. Жағдайға қарап расында да Елти бул сыпайылықтада уаз кешпесе болмай тур.

Колхозда жумис хэммеге ауйр. Убайда да халык пенен катары буа иске келип алып кетти. Оның атыздагы жумасынан хеш ким кемеси таба алмайды. Адамлар менен жумаска уактында келеди, уактында кетет. Атызда белип берген пайларын толык ислеиди. Әсиресе, гәп сөз бенен иси жок. Хакыйкатында халык та Убайданы үрмет етеди. Адамлар бир жагынан оны аяйды да. Әсиресе, оның мийнеткешлиги, хәр бир иске сабыр шыдамлыгы, адамлар менен мәмлеллиги, киши пейиллиги хэммеге унайды.

Бир күнлери адамлар колхоздың тексеріу комиссиясы Аяпберген бригадтың пахта жерлерин тексергенде оны колхоз бойынша отактын, пахтага жергиликли төгин беріуден, сууғарыудан колхоз бойынша арта деп тауыпты. Сол ушын үлкен бир бул бригадада колхоз бойынша жыйналыс боладымыш деп тапты. Кулак еситкенди көз көреді деген, демде олда болатуғын болып қалды.

Бир күни түстен кейин Шымбергеннің үлкен ерик бағының астында жыйналыска адамлар жыйналды. Жыйналыс баслапты кетти. Әдеп тексеріу комиссиясының тексеріудин жуумағы бойынша баянламасы болды. Кейнинен Аяпберген бригадтың жумис бойынша есабы тыңланды. Жарис сөзлер басланды. Кулласы, шығып сөйлесен адамлардың гәплерине караганда быйыл пахтаның төрбиасы бул бригадта жылдағыдан кемис болса керек. Бул аухал пахтаның енди кеширек писиуде, хәтте, бригад жыллык жобасын орынлай алмай қалуу қауіпке бар болса керек. Жыйналыста колхоз баслығыда сөйледі. Басқа белсендилерде сөйледі. Ең ақырында ауыллык партия ячейкасының баслығы Әбдимурат Ержан улы сөйлеу ушын сөз алды. Және де колхоз бойынша хәр жыйналыста сиясий басшы сөйләуде, ол жуумаклауында шәрт болып қалған. Жәнде ауылда колхоз баслығынан да бетер партия ячейкасының сөзи сөз, гәпи гәп болып қалады. Колхоз бойынша оның гәпи менен хэмме есапласады. Ол сөйләуге сөз алғаннан кейин хэмме отырғанлар оның аузына қарады. Ол бирден бул бригадада үлкен еки мәселе бар деп гәпин баслады. Бириншиси, Аяпберген бригадшылықты апара алмайтуғын адам. Буған исенип үлкен жәмәәтти қолына тапсырып қойыпбыз. Ол өзи мен-мен адам. Адамлардың тилин тауып ислете алмайды. Екиншиси, бул бригадтың пахтасының быйыл төменлеп кетиуінің бас себеби бар. Бунда “халык душпаны” жумис ислеиди. Мине, мине мынау отырған деп ол турган орнынан жүрип келип, тап Убайданы отырған жерине келип, оны қолы менен көрсетти. Ол Убайдаға тур орнынан — деп жекиринди.

Убайда илажсыз отырған орнынан турыуға мәжбүр болды. Оны жөне қолы менен адамларға көрсетип: — Мине бундай “халык душпаны” уысы бригаданың атызында адамларының арасында жүргенде, бул бригадта үкіметтің пахтасы оңама? Мине, усындай душпан адамлар колхозға мүше болып алынған. Биринши рет буларды колхозға киргизген адамларды куртуғуымыз керек. Оларға қоса буны да куртуу керек. Бундай адамлар турғанда бул бригадта хеш уақытларда пахта болмайды. Соның ушын бундай “халык душпанларынан” тез қутылуу керек — деп Убайдаға қарап сиптеп-сиптеп сөйлеп болып, партия ячейкасы өз орнына қайтып келди. Буннан кейин хәм ол көп сөйледі. Убайда түргелип турыуын дауам етті. Оған Әбдимурат болып я жыйналыска қатнасып отырғандардан болып, бир адам отыр демеди. Убайда жыйналыс питкенше түргелип турды. Бүгинги жыйналыска Убайданың баллары Әбдулхамидте, Юнисте қатнасып отырды. Олар бул жерде анасының бүгинги шеккен азабының тұясы болды.

Жыйналыс Аяпберген бригадка қатты ескертиу менен тамам болды. Жыйналыс тарқағаннан соң Убайда балалары менен үйине қайтты. Үйине келгеннен кейин анасы қазан-табакқа күндегідей болып асыла алмады. Әбдулхамидтің өзи шай қайнатты. Шай демдеди. Шай ишти. Анасы басым ауырып баратыр деп жатып қалды.

11-февраль 2000-жылы. Нөкис қаласы

ӨМИР ХӘМ ӘЖЕЛ АРАСЫНДА

Повесть

Екинши жер жузлик урыстағы жеңистің 60 жылылығына бағышалайман

1983-жылы октябрь, ноябрь айларында, мен Бердак атындағы Карақалпақ мәмлкеттик университетинин Карақалпақ филологиясы факультетинин студентлери менен Шуманай районының Киров савхозының Майлы өзек бөлиминде пахта териминде болғанымда, сол ауылда екинши жер жузлик урыска қатнаскан бир өжайып адам менен ушырастым.

Ол 1940-жылы ең әуели Ақ финлердин урысына қатнаскан. Соң 1941-жылы Ленинград бағдарындағы немешер менен болған қатаң сауашка қатнаскан. 8-сентябрь 1941-жылы Шлисселбург (Петр крепостындағы) сауашларда контузия болып, ессиз-түссиз халында неметлердің

колына түсіп қалған. Оң қолы шығанағынан жоқарырақтан жоқ. Қалып қойылу қара қаслы, ири денеліден келген, шырайлы сулуы адам еді. Оннан оның өз басынан өткерген тарихын жазып алуы мақсәтінде бір нешеге сапар үйіне бардым. Ол да маған бір нешеге мәртебе иғим маған тиймей-ақ қой?! Мен өмірімде көп жыллар өмір хәм әжел ортасында жасаған адамман деген еді. Сонда да ол өзіннің душпанн бегде болып түскендегі тарихын маған толық айтып берді. Мен оны жазып алдым. Бірақ соңғы жыллары ол материалларды өз үй архивимнен таппалдым. Жоғалттым. Бірақ оннан есиктен ұақыяларым алдымның адынан шықпастай, ұмытылмастай ұақыялар еді. Мен сол азаматтың гүррини бойынша усы повестимди жазып отырман. Және де оның өзіннің маған айтқан гөпин повестиме тема етип қойдым. Егер ол инсан усы повесттегі ұақыяларды оқып көріп бул екінши жәхән урысы жылларындағы менің басымнан кешірген ұақыяларым гөй десе, — Ауа бул сизің басыңыздан кешкен тарих деп мен мойындайман.

1941-жылы 22-июньда урыс басланды. Сонда мен Ленинград қаласының құбла батысындағы Балтик теңизинің жағасында 41-номерлі пияда әскерлер полкнинң командиринің орынбасары едим. Урыстың баслануы хәмме жауынгерлерди тәшиуішке түсірди. Сергеклестирипте жиберди. Әсиресе бул пайытларда сиясий командирлердиң жұмысы көбейди. 41-атқышлар әскерий полкнинң полк командирі капитан Орлов Василий Василевич деген орыс жигит бар еді. Ол жақында ғана соқар ішектен операция болып оның орынды ұақытша полк командирі болып мен қалып едим. Хәр күни Ленинград Орайлық жауынгерлик штабынан полк командирі үлкен лейтенант Аяпберген Рейимовке деп бир ондай қыстаулы іслеуге тийісли телеграммалар келетуғын болды. Расын айтқанда, жұмыстың ауырлығынан полк командиринің өзиниң келиуін мен сондай күттім.

Полк командирі капитан В.В.Орлов тоғыз күнде емлеуҳанадан шығып келди. Бірақ, ол еле ауыр физикалық жұмысларға жарамайтуғын еді.

1941-жылы 6-июль күни кеште Орайлық жауынгерлик штаб екеумизди де шақырып қалды. Орайлық штаб Ленинград қаласының ишинде жайласқан еді. Машина менен бардық. Бизлер барыудан-ақ мәжіле басланды. Онда екінши Балтика жауынгерлик округинің баслығы баянат жасалды. Баянатта немеслердиң Ленинград областының шетарасына келип қалғандығы, душпаннның мақсәти Ленинградты тез қоршауға алып, арқа батыстан Москваға қарай топылуға жан ашыу екенлиги билдирилди. Сол ушан жауынгерлик округлерде дивизиялар

менен полк, батальонларда қыстаулы түрде өзгеріслер болатуғынлығы айтылды.

Армияға тийқарғы хәрәкеттегі әскерлерден тысқары қала ополниенисинен адамлар толықтырылатуғын болды. Жыйналыс тарққан менен хәмме кетпей Орайлық штабта таң атқанша жұмыс болды.

41-полк командирі Орлов Василий Василевичтин фронтка резервтегі кадрларды сауапқа таярлау ұшын кетіуіне байланысы бурын оның орынбасары лауазымында іслеіп келген Рейимов Аяпберген полк командирі болып таярланатуғын болды. Түнгі саат 5 те 30 да Орайлық жауынгерлик штабтын баслығы ири денелі подполковник Аяпберген Рейимовты қабыл етті. Ол қолына Рейимовтың делосын алып турып:

— Сизге Уатан атынан үлкен исенім. 41-пияда әскерлер полкине полк командирлигин беріп атырмыз. Сиз Ақ финлер сауашында болғансыз. Тәжирийбелі офицерсіз. Жоқары мағлұматлысыз. Сизге толық исеніуге болады. Миллети қарақалпақ. Сизге капитан званисин қосып беріп атырмыз. Орайлық жауынгерлик штаб баслығының бул билдириуінше капитан Аяпберген Рейимов:

— Уатаныма хызмет етемен! — деп тик турып жауынгерлик үеде етті. Орынбасарыңызды өзиніз сайлап аласыз.

— Болалы!

Подполковник стольның оң қапталына қойған төрт жұлдызлы капитан деген еки пагонды А.Рейимовтың қолына ұслатты. Ол пагонларды қолына алып болып, подполковниктиң алдында:

— Уатаныма хызмет етемен! — деп оларды құрмет пенен қолларына ұслап турды.

— Кетіуге руксат! — деди подполковник

— Кетіуге руксат еттиніз?

— Руксат!

Капитан Рейимов жауынгерлерше оң қолын шекесине қойып ғырра артына айланып есиктен шығып кетти.

Ол бурынғы өз полкнинң командирин далада ушыратпады. Екеуи бирге минип келген машинаның қасына келгенде оның шоферы кабинадан шығып өз командирине В.В.Орловтың полкке Рейимовты апарың деп машинаны таслап кеткенлигин капитанға билдирди.

Полк командирі шофер екеуи машинаны минип қаладан өз полкине қарай жөнөп кетти. Бул мәхәллери Ленинградта таң атыуға бираз мейіл бергенлиги билинип турды. Қаладан шыққаннан ақ жаздың әжайып жеңіл хош хурей хауасы еки жауынгерди де кеуилдендирип жиберди. Күн шығарға мейіл берген сайын көпкөмбек жер бети тептегіс тілем

жайып койгандай көринер еді. Әсіресе, машина Шлиссельбургке (Петр крепостына) жақындаған сайын күн шығардың алдындағы төбиге тезаллығы дүниядан бұннан артық жер жоқ шығар дегенде адамның ойына келтіріп тұрады. Тап күн шығардың алдында полк командирі даладағы хәрекеттегі өз полкіне араласты. Оны барыұдан дала командирлері күтіп алды. Ол полкітегі гезекші офицерден:

— Сиздер кеткенді полк жауынгерлік қырағылықты сақлап тұрғаныңыз, хеш қандай қолайсыз ұақыялардың болмағаныңыз хаққында рапортын қабыл етті. Полк командири тез полк бойында дала командирлерінің өз штабына жыйналыуына буйлық етті. Дала командирлері дала штабына жыйналғаннан кейін қапитан хөмменін жүзлеріне сый көзі менен бір қарап еді, хеш қайсысында ұйқы басыу, ұялық и шариғаңлық билинбеді. Бул дұхақ расында да полк командирин ишине кууандырайын деди. Себеби әпиұайы қарақалпақ жигитінің екінші жөхөн ұрысы дәуірлерінде, әсіресе Ленинград бағдарындағы тисіне шекем қуралланған фашизмге қарсы полкті басқарып сауашта жүруін аңсат ис емес екенлігін биледи. Ол Орайлық штабта сен аұыр ұазыйпаны алып атырсаң деп есйткен ұақытларда ақ буны ойлаған еді. Ал, ол ой оны қаладан өз полкіне жеткенге шекем талай ойлар шөмдірген еді. Оны тек жол бойына көзден кешіріп, кеуліпн көтерген төбият геззаллығы ғана азғана бул ойдан бөлгени рас.

Хөмме жыйналғаннан кейін қапитан оларға өткен күнги Орайлық жауынгерлік штабтағы болған ұақыяларды толық бағылап берді. Аялберген Рейимов ол өзінің 41-полктің командирі болғаныңызды хабарлады. Ол қырағылықты дауам еттируі, және де хәзіргі айтылған барлық хабарларды полк жауынгерлеріне өз орында толық жеткеріуі, әсіресе, сисий командирлерге буйлық берді. Және де тез таркан орн орындарында тұрыуға буйырды.

Саат сайын қауип тууып қиятырғанлығы хөммеге белгилі болып тұрды. Себеби, немерлердің “Арқа топары” деп аталған Армиясы Балтик бойындағы республикаларды жеңшип басып алып, ол жерлерде совет Армиясын қайратып, Балтик флотын жоқ етпекші болып, және де Ленинградты тез басып алыуға асығып қиятырғанлығы хәр күни совет информ бюросы төрепинен хабарландырылып тұрды.

1941-жылы 7-сентябрь күни фронт бойлап дым тыныш өтті.

1941-жылы 8-сентябрь күни 41-пийда әскерлер полкінің жауынгерлері түсте моншаға түсті. Түстен кейін саат екиде полкке халық ополченесинен көп адамлар келип қосылды. Полк командирі Аялберген Рейимов оларға фронт линиясының ұазыйпаларын

ұсиндірді. Фронтқа келген жана адамлар менен ұрыс машқыларын өткеріу максетінде комсостав топарларын белип шығарды. Және де хөммені душпанға қарсы қурал жараклар менен тәміийинлеу ұазыйпалары менен бөнт болды.

Кешки саат бесте полк командирі Ленинградтағы өз жауынгерлік штабынан орайлық разведканың хабарлары бойынша Берлинде немер бас командалығының 1941-жылдың 9-июльине шекем немерлердің “Арқа топары” деп аталған әскерлері Ленинград қаласын қоршауға алыу кереклігін, және де үш күннің ишінде Ленинград қаласын жерден хөм хауадан берілген соққылар менен қаланы жер менен жексен етп, Москва бағдарына қарай жол алыу кереклігін қарар еткенлігін билдірген телеграммасын алды.

Сол күни кешки саат 8 де немерлердің Ленинград бағдарындағы Армиясы фронттың биринши эшалонын қатты қарсылықларға қарамастан бузып өткенлігін хабарландырылды. Бул хабар жақсы хабар емес екенлігін хөмме билди. 41-пийда әскерлер полкі фронттың үшінши эшалоны еді.

Сол күни саат 9 лардан басып немер самолётлары Ленинград қаласын бомбалай баслады. Бирак қаладан бес-алты километр қапықлықтағы жайласқан 41-пийда әскерлер полкі тұрған жерлердегі фронт линиясы тыныш тұрды. Қаланы бомбалау таң атқанша дауам етти. Бомбалаудан өрт тийген қаланың неше мың топқаларынан аспанға көтерілген жалынның жарығы Шлиссельбург дегерегиндегі жайласқан фронт линияларындағы тұрған жауынгерлерге анық көринип тұрды.

Ленинград қаласын қорғау үшін арнаулы жерден де, хауадан да жауынгерлік пунктлер бар. Соған қарамастан Ленинград қаласы бир түннің ишінде-ақ ұрыс халатына кирди. Қала от ишінде қалды. Бирак бүгін тыныш жатқан қалаға душпанның тек ғана хауадан хұжими басланды. 41-полк хауадағы жайласқан өз штабы менен түни бойы байланс жасап тұрды. Алынған хабарларға қарағанда немерлер Ленинград бағдарындағы фронттың екінші эшалонын да бузып өтп 9-сентябрь күни Ленинград қаласын қоршауға алыуға үлкен таярлықлар қосып атырса керек. Бул хабарларға қарағанда шама менен фронт қалаға 35—40 километр ғана қалып тұр. Егер бул бағдарлағы фронттың екінші эшалонында бузып кетсе, онда енди сауаш сөзсиз Ленинград қаласын қоршап алыу ұшып болады. Бирақ, қалай болады? Бул еле белгисіз. Душпанды қайтарыуға бул сонғы эшалондағы Армия шай тұр. Душпанның қурал-жарақ, ұрыс техникасы жағынан бизден басым

экендиги хэмме жауынгерлерге аян. Соған карамастан жауынгерлер хэзирше рууһый жактан күшлi. Уатан ушын, халкы ушын ең акыры демине шекем гүресүге таяр тур. Душпанның жаман хэм мийримден экендиги анык. Егер гүрес басланса, хәр бир адам я өмир я өлим ушын душпан менен алысады.

1941-жылы 9-сентябрь күни таң ата арка шығыстан аспанды каткырып булып басты. Деминң арасында хэмме жерлерди көл дөрия кылып сөксел болып жамғыр куйды. Ояк буяғы бир ярым саатта катты жауған жамғыр тынып, аспанда булутлар шок-шок болып бөлек-бөлек болып таркасуға каралды. Күн шыққанда төбиятта бүгин хеш өзгерис болмағандай болып, тап күндегидей болып алтын күн жарқырап, өз уясынан гүмбурларын жер бетине себипти. Жана ғана куйып өткен жамғырдан хөллөнген көк майса шөплер жер бетин шағылыстырып алтындай жылтырлатты.

Узақ-узакларға созылып тилемдей жайылған көк майса шөплердин бүгинги жарқыраулары, тап ауқаттан кейинги жауынгерлердин бирин-бири баскылап кеуилли бир еркин кулиулерине усар еди. Төбияттан бул бүгинги азғана уақыттағы нөсер жамғыры жауынгерлерди бүгин хеште әбигерлендирген емес. Қайта олар бул жамғыр түндеги карап турып әбигерленген Ленинградтын көз жаслары шығар десип атыр.

9-сентябрь саат 8 де 30 да жауынгер жана азанғы ауқатты баслар уағында командирлерден: Душпанға таярланыңлар! — деген буйрык болды. Хэмме жауынгерлер траншеяларға түсип таяр турды. Саат 9 да кап кыры болып немец танкалары көринди. Офицерлер буйрык болмаған шелли каравинлерден хэм автоматлардан оқ атпауға хэммеге ескертип шықты.

Танкалар кем-кем жакынласты. 41-полк командирі Рейимов өз дивизиясы менен душпан танкаларының шамаласып қалғанлығын тынбай хабарлап штаб хэм дивизия менен байланыс жасап турды. Бирақ, буған карсы топлар бизлер төрөптен атылмай атты. Самолётлар сирә көринбеиди. Душпан танкалары жүдә шамаласып қалғаннан кейин полктеги танкаға карсы куралларды полк командирі иске қостырды. Бирақ, душпан танкалары тынбай жүрип киятыр. Жанған я тоқтаған душпан танкасы болмады. Душпан танкаларынан пулемёт оқлары кардай боралды. Душпан топларынан атылған снарядлардың шүйкилдеп ушыулары кулақты жарды. Танкалар жүдә шамаласқаннан кейин гүллен алға басып киятырған душпан солдатлары да көринди. Енди ғана барып стаңкойу пулемётлар иске қосылды. Каравин хэм автоматларды атыуға хэм танкаларға карсы гранатлар менен куралланыуға полк командиринен буйрык болды.

Душпан танкалары траншеялардан өте баслады. Олар менен олардың шита әскерлері де куйылып кетди. Оларды атып, кырып тауысуы мүмкин емес. Жанған танкалардың, атылған топлардың, жарылған снарядлардың ашыы кара түгинлери жер бетин қаппап кетти. Көпелимде ақ жер жарылып, аспан гүрөнди. Душпан менен я өмир, я өлим ушын хәр бир солдат жүн болып айқасқа түсти. Өз жауынгерлериниң бетис-бет келген душпанлар менен айқасуларынан баска илажын көрмеген полк командирі капитан Аяпберген Рейимов пистолет услаған оң қолын жокары көтерип:

— Алға! Атақа! Алға!, Урра! — деп өзиде траншеядан шығып алға кирап жууырып еди, тап қасында жарылған снарядтан ұшқан үлкен бир темир капитанның тап оң шекесинен келип тийди. Онын мыйбы айланып кетти. Кулағы сол заматта хеш нөрсені еситпей қалды. Әуели командир сыпатында өз бойын тиклемекши болып, есин жыйнауға умталып көрип еди, соң буратала ол өзін бийлеуден айрылды. Ол өз бойын өзи тиклеп тура алмай қалеген жағына қарап айланıp аударылып баратырғандай сезилди. Полк егедирин ойдаудан айрылды.

Немецлер Ленинград бағдарындағы фронттың бул эшалонында көп карсылықлар, көп курбанлар менен жарып өтиуге еристи.

1941-жылы 9-сентябрь күни немецлер Ленинградты шығыс арка жағынан Шлиссельберг (Петр қорғаны) төрөпин толық ийеледи. Ленинград қаласының бул шығыс аркасы Балтик бойы төрөпин толық немецтердиң қолына өтти. Урыс күннин екинши ярымында саат 5 лерде ақ жеңилис пенен тамам болды. Енди бул бағытта немецтердиң алдына тосқанлық болатуғын нөрсө жоқ. Оны енди душпан жақсы биледи. Балтик бойында күн бағыуға еле ерте. Сонылықтан да енди немецлер урыс майданынасынан жарадарларды жыйнауға өтти. Оннан баска оларға бүгин жумыста қалмады.

Бүгин олар урыс майданынан өликтерди жыйнап көмиуге асықпады. Соның ушын урыс майданынан тек жарадар солдатларды офицерлерди жыйнады. Олар биринши гезекте немец солдат офицерлерин өз алдына арнаулы машиналарға салып өзлериниң медициналық пунктлерине жөнелтип атты. Ал, жарадар болған совет солдатларын хэм офицерлерин жүк машиналарының кузовларына салып атты. Оларға медициналық жәрдем хакқында ойланбады да. Сол күни олар машина кузовларында ашык далада қыйланып жатты.

Полк командирі Аяпберген Рейимов көзин ашып еди, тула бойы жөншилип қалғандай өзине өзи ауыр көринди. Әсиресе, бастын

енбеклигинен баслап как маңлайдын ортасы менен тап мурьнаг шекем бир катты ауырады. Басын көтеритпейди. Коллары менен ол ауырган жерлерин услап көрмөкши болып еди, коллары өзиниң еркине бағынбайтуғындай көринеди. Хеп алдына коллары келмеди. Ол өзіне не болғанлығын билемекши болып ойланып көзин азгана жумды. Есине 9-сентябрь күни аздаң душпан менен болған сауаш түсті. Және ол ерексіз көзин жумды. Баска есине хеш нәрсе келмеди. Азганадан сон өзиниң полк командирин ескелти, моибында айрықша Уатан жуауапкершлуги, өз карамағындағы жуауынгерлер төдирлер турғанлығы есине келип, ол бирден орнынан турмакшы болып пөтленип еди, оның қасындағы жолдаслары:

— Жолдас капитан?! Өзинди бас?! Өзинди бас?! — деп оның қозғалыуына рұқсат етпеди.

Буннан соң ол бираз сергекленейин деди. Өзине келип есин жыйнағандай болды. Көзлерин ашып қарап еди, өзін қоршап, бетине қарап отырған адамларды көрди. Бул не аұхал екенлигине полк командирин түсінбеди. Бирак, өзиниң ауыр жарадар екенлигин енди билди. Ол:

— Сизлер кимлерсизлер? — деп олардан сорады. Капитанның жети күннен берли өз жолдаслары менен биринши тилге келиуи еди. Оннан сес жүде уяң шықсты. Сонда да қасындағы адамларға дурыс еситилди.

— Қалайсыз? Жақсымысыз? — деп жолдасларының жүде мулайымлық пенен кеуил сорағанлары полк командирин ойландырды.

— Полк қайда? — деп сорады ол.

— Полк набыт болды!!!

Бул гөпти еситип командир бираз көзлерин жумьп тымтырыс индемей жатты. Бул гөпти еситиу оған бираз ауыр болғанда болыуы мүмкин. Оның ишки дұнысында не болып атырғанлығы белгисіз. Полк командириниң көзлеринен аққан жас мурьнның еки қапталы менен ағып келип, қуурап атырған ерине жетти. Оны күзетип отырған жолдаслары полк командирин аяп, оның көзлеринен аққан жасларын коллары менен қайта-қайта сыпырды.

Капитанның ауыр аұхалынан хабардан болып жүрген дослары оның хөзир есине келген менен басқа түскен ауыр төдирге қйланьп атырғандығын билип, оның аузына флаги менен суу берди. Ол берген сууды бир-еки жутты. Ол жөне бираздан соң көзин ашты. Ол:

— Бизлер қаяқтамыз? — деп сорады.

— Бизлер неместерге асир болып түстік.

Буны еситип полк командирин және көзлерин жумды. Бираздан соң жөне көзлерин ашып:

— Сонда бизлер қаяқтамыз?

— Енди полк командириниң сорауына дурыс жуауап беруіге туура келди.

— Жолдас капитан неместер менен катты сауаш болды. Душпанды иркип туруу мүмкин болмады. Хәмме жуауынгерлер қырылып қалды. Урыста полк, батальонлар жоқ болды. Урыс майданында өлмей тири жарадар болып қалған бизиң солдат офицерлерди неместер кузовой машиналарға ылақтырып тийеди. Бунин жети күн болды, машиналар менен бизлерди алып қияттыр. Қайларға апаралды. Ол бизлерге белгисіз. Жарадарларға да дәри-дәрмақтан жәрдем жоқ. Жети күннен бери машинадағы жарадарлардан көп адамлар өлди. Өлгенлерин машиналар тоқтаған жерде ылақтырып таслап кетип баратыр. Дәслетки күни бизиң жарадарларды тийеген машиналар жети-сегіз машина болып қияттыр еди. Солардан хөзир төрт машина адам ғана қалды. Тамақ сирә берип қияттырған жоқ. Бирак, тоқтаған жерде сол жердиң гейпара адамлары неместерден жасырынып келип, бизлерге буханка нан алып келип берип кетеди. Бизлерде соның менен күнелтип усы уақытларға шекем өлмей қияттырмыз. Сиз ауыр жарадарсыз. Бириншиден, контузия болғансыз. Екиншиден, оң қолыңыздан шуғанақтан жоқарырағына оқ тийип сындырып кеткен. Ол сынған қолыңызды мына үстизизге қойып сақтап қияттырмыз. Қудайға шукир сизде мине бүгин тилге келдиніз.

— Суу? Суу? — деди Аяпберген. Бунин өзиниң жети күннен берли биринши рет өзіне керегин сорағаны еди.

Аузына оған флағтағы суудан суу берди. Биринши мәртебе, ол өз мейили менен флаштан аузын толтырып еки мәртебе суу жутты.

— Нан жейсизбе деп сорады оннан жолдаслары. Бирак бул сорауға оннан жуауап ала алмады.

Олар Аяпбергенди өлтирип алмау ұшын, оның өзи нан жейлмайтуғынлығын билгеннен кейин хөр уак-хөр уак колларына түскен нанды алақанына салып езит, оған суу тамызып оны өз алақанында былғап оның аузына салып қияттыр. Ол өзи нанды шайнап жей алмайды. Ишине бир нәрсе баратуғын болыуы керек, ол жети күннен берли өлмей қияттыр. Бүгин ол тәуир. Онын енди өлмейтуғынлығына досларының да көзлери жеткендей болды. Және:

— Нан жейсизбе? — деп сорады оннан.

Аяпберген көзлерин ашпалды. Бирак, ол бул сапары гөпти толық еситип түсінитти. Басын шайқап, жақ жемеймен, дегендей белги берди.

Ол аш! Оны жети күннен берли бир кузовта жолдас болып киятырған оның дослары, оның аўхалын толық биледи. Сол себебли оған және бұрынғыша нан берип көриуге тәуекел етті. Оның үстине офицер бүгін тәуирде. Ал, нан жеуде мүмкин деген ойға келди. Және катып қалған нанды елпеп алақаны менен сзип суўға былғап Аяпбергеннің аузына салды. Ол бүгін бул сапары тамақ керек адамдай аузын ашты. Нанды аузына салған соң шайнай амай да мейилленди. Хәмме кузовтағы адамлар оның аузына қарап отыр. Ол аузына салған жумсақ нанды шайнайық. Бирақ, көп күнлер ас таппаған аузында жақлары қарысып та қалған. Ол оңдан нанды шайнай алмай да атыр. Сонда да Аяпберген бүгін өзи нан жеудің талабын қылып атыр. Көп мәхәллерде елпеп тамақтан бир нәрсе өткен есабы болды. Бүгін дослары оған кууанышты.

Аяпбергеннің нан жегенлигин көрип, оның қасындағы жолдаслары да жасырып қойған қолтығына тығып қойған нанларын жей баслады. Бул жерде нан жеуде, расын айтқанда, қарақан. Себеби, машиналар тоқтаған жерде адамлар алып келип берген нанлар тас темир болып қатып қалған. Оныда дәрхал басында отырған неместердің көзлеринен жасырмаса болмайды. Егер олар машинада нан жеп атырғандықын көрсе, қудай билсин, сени душпанның не қылатуғынлығын. Бөлкән нан жегениди көрсе кузовта атыпта таслар. Сол себебли, бул қыйын жерде хәмме тапқанын жасырып жеп атыр.

Жарадарларды тийеп киятырған машиналар түсте бир ауылға кирип тоқтап еди. Бүгін бул жерде машиналар кешке шекем турды. Хәр бир машинада шофер, кузовта жарадарлар менен бирге еки немец солдатты. Олар да қолларында автомат пенен отырады. Ал, бүгін машиналарда тек шоферлар ғана қалды. Барлық машиналардағы, кузовтағы солдаттар машиналар тоқтаудан бир жақларға кетти. Күн болса ыссы. Оның үстине машинадағы адамлардың барлығы жарадар. Ашық кузовта адам шыду мүмкин емес. Кеште жаңадан грузовой машина келип барлық машиналардағы жарадарларды жаңадан келген машиналарға тийеди. Оннан соң жаңа машиналарда тағы алға қарап жүрсин дауам етті. Кеш болса, жүдә жақсы. Себеби Балтық бойының түни салқын. Талықсын киятырған жарадарлар салқын түссе, бираз жаңадан жан кирип киятырғандай болады. Июль айының иши, ашық машинада кузовта бираз ыссы. Расында да, кешке шекем жаныңды қоярға жеп тапшайсың! Жауынгерлердің хәммеси неде болса, душпан қолына ериксіз гириптарлыққа тап болдық деседи. Машинадағылардың барлығыда ауыр жарадарлар. Олардың машинадан өзи жерге түсип, қайтып машинаға мине алатуғыны жоқ. Ким қолдан, ким аяқтан, ким белден, ким бастан

кеті күннің ишинде машинада киятырғанлардың көбиси өлип те болды. Хеш кимде қарсылық қылауға, қашыуға хал жоқ. Машиналар тоқтаған жерде ел болса, елпеп жегендей нан, қолбаса, мәйек, пискен картошканы адамлар немец солдатларынан жасырып алып келип береді. Жарадарлар машинаға шамаласқан адамларға жалынып суў алдыртады. Сол киятырғанда машиналар тоқтаған жерлерде неместер жарадарлардың басқа адамлар менен сөйлесіулерине, олардан бир нәрсе алауға я бир нәрсе оларға беріуге қалдаған етип киятыр. Егер бир нәрсенди сезсе болды, атып таслайды хәм ондай жағдайда атып тасланады деп ескертип те киятыр.

Жарадарлар тийелип, кеше кеште жүрген машиналар түни менен жүрип бир қалаға кирип, үлкен бир жайдың қасына келип тоқтады. Бир мәхәллерде таң толық атып еди, аспан жийеги масаладай қызарып, күн шығығанда мейил берип киятыр. Неместер жаулап алған жер болғандықын ба? Қалаға байқап сер салып қараған адамға, қалада жүрген машиналар жоқ есабы. Анда, саңда пияда жүрген адамлар көринеди. Қалалыққа толы қалқы бар қалаға усамайды. Сол белгиси болды. Машиналардың келип тоқтаған жери неместер командуратурасының жайының қасы екен. Кузовтағы немец солдаттары және машиналарды таслап кетти. Машиналар кабиналарында шоферлар менен кузовларда жарадар болған совет солдаттары ғана қалды.

Бүгін Аяпберген күндегиден тәуирдей. Жатқан жеринен басын өзи көтерип, адамлар менен сөйлесіуге қарады. Ол кузовтағы өзи менен жатырған, отырған адамларды бир-бир қатар көзлери менен бүгін бир шалып шақты. Хәмме уақытларда оның қарсы алдында өзине қайырқом болып киятырған кара мурлаш жигитке бүгін ғана айрықша бир дыққат пенен қарады. Олда Аяпбергеннің бүгинги хәркетине сүйсинип қарап отырып еди. Өз жолдасының бүгін бұрынғыға қарағанда, бираз тандарлығына кууанғандай кеуилип мыйғын тартып отырды.

Аяпберген өзине келип, хәмме уақытларыа бүгін түсинген болыуы керек:

— Достым? Бизлердин бул бөлге гириптар болғанлығымызға неше күн болды? — деп сорады ол өз алдындағы адамнан.

— Бүгін тоғызыншы күн.

— Тоғызыншы күн?!

— Хаўа, тоғызыншы күн!

— Тоғыз күннен берли машинада киятырмыз ба?

— Ауа, тоғыз күннен берли машинада киятырмыз.

Аяпберген тап бұрынғыша еки көзин жұмып, басын және төмен қойды.

Ол бираз ойланып жатып, жәнә көзлерин ашты. Тағы дөгерегин бир каралды. Ол өз бойын тиклеп отырмакшы болып талпшынып сан, жолдастары дәрхал оған жәрдемлесип болып отырғызды. Алдыны еки аяғын созып куйымшақтан толық өз бойын тиклеп отырып болғаннан кейин, кашталында билектен сынық салбырап қалған оң қолын адамлар ушлап оның аяғының үстине қойды. Оны көрген офицер — Хау бул не? — деп сорады. Ол оң қолының бундай болып сынық қалғаныннан пүткіллей бийхабар еди. Ол оны хазир ғана билди. Хазир ғана керди.

— Бул сизиң қолыңыз! Шығанактан жоқарғы жағын оқпа? Осколка ма сындырып кеткен! — деди.

Ол өзи шеп қолы менен оң қолының билезиклигинен ушлап көрин еди, қолы тауланып қалған. Жаны жоқ екенлигин билди.

— Бөрекелла! — деди ол өзинен өзи таңланып. Бул сапары оның сести анық шықты. Шеп қолын оң қолы менен шығанактан баслап жәнә ушлап-ушлап көрип еди, шуғанактан бир сүйемлей жоқарыракта бир қарыстай жердің дым сүйегі қалмағанлығын, оның қалмай мылжаланып қалғанығын анық өзи билди. Оң қолы оңына, шеби-шебине қалай болса, солай тауланып турды. Оң қолының гимнастеркасы тап ийининен баслап жыртшылып жулынып түсип қалған. Қолының оқ тийген жери жалаңаш гөш, сүйек мылжаланған жер көп көмбек болып көгерип кеткен. Жара азғана ширип сасыйған да депти. Өзиниң бул ауҳалына полк командириниң хайраны шықты. Ол хайран болып гө қолындағы жарасына, гө өзи менен бирге машинада жатырған, отырған адамларға да қарады. Аялберген қасындағы адамнан:

— Мен тоғыз күннен берли усылай киятырман ба?! — деп таңланған түрде сорады.

— Аға хәмемизде усылай киятырмыз ба?! Немешлер бизлерди жарадар адамлар екен деп аямаса, емлемесе! — деди ол.

Офицер гө өзиниң жараланған қолына, гө адамларға қарап ойланып, таңланып бираз отырды.

— Машиналардағылардың барлығы да жарадарма? — деп сорады ол.

— Хәммеси ауыр жарадар!

Ол жәнә демийн ишине салып, бираз ойланып отырды. Ол алдындағы жигитке:

— Мен гой тоғыз күн өткенлигин билмеймен. Сиз тәндарлау единиз? Мен қалай бул машинаға миндим? — деп сорады оннан полк командирі.

— Сизин бул машинаға қалай мингендигинизди билмеймен. Оны мен өзим көрмедим. Урыс тоқтағаннан кейин, урыс майданында жарадар

болып қалған бизиң жауынгерлерди немешлер терип жыйнап, өз ашына бөлек машиналарға тийеди. Урыс майданында жаралар болып қалған жауынгерлердің хеш қайсысы да машиналарға өзлери мине алғандай адамлар емес еди. Немешлер оларды машиналарға шекем сүйреп алып келип, келгеннен соң оларды еки-үш адам болып кузовка ылақтырып таслай берди. Машинаның ишине ким жанбастан, ким бастан, ким кууымшақтан, ким қырылап, ким бүккесине, ким шиккесине кузовтың ишине түседи. Ол жерде биреудің үстине биреуде түсип атыр. Шамасы келген жылысып қолайсыз түскенлерине жәрдем береди. Жәрдем бере алмаса, астында қалған өлип те атыр. Кузовта өлгенлигин билсе, жерге оны кайтарып ылақтырып таслап та атыр. Усындай қылып кешке шекем жети-сегіз машинаға бизиң жарадар солдатларды урыс майданынан немешлер терип, жыйнап болып, түнде машиналар жүрип кетти. Соннан берли усы машинада киятырмыз. Жол жөнөкей көби өлди. Өлгенлерин жол бойы ылақтырып таслап киятыр.

Капитан қасындағы солдаттың гөлерин тым-тырыс тыңлап жатты. Ол бутинге шекем барлық гөшлерге түсинбейтуғындай жағдайда еди. Офицер нениң не екенлигин енди хазир түсингендей болды. Ол айтылған гөшлерди усы сапар жүдө сабырлы тыңлады. Оннан кейин барып:

— Сиз қайсы полктенсиз? — деп оннан сорады.

— Мен саперный батальоннанман.

— Сизге не болды?

— Не болсын! Немец басып кетти. Полк, батальон, дивизия дым қылмай қыйралды. Мен болсам, жанбастан жаралар болып қалдым. Жанбас жигитим сыбаған болуғы керек. Себеби, аяғымды тик басып тура аламан. Бирақ, қатты ауырады. Оқ сүйекке зақым келтирген болуғы керек. Оқ үлкен сан гөшті тесип өтип кеткенлиги көринип тур. Орымынан тура алмай атырғанымда немештер келип, сүйреп алып келип машинаның кузовына ылақтырды. Соннан берли мен жатырман.

— Ал атыңыз ким?

— Қудрет Қараматов деген мен

— Жай солдат па?

— Аға жай солдатпан, деп азғана иркилип болып, — саперман.

Саперный батальонның баслығыман. Офицер жәнә бираз тынып қалды. Ол жәнә оннан:

— Қайсы жерденсиз? — деп сорады.

— Өзбекстаннанман. Ол жәнә гөшти дауам етти, — Ферғана

областының Балықшы районынанман

— Бастан бирге киятырмыз ба?

— Ауа, бирге киятырмыз. Бирак эки мәртебе машина өзгөрдү. Бирак, бирге киятырмыз.

— Рахмет! — деди Рейимов. Бөлкүм офицер Күдреттин төпиңе канааттанган болууы керек. Бөлкүм өзіне жәрдем берип киятырған хакыйкат инсан экенлигин бүгүн ол түсинген болууы керек. Себеби, көзүн ашса, мұдामы ол жигит оның нөзөріне түседі. Сол себептен бүгүн ол хөмме уақытларда сезип оған өзінің миннетдаршылык сезимін биддирипте аттарғаны да шығар. Кулласы, рахмет деген сөз Аяпбергеннің аузынан бүгүн биринши мәртебе шықты. Ол рахмет деген гөпти бурын өз жолдасларына айтқысы келмей киятырған жок, шығар. Ал ол бүгін ғана биринши мәртебе толык есине келип өз жолдаслары менен тиллесийуге келип атыр.

— Сиз? — деди Рейимов Күдретке карап: — Мениң қандай халда машинаға мингенимди еслей аласызба? — деп сорады.

— Еслей аламан!

— Ал?!

— Күн эле ерте еді. Шама менен кешки саат жети арымлар. Я сегиз еді. Мен машинада едим. Себеби, сизден бурын мени немец солдатлары машинаға шөкөм сүйреп келип, кузовка ылақтырып еді. Мен кузовка түсүден өзимди онлап алдым. Улыўма мен жарадар болған менен есимди жойытқаным жок. Бирак түргеле алмайман. Аяғымда обмотканың үсти менен қан ботинкама ағып турды. Ол уақытларда немешлер карсылык көрсетий мүмкин емес еді. П. П. Ш. ны да немешлер қолынан тартып алды. Кузов жарадарларға толып кетти. Немешлер бизин бир жауынгерди бакыртып сүйреп киятырғанылығын мен кузовтың ишинде отырып көрдим. Машинаға шамаласқан уақытларда ол Ура! Атакаға! — деп немешлердин қолында журип кайта-кайта бакырды. Немешлер оны хәйле-пәулесине караған жок, оны машинаға сүйреп келип кузовка ылақтырды. Ол сиз екенсиз! Машинаның ишине маған жақын түстиниз! Кузовтың ишине түскеннен сонда Атакаға? Ура! — деп кайта-кайта бакырдыңыз. Мен сизин контузия болғаныңызды, естен айрылып қалғаныңызды сол уақытларда биддим. Дәрхал сизге жәрдем берейин деп қолымды созып, сизди өзиме тарттым. Оң қолыңыз сынып қаланған екен. Ол қалай болса, солай таўланып, буралып жүр. Оның менен де сизин исиниз болмады. Мен өзим ауыр жарадар болсам да сизди аялдым. Дәрхал бауырыма бастым. Абайлап карасам, сиз офицер екенсиз. Тап капитан екенсиз. Мен сизди немешлер офицер екенлигинизди билип атып таслар деп жағаныздағы қалалған званияларыңыздың белгилерин жулып-жулып тасладым. Сизди хеш қыйландырмай қатты басып қушақлап отырдым.

Сиз бираз Атакаға! Алға жолдаслар! — деп бакырып-бакырып тыныпландыңыз. Уйкалдыңызба я буратала есинизди жойттыңызба биймеймен бираздан соң тым-тырас болдыңыз. Геүгим түспей ақ бизлерди немешлер ол урыс болған майданнан алып кетти. Бизлерди тийеген машиналар түни менен жүрди. Азанда мен қалталарыңнан сизин документеринизди издедим. Хеш документ болмады. Минс көрген билген аўхалымыз, — достым деп гөптин жуўмақлады Караматов.

Аяпберген енди ғана сауаштағы бар болған аўхалларды түсинди. Сауаштың дәслепки минуттарын көз алдына келтирди. Аспан гүңдиреп, жер жарылып, жәхән жерди топырақ аралас ашыы түтин басып кеткенлигин көз алдына келтирип атты. Немес танкаларының алды биринши траншеяға келгенде дивизия командириниң телефоннан 41-полк атакаға! — деп берилген буйрығы қулағына хәзир айтылғандай болып турды. Сол уақытларда ол өз жауынгерлерине: Уаған ушын! Туўылған жер ушын! Душпанға карсы атакаға! — деп буйрық бергени ядына түсти. Капитан буинан артық хеш нөрсени есине келтире алмады. Душпан қолына түсип қалғанығын офицер енди анық бидди.

Илаж қанша. Болар ис болып өткен. Бираздан соң Аяпберген Күдреттен:

— Билесизбе? Бүгін числоның нешеси? — деп сорады.

— Өзиниз есеплап көриң? — 9-сентябрьден берли тоғыз күн өтті. Аяпберген азғана ойланды да, демек бүгін сентябрьдиң он сегизин екен-дә — деди.

Караматов:

— Сизин неге документиниз жок? — деп сорады оннан.

— Бизлердин документлеримиз қалалық Бас штабта сакланады? — деп жуап берди ол.

— Here?!

— Мен полк командирин едим. Полк командирлериниң хөм полк командириниң орынбасарларының документлери Округлик Орайлык Бас штабта сакланып турады.

— Сиз полк командирисиз бе? — деп оннан тақланып сорады Күдрет.

— Ауа полк командирин едим.

— Кайсы полктин

— 41-полктин

— Хаў бизлер, саперлар сизин полкти төмийилеп журиўимиз керек еди — деди Караматов. Жөне ол гөпин даўам етип:

— Сиз өзиниз қайсы жерденсиз? — деп сорады.

— Каракалпакстаннанман. Тахтакөпир районының Атамурат бөгет деген жериненмен.

— Милдетің кандай?

— Каракалпак карамойн!

— Жүдө жақсы! Екеүміз бир республикадан екенбиз ғой! Достым!

— Исмніңіз ким болады?

— Аяпберген

— Фамилияңыз?

— Рейимов. Аяпбергенде өз гезегинде Құдреттен:

— Мына бизің машинаның кузовындағы адамлар қайжақтардан екен? — деп сорады.

— Буларды билмедім. Бирақ орыс, белорус, татар, немец, грузин, өзербайжан жигитлері бар. Мен бир күні азғана олар менен сорастым, өзбек, каракалпактан екеүмізден басқа бул қиятырғанлардың ишинде адам жоқ.

— Бопты.

Енди бир-біреуіге түсинскеннен кейін булар арасындағы мехрибанлық гәплер бираз тоқтайын деди. Көптен кейін барып Аяпберген:

— Душпан деген қандай мейримсіз. Хеш бир жарадарлардың аўхалларынан хабар алған емес ө?! — деп сорады Рейимов.

— Хеш! — деп Аяпбергеннің сорауына қысқа жуап берди Караматов.

— Бизлерди қайда апарады екен?

— Қәйдем!

— Бизлерге жұмыс ислететуғын болса, бизлер неместерге керек болсақ, бизлердің халымыздан бир хабар алмайма екен? Жара-параларымызды емлеп, дәри-пәри бермейме екен?

— Хәй қайда! — деп жуап беруйн даўам етти Караматов.

Кеш болды. Күн батты. Азанда жараларларды тийеп келген машиналар сол турьуы турьу болды. Түсте шофёрлар тамақ ишип келюге болыуы керек бир жақтарға барып келди. Олар кеткен уақытларда машиналарды төрт немец солдатлары бағып турды. Олардың хәр қайсысында автомат болды. Сылт етиу мүмкин емес.

Кеште немец командатурасының екінши қабатындағы бир жайдың айнасынан дауысы қатты еситилетуғын радио далаға шығарылып қойылды. Оны машинадағылардың барлығыда көрип атыр. Көп узамай оннан орысша хабар берилди. Ол хабар машинадағыларға анық еситилип тур. Ол хабар неместерге әсир болып түскен совет адамлары ушын болдығы керек. Радио Тыңлаңызлар?! Тыңлаңызлар! Тыңлаңызлар!!

Таллин радиосы сөйлсиди! — деп баслады. 10—12-сентябрь күнлері совет елинің даңқты Ленинград қаласын немец командованиеси толық ийеледи. Қала хәзир немец командатурасының бақлауы астында жасап атыр. Женимпаз немец Армиясы Ленинградты толық алып болып, арқа шығыстан Москваға қарап жүрис қылды. Жақын күнлерде Совет елинің пайтахты болған Москвада толық басып алынады — деп хабарлады.

Радио бес-алты минут тынып және усы хабарды қайталап берди. Бул хабарды машинада еситип турып, Құдрет Аяпбергеннен:

— Усы мүмкин бе? — деп сорады.

— Хеш қандай хәм! Бул бизлер ушын неместердің үтит-нәсият былшылдысы-дә! Неместер Ленинградты да ала алмайды. Москваға жақынласа да алмайды! — деди офицер исеним менен.

— Бизлерге бул гәпнің неге кереги бар? Хәзир бизлердің қолымыздан келетуғын хеш илажымыз жоқ — деди Караматов.

— Хәй! Оларға совет адамларының рухын түсирюу керек. Қолдан келгенше бизлерди езиу керек. Бәлким бул гәплерге ерип бизің ишимизденде неместерге хызмет едетуғын адамлар табылып қалар.

— Душпан хәмме уақытларда душпанлығын етеди достым.

— Дурыс! — деп Аяпбергеннің гәпин мақуллады Құдрет.

Қараңғы түсип кетти. Машиналар турьуын даўам етти. Хәмме машинадағы адамларда аўыр жарадар болыуы керек. Себеби, неместер арқайын. Расында халы келип машиналардан түсип қашатуғын адамда жоқ еди. Машиналардың барлығында аўыр жарадарлар бар. Бирақ түнге қарап хәр машина ушын бир-біреуден автоматлы немец солдаты қарауыллық қылуға келди. Оларда қузовқа минип отырмай тек машиналарды узақтан бақлап ғана жүрди.

Қалада электр нурлары кемис. Қала каранғы есабы. Түнге қарап үлкен көшелердің бойларында анда-санда ғана жылтылдаған лампочкалар көринеди. Бул қаланыңда урыс халатында екенігін биліниш турады. Жарадар бәнделер тийелген машиналар турған жерлері каранғылауда. Тек түнде адамлардың түнгі сығымға көзлері үйренисип кеткен соң барып, машиналардың өз орнында қарауытып турғанығын ғана байқап турасан! Бәри бир бул машиналарға өзлері минип түсинетуғын бул жарадарлардан адам табылмайды. Соларды да билетуғын болыулары керек, олардың дөгерегиндегі немец поטרульері де арқайын көринеди. Ал, түнге қарап машиналардағы жарадарлардың бир-біреулері менен өз ара сөйлескендері ана машина менен мына машинадағы адамларға зордан-зорға есизилп турады. Аўыр жарадарлықтан болыулары керек жарадар жауынгерлерди тийеген машиналар неше күнлерден берли бирге қиятырса

да, бир машинадағы адамлар менен екінші машинадағы адамлардың бир-бирлері менен байланыслары болған емес.

Күтпегенде қараңғы да қаптадан машинаның кузовына біреу келіп минди. Оның машинаға өрмелегенлігін хәммеде билген болыуы керек. Ол кузовтан басын шығарып немец потрульері биліп қоймасын дегендей етип, сестін өстен шығарып:

— Жолдаслар? — деди.

Ол тап кузовға Караматовтың тусынан басын шығарып еди.

Сол ушын Караматовта:

— Кимсең? — деп оннан өстен сорады.

— Мен латышпан. Сизлердің азаннан берли бул жерде турғандарыңызды көріп қаланың адамлары сизлерди аяп, аш болған шығар деп меннен сизлерге нан, колбаса берип жиберди. Аласызлар ма? — деп ол сорады.

— Хау, әкел?! — деди Құдрет хәм оған көне дегендей етип оң қолын созды. Ол Караматовтың қолына үлкен толы дорбаны ұслатып.

Түндеги бул жағдай Рейимовты да өзине қаратып. Ол бийтаныс адамға:

— Сен өстен берман машинаға мин! — деп оған өтиниш етті.

Ол кузовға минди. Караматов пенен Рейимов оны қасларына жайғастырып отырғызды.

Рейимов:

— Бизлерге нан алып келдиніз бе? — деп сорады.

— Ауа! — деп жууап берди.

— Бизлерге нанды қим берип жиберди?

— Мына көше бойындағы азаннан берли сизлерди көріп турған адамлар берип жиберди. Сизлерди немеслер кондлагерге апаратырса керек. Халық сизлерди аяп атыр. Күндіз сизлерге шамаласыуға олар қорықты. Мына қараңғы түскеннен соң ептеле келип атырмыз — деп жууап берди ол.

— Рахмет! — деди оған Аяпберген.

Караматов дорбаның аузын ашып, оған қолын суғып көріп Рейимовқа:

— Ал нан бар! Колбасада қолға тийди. Не қыламыз? — деп сорады.

Аяпберген:

— Буны төрт машинадағы адамларға бөл?! Оларда аштан өлиуіге келген шығар! — деди.

Олардың бул гәплерін еситип турған бийтаныс жигит:

— Ол машиналарға да хәзир нан, колбаса барып атыр. Буны усы машинадағы адамлар ушын алып келдик — деди.

— Ана машинадағы адамларға да нан берилип атыр ма? — деп таңтанып сорады Аяпберген.

— Ауа. Нан колбаса, мәйек, хәтте, пискен төш барып атыр — деди ол.

— Распа? — деп таңтанып сорады Рейимов.

— Ауа рас! Усы жерге дейін олар менен мен бирге келдим.

— Солай ма?

— Ауа!

— Уай үлкен рахмет!

— Онда буны машинадағыларға тендей белистир! — деди Караматовқа Аяпберген.

Құдрет қараңғы түнде жигирма сегіз адамға нан, колбасаларды белистирди. Бәлким біреуіге аз, біреуіге көптенде тийген шығар. Қулласы, машинада наннан бос келген адам болған жоқ. Нанлар демде-ақ жеп болыады. Біреулер суу керек болды десип атыр.

Белгисіз мийман буны еситип:

— Суу жыр емес! — деп машинадан түсіп кетти. Ол көп кешікпей ақ машинаға сарқум менен бир шелек суу алып келди. Буннан бул машинадағы адамлар бираз нәрленіп қалды.

Бийтаныс адам нан салған дорбасын, суу қуйып келген шелек хәм сарқумларын қолына алып:

— Ал бираларлар! Яқшы?! — деп машинадан түсіп кетпекли болып еди Рейимов оған:

— Достым азғана тоқтай тур?! — деп оған өтиниш етті.

Ол иркылди.

— Атыңыз қим достым? Сизін менен сораса да алмадық.

— Мен Ючкус деген жигитпен. Латышпан.

— Миллетиніз латышпа?

— Ауа, миллетим латыш.

— Сіз бир жақсы адам екенсиз! Сизден бир өтинишим бар?!

— Ауа тыңдайман?!

— Минс бизлерди тоғыз-он күн болды, усы төрт машинада шама менен жүзден аслам адам қиятыр. Бир-біреу менен бизлердің байланысымыз жоқ. Сиз жас жигит екенсиз. Оның үстине орыс тилин жақсы биледи екенсиз, машиналарға барып, адамларды көріп берсеніз? Оларда кандай адамлар бар? Командирлерден адам барма? Олардың ишинде врач ямаса санинструктор барма? Байланысы барма? Жараларлардың аухаллары қалай екен? Барлық машиналарда қанша адам бар екен? Соларды биліп берсеңе достым?! — деп оннан өтиниш етті Рейимов.

Ючукс жаксы адам екен. Ол:

— Якшы билип беремен! — деп машинадан түсип кетти.

Ол кеткеннен кейин Аялберген Күдретке:

— Сен усы машинадагы адамлар менен бирме-бир сорасып шык? Ишимизде кандай адамлар бар? 41-полктен адам барма? Соны да бил? — деп оған тапсырды. Ол демде-ак машинадагы адамлар менен сорасып болды. Ким жай солдат, пулеметчик, сапер, байланысшы барма? — деп сорап шыкты. Бул машинадагылардын барлыгы жай өскерлер болып шыкты. 41-полктен адам болмады. Ючуксте көп мөхаллерде айланып кайтып келди. Келип:

— Биринчи машинада 21 адам, еккинши машинада 32 адам. Үшинчи машинада 30 адам, ол барлыгын айтты. Демек бул машинада 28 адам барлыгы 111 адам болып шыкты. Булардын ишинде ең үлкени старшина, бир старшина бар екен, оннан қалғандары сержант, ефиритор. Көбиси жай солдат. Үшинчи машинада бир санитруктор бар. Онда да дәри-дәрмактан дым калмаған. Оның асынып жүретуғын сумкасында қашшан дала урыс майдандарында-ак түсип қалған. Улыұма булардын ишинде офицер жоқ болып шыкты. Ал, машиналардын барлыгы қолдан, аяқтан, белден, бастан, ишинен омыртқадан барлыгыда ауыр жаралар адамлар. Машиналарға минип түсетуғын олардын хеш қайсысында халы жоқ.

Бурынғы полк командирине бул киятырған колоннаның халы белгилі болды. Хәмменнің иси қудай менен екенлиги түсуникли болды.

— Достым сен келпей тур? Бизлерге жәрдем бер? Жәрдемиң керек?!

Ючукс жауынгерди тыңлауын дауам етті.

Аялберген гәпин дауам етип, және ол өз ойын оған билдириуин бастлады:

— Өзиң көрип шыктың! Төрт машинада 111 адам бар екен. Олардын барлыгыда медициналық жәрдемге мүтәж! Жүдө мүтәж! Мениң есиңиүимше көплери жолда өлип киятырған. Немешер өлгенин өлгендей машинадан шығарып, ылақтырып таслап киятырған. Бизлерге медициналық жәрдем керек. Егер өзиниң қолыңнан келмесе, бизлерге жәрдем қолын созып атырған адамларға бизлердің зарымызды жеткерип! Болмаса, болмаса барлыгымыз қырылып кетіуимиз мүмкин. Сизден өтіниш достым?! Бир усыны жұмыс қылып көрсениз?! Тилегимиз?!

— Болады! — деди Ючукс.

— Енди сизге руксат! Бизлерге тез айланшп келгейсең? Күтемиз?!

Мийман машинадан түсип қараңғы түниң қойнына синип кетти. Ол кеткеннен соң:

— Халық деген садаған кетейин қандай жақсы. Бийшаралар бизлерди аш болып киятырған адамлар деп ойлап, хәтте өз өмирлерин өлимге тигип бизлерге нан, суу алып келип жүр — деди Рейймостына.

— Уай, айтарын барма? Елдин, халықтың садағасы кетейин! — деди Күдрет.

Полк командириниң есине келип жанланыуы жауынгерлерге ымхорлықтын пайда болыуына мүмкиншилликлерди қарастырды. Офицер де! командир-дә?! Есине келиуден-ак ким болса, ол болсын өз елинің адамларына қолынан келгенинше мехрибанлық пенен қарауға киришип кетти. Оның ақыл ойы илажы болса, хәммеге жәрдем қылып, оларды душпан тырнағынан босатуу болды. Әттен, ол илажсыздық халда турғаны оны қыйнай баслады. Бүгін өсиресе, хәзир оның руухый аухалы күндегиден жақсырак. Ол өз денесиниң өзине ауыр екенлигин жақсы сезді. Жаралар қолының зақымыда хәммесинен жаман екенлигин билип атыр. Ол орнынан турып машинаның ортасына өз жолдасларының арасына шығып отырмакшы болып ұмтылып көрип еді, тула боиы ауыр тартып қозғалған сайын мийы зенип, қандайда бир өзінде қолайсыздық пайда болды. Тап жанағы жеген нанында ол кайтарып тастай жазлады. Бундай аухалға түсип Аялбергеннің қыйланып атырғанылығын көрген Күдрет:

— Хау, хә! Сизге не болып атыр? — деп өз достының қасына жақынласты.

Аялберген өз геүдесин илажсыз кузовка сүйеп отырып атырып:

— Хеш гәп! хеш гәп! Орнымнан турып көрейин деп едим, тура алмай атырман — деди ол.

— Сиз өзизизге хабардар болыңыз? сиз кеше бүгін ғана есиңизге келдиниз. Және бир-еки күн шыда достым! — деп Күдрет Аялбергенди жүдө аяп, жалыныш пенен сөйледі.

Аялберген өзін зорлап тураман деп хәрекет қылғандықтан ба? Ол терге шомылып кетти. Оның қараңғы түнде бул аухалын көрген билген адам болмады.

Аялберген енди өзнен өзи тынышланыуға мәжбүр болды. Ол өзін бираз басып, дем алып болғаннан соң Күдретке:

— Хеш болмаса өз машинамыздагы жигитлер менен танысып шығайық? Сен хәммеси менен сөйле! Таны! кимде кандай аухал бар? Қолдан келсе, оларға да жәрдем қылайық?! Кимге не керек? Соны бил! — деди Рейймост.

Машинадағы жауынгерлердің ауыр жараларлығынан ба я хәр қайсысы хәр қыйлы полктан болғандықтан ба биреу-биреуе

быйтанасылыгынан ба? Ямаса душпаннан катты коркып калганыгынан ба? Тап бүгүнкү күнгө шөкөм хөр ким кузовта жаткан орынларында бир-биреуэтери менен тилдесе алмады. Буларды бүгүн гана Полк командири капитан Рейимов хөрөкөткө келтирмекши болуп атыр.

Караматов бурында азыкөм машинадагылар менен елпеп тилдесип кийтыр. Сонда да бүгүн Рейимовтың өтүниши бойынча эсиресе, оның көз алдында раслап бир төгдирилсе дослары менен гүрүндөсүгө карады. Хакыйкаттан да хөмө айыр жарадар, оның зарпыда азымышык эмес. Оның үстине душпан менен айыр сауашта барыгы есенкйрепте калган. Көби орыс, калганылары грузин, түркмен, Украин, Белорус жигитлери экен. Күдреттин олар менен гүнин кузовта бир мүйшөтө жатып Аяпбергенде толык тынлап атыр. Машиналарды карауылап жүргөн немец потрульериниң машинада не аухаллар болып атырганыкларынан хабарыда болмады. Оларга ең баслы нөрсө, шауқым болмаса, адамлар машиналардан түсип кашпаса я шауқым шыгармаса болды.

Аяпберген есине келгели гана ауырган жерлерин биле баслады. Эсиресе, оның оң колы шыдаптар эмес. Ол шеп колы менен жаралы колын ушлап көрөп атыр. Ок тийген жерден төменги жағы тап колдың саусақларына шөкөм жаңы жок. Хеш нөрсени сезбейди. Ок тийип, сүйекти сындырып кеткен жеринен оң колы ериксиз онга, солга карай тауласан тауланыды да. Жаздың күни ысы болганыктан, эсиресе, жара ашык турганыктан ба, ок тийген жер ширегенде болуы керек, жаман ийилсинипте кеткен. Оған офицердин өзиниң колыннан келер илажы жок. Бирак сызлатып шыдаптай ауырыпта баратыр. Ол бул мениң басымдагы күн машинадагылардың барлыгында да бар шыгар деп ойлап кояды.

Таллиндеги немец командатурасының қасында жарадар эсирлер тийселген машиналар хеш қозғалмастан бүгүн еки күннен берли туршыты. Күннің ысыылығынан ашык далада машинаның кузовында жатырған, отырған жарадарлар ушын хөр бир саат бир күнге татып тур. Ючукстен де хабар болмай кетти. Геүгим түсип еди, Ючукс келди. Оның келіуі машинадагы жарадарларга хөммеге кууаныш бағышлады. Өйткени, бул сапарыда оның дорбасы нанга толы келди. Бүгүн дорба өткен уақытлардағыдан байырак экен. Дорбада нанда, мөйекте, колбасада бар экен. Күдрет оларды дөрхал адамларга таратты. Олар бул сапары да оннан суу талап етті. Ючукс бул ретте тез кетип сарқум менен бир шелек суу алып келди. Ол машинада отырар отырмастан: Аяпберген:

— Ючукс мен сизден не өтүниш етип едим? — деп сорады.

— Ядымда! Мен врач тауып сизди өтүнишиңизди оларга айттым.

Бирак, граждандар менен ислесетуғын врачлар сизлерге жақынласа алмайды экен, бул бир, екіншиден врачлар түнде келип көрөп, жәрдем ете алмайды экен. Олар жараны өз көзлери менен көрөулери керек экен. Соннан сон жараның түрине карап хөрөкөт етиу керек қусайды. Болмаса көрмей турып емлей алмайтуғынылығын билдирди. Сол себеппи олар сизлерди аяп атыр. Олар колдан келер илаж жок екенлигин сизлерге жеткерің деди — деди Ючукс.

Аяпберген оның гөгин тынлап болып, онша көп ойланып турмай-ак:

— Ючукс?! — деди Аяпберген. Сизден өтүниш?! Егер сиз көргөн врачлар шыгнан бизлерди аяп атырса, сиз дөрхал соларга жетиниз? Бизлер 111 адам, төрт машинада қырылыуға келдик. Хөмме ауыр жарадар. Бизлердиң ауухаларымызды жеңиллетуіге калай болмасын олар бизлерге жәрдем қолларын созсын? Душпан қолындагы бизлердиң ауухаларымызды жеңиллетуіге бар мүмкиншиликлерди қарастырсын. Хөмме жерде граждандарға хызмет қылатуын врачлар, әскерий хызметтегі врачлар менен байланыста жасайды. Олар менен бирге ислесуіге хақылы. Оған олардың бир көсіптеги адамлар болганығы ушын мәмлекет барлық мүмкиншиликлерди жаратып қойыпты. Басқаша болуысы мүмкин емес. Сол себеп олар бизлер ушын, өз Уатанының адамлары төгдірлери ушын ойлансын. Олар әскерий хызметтеги врачлар менен байланыс жасасын. Бизлерге жәрдем етсин. Сиз бул жерден тез кетиниз! Врачларды тауып алыңыз! Бизлердиң өтүнишимизди оларга тез жеткер достым. Врачлар бизлер ушын барлық мүмкиншиликлерди қарастырсын! Сиз не хабар болса да, бизлерге усы жерге бүгүн келип жеткер, достым?! Бизлерге усы хызметти ислеп бер, өтүниш!!

Буны еситип Ючукс машинадан түсіу менен болды. Күдрет оның дорбасын қолына услатты. Жерге түсіп болғаннан сон, оған адамлар сарқум менен шелекти қолына берди. Ол қараңғы түннің қойнына сиңип кетти.

Басқа машинадагы адамлар менен хәзир хабарласуыға хал жок. Аяпберген менен Күдрет хөмме машиналарға да жеткендей бир нөрсө келген шыгар деп шамалап ойлап қойды.

Балтик бойының түни сондай салқын, сондай жанына рөхөт бағышлайды. Төбият адамзат ушын барлық мүмкиншиликлерди жаратып турған менен ауыр жаралы болып, душпан қолына тирипдар болып турған азабы хөммеге өтип турды. Илажсызлыктан шыдайсан, Шыдамауға илажында жок.

Машинада бир Аяпбергенге уақыт өтпей атыр. Егер ол өзи козгалын жүре алкандай болганда баска еди, хэзир онын басына түрли-түрлү ойлар келип кетип атыр. Ючкус жок. Оннан ол жақсы хабар күтип тур. Ол өзинен-өзи не себеп набыт боламыз — депте сөйлөнип кояды. Ол ашык аспандагы жұлдызларгада карап кояды. Ол танның атыуына канша уақытлар калганынын жұлдызларга карапта шамалайды. Ол картаграфия илимин жақсы ийлеген офицер еди. Ючкус жок. Аяпбергеннин шамалауы бойынша таң атыууга эле бир аз уақыттар бар. Эле Ючкус келер-ау деп ол дөмөдарда болып жатты. Ол офицер болганынын себепи, душман колында турган менен эле Уатанымиздин топырагына шыгып кеткенимиз жок. Сонын ушын не себептен өз улары ушын ед, елгини, халык халыкынын этпес екен деген ол үлкөн үмнт пенен ойлап турды.

Тап таң атардын алдында Ючкус келди. Онын келиуи Аяпбергенге куаннш багышлады. Оны түни менен күтип шыдамы кетип туран Рейимов:

— Ал не хабар бар? — деп сорап коя берди.

— Хабар сондай! — деп баслады Ючкус гөпин — мен врачларга бардым. Ол жерде сизлердин төддирлериниз жөнинде үлкөн ойласык болды. Олар сизлерге жәрдем беруудин еки варианты үстинде жумыс кылды. Биринчиси, машинадагы адамларды алып, немешлерден оларды жасырып саклауды ойласып көрди. Оны ислеу мүмкин емес экен. Себеби, көп адам, 111 адам оларды сонша адамларды жасырып саклау мүмкин емес деп тапты. Екинчиси, граждандарды врачлар немешлердеги өскерий хызметтеги врачлар менен байланьы жасау ушын түни менен соларга барып келди. Мен соларды күтип кешигип калдым. Олар менен сизлерге ертең берсе кылыуга келиссе керек. Ертең сизлерге ол өскерий хызметтеги жүрген врачлар келеди. Бирак олар сизлерге калай жәрдем кылады, ол жагын олар маған айткан жок. Неде болса, ертең олар төрегини сизлердеги бир нәрсе болады. Енди соны күтөсиз. Өне сизлерге сол хабар. Ал таң болса агып кетти. Мен кетемен — деди Ючкус.

— Яқшы рақмет! — деди Аяпберген.

Ючкус машинадан түсе баслаганда Рейимов оған:

— Ючкус ертең бизлерден хабар ал? Достум! — деп оған өтинини етип калды. Онын кетип баратыры:

— Эдбетте! деген гөпин ғана еситилип қалды.

Аяпберген қасындағы өзи менен тилектес досты Караматовка:

— Ал ертең не болар екен? — деди ол.

— Көйдем бир аллатала сакласын?! — деди ол. Аяпберген:

— Неде болса, маңлайға жазылғанды көре беремиз. Душман колын-дымыз — деп карап жатқаннан хөрекет еткенимиз жақсы шығар.

Аяпберген менен Құдрет бүгін өрели танды уйкламай өткерди.

Таң атты. Күнде шықты. Командатараның айнасында турган катты сөйлөтуын радио бүгінде кешегі бир гапти күндегиден көбирек кайталады. Сол бир мөлжын гөп. Онын бул гөпине кайгырғанда, корьқанда, куанғанда адамлар болған жок.

Сәскеге таман немец командатурасынын қасына хәр қыйлы машиналар келе баслады. Хәр қыйлы званидеги адамларда топланды. Гауырды көбейди. Бүгинги бул жердеги пайда болған хөрекетти машинадағылар күтип жатты. Көп мәхәллерде бир аз үстилерине ақ халатлар кийген адамлар жарадарлар жатқан машиналардын қасына келди. Жөне бир уақытларда машиналарды жолдан шығарып шетиректеги бир ағашлардын астына алып барғызды. Бир семизшик адам ол жердеги немец солдатларына хөмме машиналардын кузовларынын бир қаптаптарын ашыуды тапсырды. Кузовлар ашылғаннан соң оның ишиндеги барлык жарадарларды бир жерге жыйнап, қатар отырғызыуды, отыра алмайтуғынларын жатқарыуды буйырды. Бул буйрықтан кейин немец солдатлары шеттен жарадар адамларды сүйреп ерикис тартып машиналар түсириуге карап еди. Сол ақ халат кийген семизшик адам солдатларға:

— Абайлаңлар?! Жарадарларды мәжбүрлеменлер?! Булар урыста ауыр жарадар болған адамлар! Буларды дезинфекциялауымыз керек, абайлаңлар! — деп оларға төртип берди. Оннан кейин барып солдатлар жарадарларға абайлап карауға қаралы. Хөммени бир жерге жыйнады. Енди ол семизшик ақ халат кийген адам жарадарлардын алдына келип:

— Сизлер он үш-он төрт күннен берли бизлер басып алған территорияда машиналар менен киятырсызлар. Бул территориялар енди бизлердики. Сизлер жараларсызлар. Жол жөнекей инфекция жуқтырып киятырсызлар. Бүгін еки-үш күннен берли Таллин қаласында тұрсыз. Қаланың халқы барлык жер сасып кетти. Сизлерден қалаға инфекция тарап атыр деп халык шағым қылып атыр. Олардың айтқанлары дұрыс. Сол ушын сизлердин өзлеринизди, сизлер минген машиналарды хэзир дезинфекция қыламыз. Дезинфекция қылмасак болмайды. Еле сизлер белгиленген жерлерге барып жеткенге шөкем канша ауыл, қалалардын үстилеринен өтөсизлер. Ол жердеги адамларға бул сықлыныздан сизлер кесел жуқтырасызлар. Сол себепли сизлерге хэзир дезинфекцияны баслаймыз. Сизлер оны көлейсизлер ме, көлемейсизлер ме ол хаксында сизлер менен сөйлеспеймиз. Сизлер менен хэзир профилактикалык

жумыз апарамыз — деди ол. Сейтип болды да, ол өзинин қасында турған бір топар адамларға:

— Қәне сизлер машиналарды дезинфекцияланлар — деп буйырды, өзи жарадарларға қарап:

— Мен Фридрих Волф деген инфекционист врачпан. Талтиндеги немец жауынгерлик госпиталдың инфекционист бөлімінің баслығыман. Меңіз қасымда хирург, терапевт хәм меннен де басқа инфекционист врачлар, санинструкторлар, санитарлар бар. Хәзір өзлеринизди де бир-бир көзден өткеремиз. Шатак-патак қыламыз деп ойламай-ақ койыңлар? Бәри бир тыңламаймыз. Германия соңдай таза халық. Машиналарда инфекция тарататын ауырыуларды елатты пунктлердің үстинен алып жүріуге болмайды. Әсиресе, жарадарларды ашық машиналар да алып жүріуге болмайды. Сол ұшын сизлерди емес, сизлер арқалы адамларға жуғатуғын кеселликтердің алдын аламыз — деп ол хәммеге ескертти. Сейтти де өзи бас болып жерде жатқан, отыран ауырыуларды шетинен көре баслады.

Бұл ислердің қандай ислер екенликлерине тек биринші машинадағы адамлар ғана қанық еди. Басқалары бұл ислерге аң-таң! истин ақыры не болатуғындығын билмейди. Врачлар жарадарларды шетинен көрип қиятыр. Шетинен емлепте қиятыр. Қимге укол салып атыр. Жараларынан инфекция таралмасын деп көп адамлардың жараларына дәри жағып биңт пенен оны байлапта атыр. Гезек Аяпбергенге келди. Ең әуеле оның қолын көрип, оқ тийген жерден ширип қыйылып түсип қалыуға келгенлигин көрип, ол өзиниң иштен қыйланған түрин билдирип бир басын шайқап қойып, врач оқ тийген жерден салырап турған қолды кесип таслады. Кесип алған жақты капитанның өзіне көрсетти.

— Енді қолдың мына жағы керексиз болып қалған. Бұл жағы мында көрип турсыз көп-көмбек болып кеткен, шириген деп кесип алған қолды қапталға таслады. Оннан кейин Аяпбергенге көп укол салды. Кесилген қолды жақсылап танды. Және оған еки күн жейтуғын таблетка дәрилер де берди.

Сол күни кешке шекем жарадарларға усындай үлкен профилактикалық жәрдем көрсетилди. Врачлар жумыслары питкеннен соң жөніне кетти. Жарадар солдатлар оқ тийгели биринши мәртебе медициналық жәрдем көрип, тап сол шөптин үстінде азанда келип жатқан жерлеринде түни менен уйклатпа шықты. Бірақ, бұл бизлердин исимиз еди деп ол адамларға Аяпберген де, Қудретте тис жармады.

Түнде бұл жерге нан, қолбаса, піскен карточка алып кешегі адамлар және келди. Олар менен Ючкуста келди. Оған Аяпберген менен Қудрет бар алғысларын жәриялады. Ергеніне түсте жарадарлар машиналарға қайта тийелип алға қарап жүрисиң дауам етті. Және олар бес күн машинада жүрди. Өткен сапарыдай қайтып буларға профилактикалық жәрдем көрсетилмеді. Кеште автоматлы әскерлер менен орап алынған, тикенли сым менен қоршалған үлкен концертгерге машиналар менен келип кирди. Машиналар тоқтағаннан немец солдатлары жууырысып келип жарадарларды кузовтан сууырып алып жерге қарай ыдақтырды. Қим қайсы жерге түссе, сол жер өзиники болып сол жерде жатты. Машақатлы өмирлердің үлкени енді басланатуғынлығына олардың көзи жетти.

Рейимовтың өткен сапарғы медициналық профилактикадан соң аухалы бираз жақсыланған еди. Немец солдатлары бүгін оны машинаның кузовынан ериксиз жерге сүйреп шығарып таслады. Бұл аухалды көрип капитан душпанның хәмме уақыттарда мейримсиз екенлигин және бир мәртебе көрди. Және бир жағынан әпиуайы адамлардың олар алдында не жазығы бар. Қанша душпан болсаң да, әпиуайы адамлардың аты әпиуайы-де! оларды жиіажиксиз жәбирленуіне рехими келмеуи бұл қалай деп болып және өзинен өзи оған ойлануыңды да, тап бұл хакқында қыйланыуыңды да керети жоқ деп қойды. Себеби, булар барлығы фашистлик төрбия көрген, фашистлерге хызмет етип жүрген адамлар-де! — деп ол жуумақ шығарды.

Келип түскен жери бир кең майданлык. Түрине қарағанда бұл жер бурын егислик жер болған ба? Жүрген, жатқан адамлар көп. Түрлерине қарағанда булардың барлығы да немецлерге әсир болып түскен адамларға ұқсайды. Көби совет солдатлары. Көби Венгерме, Чехпа? Румын бе? Поляк па? қулласы хәр қыйлы түрдеги жауынгерлик белгилердеги адамлар. Түрине қарағанда европаның барлық жерлеринен адамлар барма деп шамалады Рейимов. Көп күнлерден берли бұл жер адамлар жыйналып атырса керек. Себеби адамлардың сықыллары төмен. Шаппары уулар-дуулар. Кийимлери кир, жыртық-жыртық, алба-дуба болып қалған. Қарап турсан қим бастан, қим аяқтан, қим қолдан майып. Хәммениң түрлеринде бир адамшылық сықыл қалмаған, хүрейлери ушқан жанлар. Көп адамлар жерде жатыр. Көп тилтик жүргенде адамлар бар. Тумтұс тикенли сымлар менен қоршалған. Олда жүдә бір узак-узакларда қорадай болып тартылған. Оның дөгерегинде қолларына ийт ұслап, автомат асыңған немец солдатлары. Кешке қарап тикенли сым менен қоршалған майданға қораны жағалап электр сымларын тартып лампочкалар орнатқан екен. Геүгим тартпай-ақ оларда жылтырап жанды. Бірақ олар толық

емес, гүнгирт жанып турды. Лампочкаларда тап бул жердеги камаудын адамлардын кейпиндей. Оңша жаркырагата турган жок. Капитан бул жерге келип машинадан ериксиз жерге түсүп жаткалы дөгөргиндеги көзү көринген уақыяларды байкап карап, оның көргөн билгени түсінгени, усы уақыялар еди. Оның шамалауынша немецтердин басып алган жерлеринен исленген дала концлагери болуыуы итимап.

Капитанның қасына хәммеден бурын көп күндерден берли оның менен сырлас болып қалған ең жақын досты Құдрет Караматов келди. Ол Аяпбергенди көрип:

— Қалайсаң достым? — деп оның аухалын сорады. Капитан:

— Көрип тұрсаң ғой?! — деп оның сорауына капалы кеуили менен жуауап қайтарды.

— Биз қай жақларға келдик?

— Қай жақларға келгенлигинди еле көресен. Көрмей тұрсаң ба, бул жердин қандай жер екенлигин?

Бул гәптерди еситип Құдрет бираз уақытларға шекем индемеди. Көптен кейин барып ол жәнә:

— Аяпберген бизлер менен келген адамларда сол келген машиналарынан сүйреп ылақтырып, таслаған жерлеринде тым-тырыс жатыр — деди Құдрет.

Капитан достысының бул гәпине анау-мынау деп тил қатпады. Оның үстине ол аухаллардың барлығын капитанның өзиде көрип аыр.

Геүгим түсип кетти. Лампочкалар тек тикенли сымлардың басларында ғана жанып тур. Тикенекли сымнан тартылған қораның еки жағын лампочкалар бир-еки метрдей ғана жерлерди жақтарғып тур. Лагердин иши адамлар жатқан жерлер тастай қараңғы. Қоршалған тикенли сымның сыртқы дөгөргети немец солдатлары менен қоршалып тұрған-лығы белгили болып тур.

Хәзир бул жерде машинадағыдай емес, бир-биреу менен сөйлесип алуға толық мүмкиншиликлер бар. Құдретов бурыннан-ақ Реймовты бир көриуден-ақ бул қуры әпиуайы жауынгер емес ғой! — деп ойлаған еди. Оның үстине машинада қиятырғанда жол жөнөкөй оның адамлар тәдирлерин ойлауы, әсиресе, Таллиндеги адамлардың қырылып кетсеуи уышын түрли-түрли жағдайларды ойлап табыуларына карап Аяпберген бул бир әпиуайы инсан емес. Қудиретли инсанғой деп Құдреттин ойлап қиятырғаны рас. Ол бүгинги бул еркин сөйлесіуіге болған пайаттан пайдаланып Караматов Аяпберген менен шын кеуилинен бир сөйлескени келип гәп баслады.

— Достым Аяпберген, бизлер барлығымыз бир ғәрийшлик қалға түсип қалдық. Бул бир алладан шығар. Ата-бабада қудалан бийхүжим ис болмайты дейтуғын еди. Неде болса, сөйлесип жатайық? — деди қасына келип жамбаслап жатып атырып Құдрет.

Рейимов оған гәпиниң изин айттырмай ақ:

— Сенин кейиң қашып, жүде рууһың түсип турма? — деп сорады оннан.

Достысының бул гәпин еситип Караматов шоршынып кетти. Себеби, оның айтқан гәпине ылайық жүде қатты қолайсыз, өз гезегинде оғанда сауал берилди.

— Жок! Жок!!! Мениң айтайын дегеним ол емес еди — деди әжепшенип Құдрет.

— Хе?!

— Бизлер сизлер менен көп күндерден берли ауыр тәдирлерди басымыздан кеширип қиятырмыз. Жөн жосақ жолда да сорастық та. Мен Ферғанадан, сиз карақалпақстаннан екенсиз. Бул хәзир урыс жағдайы, әсирлик болқим сизге, маған уақытпа қубылыста болар. Концлагерь болса да бул жер бир ашықлық майдан екен. Өз адамларымыз болса да машинада душпан аңғып тұрғаннан кейин ашылысып сөйлесе алмадық. Мен достым соны айтып атыр едим — деди Құдрет.

Жолдасының хәк кеуили адам екенлигин Аяпберген қашпан-ақ билди. Бірақ ол көп нәрселерге қапа еди. Бириншиден, Полк командири болып турып, душпанға полкти берип алды. Бул оған өлим менен барабар еди. өзиде душпанларға әсир болып түсип қалды. Оның үстине ол он қолынан айрылды. Бир қанатыннан айрылғаннан соң қалған бир қанатын менен не қылыуың мүмкин. Ол өледі екенмен деп өлимнен қорқып қиятырған жок. Усындай өмирдеги болған қолайсызлықларға қапа еди. Бул қолайсызлықларға оны гириптар еткен нәлетий урыс, нәлетий фашизм. Буннан еңди адам қалай өш алыуы мүмкин деп ол есине келгели бәрхә ойланып, қыйланып, оның ишки рууһый дүнясы көп күндерден берли жаралы екенлиги рас. Сол себепли гәзепли кеуилге досты Құдреттин “бизлер барлығымыз бир ғәрийшлик қалға түсип қалдық” — деген гәпи батып кеткенлиги батып кетти. Достының кеулин түсінген Рейимов дәрхал ақ өзіндеги қолайсыз кейипти бирден өзгертип:

— Мени кешир достым, Құдрет?! — деди ол.

Құдретте қымбатлы, қараматлы адам деп ойлап қиятырған адамның кешир достым деген гәпин еситип жибисейли деди хөм:

— Сизде мени кешире гөр достым? — деди ол.

Енди барып, бул гәптерден соң кеуиллердеги гапгулалыклар кеткендей болды. Достынын жашыраған кеуилин сезген Караматов:

— Аялберген достым?! Бир күнде болса, тири жасайык?! Тилге келгендей халымыз болса, бир-биреуге түсинисип жасайык? Әсиресе, душпан кылында ауыз биришилик пенен жасайык?!

— Дурыс! — деп оның төпине келисим берди Аялберген.

— Концлагерьге дус болдыкпа дейми?! — деди Күдрет.

— Бул жер эле маған жумбак. Бүгін бул жерде жатып шыгайык?!

Ертен азанда — деп болып қасындағы адамларды басы менен нускап мынау адамлар көп. Бул жердин қандай жер екенлигин билермиз?! — деди Аялберген Күдретке

— Боппы!

Буннан кейин екеуи жерде жаңбаслап жатып сөйлесіуге қаралды. Жаздын күни. Түнгі табиғат хәммеге теңдей рәхәтін сеуип тұр. Жатқан жері бурян егин етилген жер, хәзир кеуип қалған. Бул жағынан жүре алмайтуғын адамларға жақсы. Бирге келген 111 адамларда сол таслап кеткен жерлерінде жатыр, машиналарда шаршағанда болыуы мүмкин. Бүгін бул екеуиде олардан хабар алмады. Енди екеуи ғанасы ғана гүрриндесіуге қаралды. Өз жолдасын сөйлетиуі ушын Караматов әуели өз өмир тарийхын сөйлеп беріуді макул көрди.

— Достым төгдйир екеумизди жолдас етті-деп баслады гәпін Күдрет, — Мен бағылда сизге айттым. Ферғана областының Балыкшы районынанман — деп. Балыкшы районында ата хәм бар, анам хәм бар. Ол жерде еки ним, бир қарындасым бар. Мен өзим 1936-жылы Қокан қаласында Педагогикалық техникумды пїткердим. Ауылда орта мектепте муғаллим едим. 1939-жылы өз арзам менен Қызыл Армияда хызмет етиуге келгенмен. Ол жылларда Армияда хызмет етиу адамларға ким-кимге болса да, үлкен бахыт еди. Ленинградта саперный батальонда хызмет қылдым. Үйге қайтайын деп тұрғанда урыс басланып кетти. Мине енди аухалымыз! — деп Күдрет қасындағы достына өз өмирбаянын сөйлеп берди.

Енди Аялбергенде өз гезегинде өзи хакқында достына айттып беріуге қаралды:

— Мен 1908-жылы тууылғанман. Ауылда бесинши классты пїткердим. Соннан 1929-жылы Төрткүлде педагогикалық техникумды пїткердим. 1933-жылы Қасым Әуезов деген киши совнарком еди. Сол кишини кенеси бойынша Ленинград университетине оқыуға келип кирдим. Оны 1939-жылы пїткердим. Сол жылы мен сол Ленинград қаласындағы жауынгерлик училищедә муғаллим болып қалдым. Оннан Ақфинлердин урысына катнастым. Ол женис пенен тамам болғаннан соң қайтып

училищеге келдим. 1939-жыллардың ақырларында Германияда фашистлик топтарлардың пайда болыуы себепши бизлердин көбимизди жауынгерлик училищеден алып Қызыл Армияны кадрлар менен бектемлеу мақсетинде И.В.Сталиннің буйрығы бойынша хәрәкет етиуши Армияға комсостав қылып жиберди. Мине сол жерде бир ярым жыл ислегенимиз жоқ, урыс басланып кетти. Соннан мынау аухалымыз достым — деди Рейимов.

— Сиз университетти пїтирип Қарақалпақстанға қайтпадыңызба? — деп сорады оннан Күдрет.

— Бизлер Ленинград университетинде оқып атырғанда университеттин әскерий кафедрасында мынандай бир мәселелер бар еди. Университетти пїтирип Советлер Соказының өзин қалгетен бир әскерий округинде бир, я бир ярым жыл хызмет қылып беріуиң керек деген шертнама бар еди. Бирақ ол ерикли еди. Мен сонда шертнамаға келисим бердим. Ленинград қалалық жауынгерлик округи менен шертнама дүзидим. Өз ерким менен Ленинград қаласындағы әскерий училищеге муғаллим болып қалдым. Мен университеттин шет тиллер филологиясында немец тили факультетин пїткердим. Бул кәсіптен ол жылларда улуыма әскерий училищелерде кәнигелер жоқ еди. Сонылықтан да мени жүдә жақсы қабыл етті. Оның үстине бизлер бул әскерий училищеге хәр түрли жумыслар менен университетте оқып атырғанда келип тұратуғын едик. Сонда биринши классты кийим кеншек аўқат пенен хурсанларды хәм училищениң муғаллимлерин төмийиндейтуғын еди. Бизлер соғанда қызықтық.

— Кемпир, ғарры ауылда бар ма еди?

— Бар!! Балалықтә! Болмаса, өзимизде Қарақалпақстанда института бар. Және де, ол жылларда жаңағы өзин айтқандай егер сен Армияда хызмет еткен болсаң, саған хукиметтин үлкен исеними болады. Кәлеген басшы жумысларға гүманланбай қоя береди. Соғанда қызықтық.

Булар екеуи бүгін ғана адамлардан аўлак бир сөйлесип балық сууға киргендей болып атыр. Жүдә еркин көп сөйлести. Олар бүгін тап ағайын адамлардай уйпаласты. Етиндеги жараларын да ұмытты. Бүгін тап көзлери илинип уйқыға кеткенше сөйлести.

Концлагерьге бурынғы 41-полтын командири Орлов Василий Васильевич келди. Оның менен бирге 2-Балтика Округиниң баслығы болыуы керек узын арық ат жақлы подполковникте келди. Капитан оларды көриуден, олардың алдына шығып өзи менен, полк пенен болған барлық уақияларды билдирмекши болып еди, жауынгерлерше өз полкниң бурынғы командирине хұрмет көрсетпекши болып еди, оң

колы жок. Не кыларын билмей, сөйлөй алмай тыгылып, олардын алдында гириткилеп сасып калды. Неде болса, бир нөрселер айтпакчы болуп эди, оннан бууылган сес шыкпай калды. Айышпыман жолдас Капитан Василий Васильевич деп жаңа баслаганы ол:

— Саткын! Полк кайда? Акмак! Мен саған 41-полкти немецлерге курбан кыл деп тапсырып белим?! Акмак! Саткын?! Шпигон! — деп ол оң капталындагы кайсыча тагүлү кобрадагы пистолетти оң колы менен алып Аялбергенди тап маңлайдан гөзлөп атажак болды.

— Дурыс! Аг?! Обалым жок! Бирак саткын эмеспен! Аг! өлтүр! Саткын эмеспен?! Аг! Обалым жок?! — деп Капитан Рейимов жылап жиберди.

Капитанннң қасында жатқан Құдрет Аялбергенннң буулығын бастырыңғып бақырып, гө бақыра алмай атырғанлығынан өзиде оянып кетти. Жөне ол өз достын оятыуға асықты.

— Аялберген? Хә Аялберген?! Аялберген! — деп оны оятыу ушын өз қоллары менен жулқылап оны тартты.

Аялберген оянды. Оянан менен хәзир гана түсинде болса да өзинен бурынғы өз полк командирі менен ушырасуу, оның гөплері капитанннң да жети жүүресинен өтип кетти. Ол оянып болыпта:

— Мен саткын эмеспен! Мен олла саткын эмеспен?! Рас полктнң обалы меннң мойныма! Мен сиңнң алдыңызда да! Ұтатан алдында айышпыман жолдас капитан! — деп өзинен өзи сөйленип атты.

Ол бул ояңғанынан соң да айтқан гөплерин Құдрет еситип өзинен өзи әжелепнип оны аяп кетти. Ол капитанға:

— Түс көрдіңизбе? — деп сорады, оны азашлы ойлардан бөліу ушын.

— Оның бул сорауына Аялберген жууап бермеді. Оннан соң Құдрет капитаннан қайталап қайтып оған не болғанын сорап бермеді. Себеби, оның түсте көргенлигин оның бастырыңқандылығында билди. Оны бир жағынан аяды да. Оның қыйланғандылығы дурыс. Өйткени, полкти жауға берип, өзиде душпанға өсир болып түсип кеткенлиги оған қанша ауыр екенлигин ол биледи. Ол түсинип те қиятыр. Және де оның аршыл жигит екенлигин ол бастан ақ, бир сөйлескеннен соң ақ билген еди. Егер ол саушаса есин жойтағанында бөлким душпан қолына тири түскеннен өлгеним артық деп ол өзін өзи атыпта таслармеді. Бул расында да тап сондай жауынгер, сондай қахарман жигит. Бундай характердеги офицерлер жауынгерлик турмыста кемнен-кем ушырасады — деп Құдрет өзинше ишинен ойлап қояды. Енди оннан не болды деп сорап беріу оны езиуден баска нөрсө емес еди. Соның ушын ол капитаннан қайтып не болғандығын сорап бермеді.

Аялберген оянып толық өзіне келди. Түнннң қайсы уақатлар болғандығын билейин деп ашық аспандағы жарқырап көринип турған жұлдызларға бир қарап еди, еле танның атыуына көп уақытлар бар екенлигин билди. Басын жерге ол қайтадан қойды. Бирак енди капитанннң көзі илпінбеди. Жаңа гана түсинде көрген В.В.Орлов образы онын көз алдынан кетпеди. Екеуиннң бир полкта бирге ислескенлиги, оның қакыйқаттан жетик билімдан командир екенлиги, оның қактөйлиги, өз қарауындағы жауынгерлерге гәмхор, мехрибан екенлиги бәри-бәри көз алдына қуйылып келди де турды. Ол өз ата-анасында, өз ауылында адына алды. Өз елин көз алдына келтирди. Узақ ойлар менен айқасуу менен капитан бүгин танның қалған жағын уйықламастан ақ атқарды.

Таң атып, хәмме жерге толық жарық түскеннен соң узақ жақын-дағы хәдийселерге көз жуууыратты. Ол бүгин биринши мәртебе өз орнынан турды. Хәзир бар бедени өзіне азар берип турғандай емес. Шеп сау қолы менен оң қолының жулығын түсип қалған жерин ушлап-ушлап көрип еди, ол еле ауырады. Қасындағы Құдретке қарап еди. Онын еле уйқылап атырғандығын көрди. Бир нешше күнлеп бирге машинада келген адамлар да жатыр.

Ал бүгинги капитанннң хәзирги таңдағы байқауы бойынша тикенли сымнан исленген қора узақ-узақларға созылып кеткен. Бул жер жүде үлкен бир жығынның орны. Бул жерге жүде көп адамлар жыйналып қалған. Көп адамлар өз аяғынан түргелип жүр. Немес қасқылары тикенли сымды айланып жүргенлері де, айланып жүрмей ақ бир орында турғандарында көп. Капитан таң атқалы бул көринисти бақлау менен болды. Бирак буның не аўхал екенлигине еле түсинбей тур.

Күнде шашырап усынан шықты. Капитан жаслайынан тебиятты бақлауы машқы ететуғын еди. Ол бүгин де бул жерле күнннң шығуына жүде машқы қылып қарады. Капитанға жақын жерде бир топ адамлар бар. Оларда өсирге түскен совет адамлары. Оларда күн шыққан соң оянады. Оларда орынларынан турып қозғалып атыр. Аялбергенге соларға бир барып көрейин деген ой пайда болды. Ол түргелип жүриуі де көптен берли өрман ететуғын еди. Оған бүгин бир түргелип жүрип көрейин деген ой да пайда болды. Қасындағы жақын жердеги адамларға қарай жүрди. Жүрсе азмазалап жүргендей де халы барлығын сезді. Соның ушын ол өзи жүре алатуғындығына да қуанды. Бирден өзін зорламай аз аз дан адымлап жүрип отырған адамлардың қасына келди. Оларға жақын келгеннен соң капитан:

— Ассалаўма әлейкум! — деп бир шок жәмәәтке ол сөлем берди.

Олардан бир-еки адам ғана:

— Уәлийкум ассалам! Уәлийкум ассалам! — деп жай ғана жууап қайтарды. Аяпберген еки-үш метрдей оларға жақын келип тұрды.

Олардың ишинен бiреуi:

Хә Бахалар?! Оң қолды берiпсeң ғой?! — дедi.

Бул ғәлкe Аяпбергеннiң ашһуы келген жоқ. Ол ғәлкe капитан анау-мынау деп жууап та қайтармады. Себеби, капитанға бул жердегi не аұхал екенлiгiн билиуден басқа нәрсе қызықтырмайтұғын едi. Ал капитанның бақлауы бойынша бул жердегiлердiң барлығы совет солдаттары емес. Бирақ, совет солдаттары көбiрiктей көрiнедi. Өйткенi, көбiсi совет Армиясының жазғы формасында кийiнген солдаттар көп. Ал, олардың үстiлерi алба дулба. Кир. Барлығының да сақал шапалары өсiп кеткен. Көплерi қашшаннан ақ келген адамларға ұсайды. Қандай да ериксiз жасап атырған адамлар екенликлерi билинiп тұр. Бул Аяпбергеннiң келген адамларыңа совет солдатларынан неменiерге өсiрiп түскен адамлар екенлiгi көрiнiп тұр. Капитан буларға әжептенiп хәм хайран қалып қарап тұрып едi, отырғанлардан бiреуi Аяпбергенге:

— Кел? Кел? Достым?! — деп капитанды өзiне шақырды. Реймон оннан кейiн және еки адам атлап оларға жақынласты. Аяпберген бул топардың да кейiптерiн жүдә төмен көрдi. Сонда да ол:

— Жигитлер? Бизлер бул жерге кеше кеште келдик. Бизлер еле жатырмыз! — деп кеше машиналардан түскен жериндегi жатқан адамларды ол оларға басы менен нұсқап көрсеттi.

Отырған жигитлерде Аяпбергеннiң басынан аяғына бир түрлi болып қарап тұрды. Олардың ишинен бiреуi Аяпбергеннiң ғәпiне

— Билемiз, көрдiк! — деп қойды.

— Бул не аұхал? Сизлерден соны сорайын деп келдим — дедi Аяпберген.

— Мында кел, мына жерде отыр?! — деп өзiнiң қасына шақырды олардан және бiреуi Аяпбергендi.

Капитан оның отыр деген жерiне келип отырды. Ол келип отырғаннан соң ол киcи:

— Бул жер достым Немешлердiң концлагерi. Бул жер өзi Польшаның жери. Минe, көрiп тұрсаң немешлер көп жерлердi тикенлi сымлар менен қоршап концлагерь еткен. Әсiресе түскен жауынгерлердi, ол полякша, чехша, венгер ме, совет солдаты ма барлығын ұсы жерге алып келип атыр. Әсiресе, жақыннан берлi бул жерге совет солдаттарын алып келип атыр. Бизлердiң де сесiтүлерiмiзге қарағанда бул жерге жақында жети ярым мың адамды алып келип, ол әсiрге түскен

адамларды қоршап тұрып, аштан қыратуғын қусайды. Булда немештердiң жауынгерлик әскерий экспериментлерiнiң бир түрi болса керек. Мына адамлар деп ол қолы менен жүрген көп адамларды көрсетiп, — ұсылар тек еки күндегi бул жерге келген адамлар. Бизлерде Белоруссиядан кеше келдик. Әсiрлер жети мыңға жетсе, сол жети я жети ярым мың адамларды ашқа қамап өлтирiп көредi. Бул жердегi аұхал сол. Бул немешлер территорияларындағы Концлагердин ең жаман түрлерiнiң бири ұсы. Бул бәлеге сизлер, бизлер тап болғанбыз, достым! Бул жердiң басқа мақсетi жоқ. Енди түсiндiңiзбe? — деп ол ғәпiнiң изин сораяу менен бәнтлеп қойды.

— Түсiндiм! — дедi өстен ғана капитан.

— Түсiнсенiз сол бирадал!

Аяпберген отырған орнынан тұрып кетiуге мейиллестi. Енди бул жерде буның менен хеш кимнiң иси болмады. Ол азғана жүрiп өз адамларына келдi. Олардың кимi уйқылап атыр, кимi тек көзiн ашып әйтiуер жатыр. Аяпберген оларға қарап азына иркилип тұрды да және алдына қарап жүрiп кеттi. Капитан өзi менен бирге келген төрт машинадағы адамларды көрiудi есiн билгелi хәүес етеуғын едi. Соларды бүтiн бир көрмеге қәлем қойды. Оларда онша алыс емес, он-он бес метр жерде ғана жатыр. Ол өстен жүрiп ағаман да келдi. Қасларыңа жақынлап олар менен әуелi сәлемлесiп алды. Жатырған, отырған жүзден артық адамларды өстен бир айланып шықты. Олардан капитан хешкiмдi танымайды. Оларның да буның менен онша жұмысы болмады. Соның ұшын Аяпберген еле булар менен сөйлесiуге ерте екен деп ойлады. Ауыр тәдiрiге тап болып қалғанығына капитан шытылап бүтiн түсiндi. Ол ойланып-ойланып бул компанияда ең жақын тәдiрлес досты Караматовтың қасына айланып келдi.

Жаздағы үлкен егiслик майданлықтан немештердiң соққан Концлагерi бир-еки күннiң ишинде адамларға толып кеттi. Олардың ишинде дым оқ тиймеген сауларда көп. Өз аяғы менен лагердин арғы басы менен бергi басына еркин шауып жүрген адамлардың есап саны жоқ. Соңғылардың барлығы урыста немешлерге әсiр болып түскен совет солдаттары. Булардың ишинде солдаттар да, хәтте старшиналарда, офицерлер де баршылық. Буларда совет Армиясының хәр қылыл кәсiптiге бәлимлерiнен.

Адамның көплiгi Аяпбергенге енди лагердегi ким болса да соның менен сөйлесiуге мүкiншпiлик жаратты. Себеби, немеш патруллери иште кимнiң не қылып атырғандықлары менен олардың жұмыслары жоқ. Досты Караматов жууан санынан жарадар болғанлықтан Аяпберген

менен бирге жүре алмады. Ол бул жерге келгели бир орында жатып, бирак, Аяпберген канша Концлагерде оннан узаклап кетсе де, айланпай-айланып Кудреттин касына келип досту менен сөйлөсүп бир хөүриң билдирди. Аяпберген де Кудреттин адамгершилигин жокары бахалайды. Бул Концлагерде Аяпбергеннин буннан жакын досту да жок.

Реймов бир-эки күннүн ишинде жүдө төндөрланып кетти. Хөүир ол бул жерде адамлардын кейпин бактау менен бөнт. Онын ишинде не кайнап атыр. Ол хөммөгө белгисиз. Колынын кыйылып түскөн жери үлкөн кара шор котыр болып пипип киятыр. Бирак илаж канша көзкөрокү шолак болып калажак. Оны сол жагы бираз ойландырады. Улыўма басынын зөңип ауырғанында кеткен есабы. Сонда да гейде-гейде мыйы зөңип-зөңип кетеди. Концлагерге үйренскени хөмме менен эмес, жаксы кейипли-кейипли адамлар менен Аяпберген сөйлөсүүгө карады. Немецлердин жети ярым мың адамы емес, ал тоғыз ярым мың адамы усы Концлагерге камап аштан өлтириўди фашистлердин жобаластырганы раска айланып киятыр. Расында да үш-төрт күннен берли бул жерде осирлерге тамак жок. Гестапо хызметкерлери Концлагердин ишине улыўма жоламайды. Олар тикенли сымнын аржағында гейде-гейде жыйналысып турып-турып таркасады. Бержағынан шамаласан автоматтын оқларын саған каратып жибереди. Кырыласаңда қаласан! Ондай уақыяларда бул жерде гейде-гейде болып та тур. Оған басы айланпай турган жанда жок. Ал, бул жерде адамды мал шөлдиде көрмейди.

Концлагерде өлип атырғандарда көп. Олар көбинесе ауыр жараларлар. Өлгенлигин сезсе, лагерге машинада көп адамлар кирип, илмек темир менен өлдинти ийегинен илдирип сүйреп машинаға салып алып кетеди. Бул манда бундай уақыялар хәр күни болып турады.

Реймов үш-төрт күн болды Концлагердин басынан аяғына өзи барып аралап көрип жүрди. Бунда, орыста, еврейде, немецте, полякта, белорусти, венгерде, азияларда барлықахалықлардан да адамлар баршылық. Бирак барлығыда урыста осир болып түскен жауынгерлер.

Анық бесинши күн өткеннен соң ашық адамларды қысайын деди. Сол жердеги адамлардын айтыуларына карағанда гейде-гейде Концлагердин гейпара жерлеринен сырттан ишке аш адамларға буханка нан, пискен ғаз, мөйск ылақтырып турса керек. Бул да тек түнге қарап болатуғын қусайды. Ол ишке түскөн нәрселер сонша адамларға мурт майдай болмайды. Сонда да салағасы кетейин сол жердин халқы сыртта жүрип концлагердеги азап шөгиң атырған адамларға өз тилеклеслигин билдиретуғын қусайды. Расында да, бул уақыя бул жерде болып турған.

Капитан Реймовтын баклауынша бул иште хәр кыйлы көүпшли адамлар бар. Адамлардын көбиси бул жердеги немец фашизминен адамзат ушын жаман болғанлығына налыўды. Ал, гейпара биреулер өзинше азапта жүрсе де Гитлершил Германияны да мактайды. Епке келсе, усыннан босатса, биз немецлердин хызметлерин етер едик дейтуғындар да баршылық екен. Илаж канша қолдан келер етер шара жок. Концлагерде хөммөгө тең өмир-ашлықтан қырылып өлиўі ғана мүнөсип болып қалған. Бул фашизминин хөжүми алдлатала буның қандай қылып илажын табады ол белгисиз. Үш-төрт күн болшы, бул лагерге адам алып келиў тоқтабайды. Бәлким усы барларды бир аштан қырып алайық деп фашизм ойлапта турған шығар.

Реймов өзи менен бул концлагерге келген топарлар менен де жакыннан берли күнде-күнде келип тиллесип тур. Онын ойлауынша булардын руухый дуньясы бузық еместей, бирак аұхаллары баска жақларынн қыйын. Себеби, көплери өри жарадан, өри ашықтан қыйналып атыр. Тек шықпаған тири ғана жанлары бар. Ал, еси-түсин жойтып жатқанлары да булардын ишинде баршылық.

Жетинши-сегизинши күнлерге қарап растанда адамлар аштан өз орынларында түргелип тура алмай жығылуға қарады. Бир кеште геугим тартқан мөхәллерде, концлагердин ишинде бир шетте бир топар жыйналған адамларда шауқым шыға баслады. Бундай жағдайлар бул жерде жийи-жийи болыпта турады. Негедур төңдирлер бир болып турып, адамларда ауыз биришилик жок деп Аяпберген өзинше бундай қолайсызлықтарды сеситп я көрип турып, бундай хәдийселерге хайран қалатуғын еди. Бул сапыры бул мәселе брынғылардан өзгешелөудей көринди. Өлбегте, оған Аяпберген араласа алмайды. Сонда да ол не хакқинда болып атырған шауқым деп ол жерге жакынласып барып еди, бир топар адамлар бир адамды жағып бакырытып атыр. Кем-кем оның қатты ышкынған ашыды дауыслары шығып атты. Бара-бара ол дауыста сап болды. Ол жер қаранғы. Қаранғыда ол жерде не болып атырғанылығына Аяпбергеннен көзлери илмеді. Сонда да бир жерде бир шок адамлар ашыр-тапыр болып атыр. Не болып атырғанылығы белгисиз. Сонда да хәр қандай адамға адамның ислеп атырған жаманлығы расын айтқанда, Аяпбергенге жақпады. Ол бәлким биреулер өзлеринин жеккөрген адамын сабап атырған шығар депте ойлады. Егер адамның аяу сезимлери болмаса, урып өлтирүүге мүмкин депте ойлап қойды. Бирак, ол жерге Аяпберген бара алмады. Себеби, олардын барлығы бул ушын бийтаньс адамлар еди.

Ол уақыяға Аяпберген менен бирге қарап турғанда адамлар көп. Олардын да қайсысы оларға барып арашаға түсип атырған жок. Бирак

бул уақыяны Рейимов жүдө жеркеништи сезип турды. Оның қасынан бیرهу өтин баратырғыл:

— Несин қарайсан? фашист дегенлер ишінде бар! Жүр былай деп оны қолынан тартғы да Рейимовты қарап тұрған бағытынан өзгертіп де, өзи жөніне кете берди. Аяпберген оның изинен:

— Не болып атыр? — деп сорап қалды.

Ол Рейимовтың гөпине азғана иркилип туруп:

— Бیرهуи-бیرهуи жеп атыр! — деди.

Оның бул гөпине Аяпберген олда өзіндей жауыздықты жек көретүгін адам шығар деп ойлап қойды.

Ол гөпті айтқан адам және иркилип Аяпберген таман бир еки адым атлап жақын келип:

— Достым фашист тек фронтта ғана болады деп ойлама? Фашист ишимизде де бар. Рас бир топар адамлар бир адымды жығып жеп атыр! — деп айттыда ол және жөніне кетти.

Аяпберген оның гөпине хеш түсинбеди. Булда қайтып Кудреттин қасына келди. Ол келіуден Кудрет Аяпбергеннен:

— Не болды? Бир жауан қышқырған дауыс бар ғой? — деп сорады оннан.

— Билмеймен! Әй қарап тура берейин бе, қайттым — деди ол.

Буннан кейин екеуи отырып көп сөйлести, өзлериниң бир-бирине аш екенликлерин айтты. Капитан растанда усы жерде аштан өлмеркекениз? — деди. Бул жерде хеш зат жоқ. Жердеги шөптерди жей алмасан! Топырақты жей алмасан! Хақыйқаттан да олар хайран. Бул концлагерге бирге келген 111 адамның да көби жарасы қозыпта өлди. Көби көптен берди аш аштан да өлди. Көз алдына бул жерде адамлар растан ақ аштан өлипте атыр. Енди бул жерде усыдан артық булар арасында гөп болама?! Гөшлеринде тауысты. Уйқламақшы болып та жатты. Аш адамда уйқы болама?! Таң атапстан бурын ақ туруп күндегидей адамлар Концлагердин аргы басы менен берги басына жүре басалды. Таң раслап атып еди, концлагердеги хөмме адамларға бир алағадалық пайда болды. Адамлар бир жерге жыйналысып атыр. Ол жерде не аўхал екенлигин билиўге Аяпберген де келди. Аяпберген тек ашық қысып қиятыр демесен күннен күнге жақсы болып қиятыр. Расында да, кеше адамлар бир адамды жеп қойған екен! Қолын, аяқларын созып жатқан бир адамның узын сүйегі ғана қалыпты. Жерде шөплердиң үстінде қуры сүйек жатыр. Нәрсе гөши қалмаған. Хөмме оған қарап хайран қалысып тұр. Жөне де тұрған адамлар бул қалай. Адамды адам жегенин биринши мәртебе көргенимиз деп атыр. Жердеги жука шөптин үстінде

узын скелет күн шыққанша созылып жатты. Неде болса, бүгін концлагерде таң қаларлық уақыя болды. Ети жоқ созылып жатқан сүйекти хөмме келип көрип атыр. Расында да, қарар көзге, еситер қулакқа бул хайран қаларлық уақыя болғанлығы рас.

Күп шықты. Бул жерге бүгитин гестаподан еки машин адам келди. Олар концлагердин ишінде машиналар менен кирип тап түнде етин жеп, сүйегин қалдырған жерге туспа туўы машиналар менен келип тоқтады. Олар ети жоқ созылып жатқан адамның сүйегин көрди. Оларда бул уақыяға хайран қалысып туруп еди, концлагердеги бул жерге жыйналып келип тұрған адамлардың ишинен бیرهу айрылып шығып келип гестапоның баслығына:

— Ақ силер бизлерди аштан өлтirmeкши болып бир жерге, бир нешеше күн берли карап қойыпсызлар. Мыне мына ишимиздеги кара төнлилер бүгін түнде бир адамды жеп қойды. Булар бул концлагерде енди аштан өлмейди. Енди бизлерди усындай қылып шетимизден жей берди. Бизлер енди олардың тирилей жемтиги боламсы. Усы дурыспа?! Көне бизиң улды Германияның, хөрметли Пурердин адалатылығы?! — деп тез-тез айттып-айтып болып адамлардың арасына ол кәйтип сиңип кетти.

Оның бул гөпин еситип гестапоның начальнигиниң расында да қатты қәхәри келди. Ол өз адамларына:

— Көне, концлагердин ишиндеги барлық әсирлерди ақ денелилерди бир бөлек, кара төнлилерди бир бөлек тез сапка тартып таслаң! — деп буйрық берди. Лагердин иши ақ денели, каратени адамлар болып еки айрылып сапка тартылды. Еки рендеги еки түрли адамлар еки топарға төрт-бес қатардан дизилип лагердин ишинде узақ-узақларға созылып кетти. Каратөнлилерде концлагердин ишинде айрылып, өз алдына сапка тартылғанда ақ төнлилерден көп болса, көп болды да, аз емес екенлиги көринип турди. Булардың алдына гестапоишылар шыдамсызлық пенен арман-берман адамды урып жүр. Гестапоишылар даладағы концлагерди қоршап адамды урып жүр. Гестапоишылар даласындағы концлагерди қоршап тұрған солдатларына да ишке шақырды. Сап тартып тұрған кара төнлилердин алдына хәр бир бес метрден бир-бир автоматчиктен қарсы қойды. Оннан кейин атыўға таярланыңлар! — деп оларға буйрық берди. Оларда қолларындағы автоматлардың затиборларын шақырлатып қолындағы автоматларын атыўға таярлады.

— Атыңлар?! — деп буйрық берди.

Концлагердин ишин жаңлатып автоматтың дауыслары жер жарды. Көкиректен автоматтың оғы өткен каратөнлилер табанда жан тапсырды.

Реймов сапқа тартылған кара төңгилердің артында бесінші қатарында тұрған еді. Ол қыралған адамдарды көріп атылып атырған адамдардың алдына шықты:

— Атақанды тоқтатыңдар?! — деп бар дауысы менен ол гестаповшыларға бақырды. Ол немісшепел бақырды. Оның неміц тилинде ышқырып бақыруы өмірінде бірінші мәртебе еді. Буны көріп гестаповшылар буған келе қалды. Атылуы тоқтады. Гестапонның хәм Концлагердин начальниги де келди. Аяпберген гестапонның начальнигине:

— Гәпке ерип жазықсыз адамларды қурбан қылмаңдар? Булар мусылманлар? Булар адамды тирилей жемейди. Адамды өлгенде де жемейди. Улыұма мусылман әулады адам жемейди. Адамды түнде жеген ақ төңгилердің ишинен өзлери. Мусылман дегенлер олар сондай халық, адам түе харам өлген малдың гөшин жемейди. Шошканы харам деп жемейди. Сизлер сынамақ ушын шошканың гөши деп усы аштан өлейин деп атырған мусылман адамларға берип көринлер?! Олар аштан өлсе өледі, ал шошканың гөшин жемейди. Мусылман деген сондай халық. Түнде өзлерин тирилей жеп қойған адамлар, олар хасында жауыз нийетли хайуан усаған адамлар. Оны хайуан менен тендей адамлар жеген. Сизге мына қаратөңгилер жеди деп жалғаннан айтты. Сизлер жазықсыз буларды айырып қырмаңдар?! Түсиніндер?! Дүньядағы халықлардың ишинде тек мусылманлар ғана адам жемейди! Бул жерде өлсе, солай олар аштан өлип кетеди! Өтинемен жазықсыз оларды айырып қырмаңдар?! Сизлерде адамсызлар?! Обал болады! — деп өзиде жаннан кешип, Аяпберген жыйналған гестапонның алдында шыжа-пыжасы шыгып сөйледі.

Гостапонның начальниги оның гөпин тыңлап болып. Ол өз фашистлерине оң қолын көтерип:

— Атыуды тоқтатыңдар! — деп буйрық берди.

— Және атыуға таярланып тұрған Армия қолларындағы автоматларын көзеп тұрған жеринен қайтарып алып, ийинлерине салды. Атыу тоқтады.

Реймовта өзін тәуекелге салып бул жерде неше мың адамларды әжел аузынан алып қалды. Расында да, лагерде қаратөңгилерди атыу тоқтады. Сонда да, илаж қанша? Гестапонның биринши буйрығында ақ неше мың адам қарап тұрып, октан ушты. Егедә жақсы теп тегіс атып қырылуудан Реймов себелли ярымы қалды. Ярымынан көби қырылды.

Буннан соң Концлагерде сап тартып тұрған аскерлердің қайтадан лагердің сыртына шығыуына буйрық болды. Сап тартып тұрған адамлар

да таркасты. Бүгін бул жердеги жыйналған аламлар әжайып түрли-түрли болған уақыялардың түуасы болды.

Автоматты бир тартқаннан қырылған өликлерди неміцлер машина менен кешке шекем тасып үлгере алмады. Сол күннің ертенине бул Концлагердің сапастырылатуғынлығы белгиди болады. Себеби, бул жердегі әсирге түскен барлық адамларды күни-түни тынбай бир жақларға тасыды. Сол күни ақ түнде Реймовтың бир өзін гестаповшылар машина менен келип алып кетти. Ол душпанның асығысында өз досты, сапер батальонының начальниги, Құдрет Қараматов пенен зордан-зорға хошласып үлгерди. Қыйын пайытларда дослардан айрылуы қандай қыйын, илажсыз айрылысты, қанша уақытқа ол белгисиз еді.

Хәммеге белгиди урым — бул апатшылық. Елди халықты хәр қыйлы ойламаған хәдийселерге дуушар етеди. Немецлер Аяпбергенди далада қурылған кең бир палатаға алып келди. Онда неміцлердин үш-төрт офицерлериниң отырғанлығына ол палатаға киргеннен-ақ көзи түсти. Алып келген адамлар Аяпбергенді олардың алдыларына алып келип тик тұрызды. Бул ойламаған уақыяларға капитан хайран. Отырғанлардан бир Офицер Аяпбергенге қарап оннан неміцшедег:

— Атыңыз ким? — деп сорады.

Аяпберген оның сораған сорауына түсинип тұрса да жууап бермеді.

Сорау берген офицер бираз Аяпбергенге қарап тұрып:

— Неге индмейсиз? Сизди неміц тилин жақсы биледи деген хабар бар. Дурыспа? — деп сорады.

— Ауа! Билемен — деп жууап берди Аяпберген.

— Боппы сол себелли сизди хұрмет қылып бул жерге алдырып отырмыз. Сиздей адамды концлагерде жатқарып қоймаймыз!

— Қөне берман маған жақын келши?! — деп ол өтиниш етті.

Аяпберген тұрған жеринен және бир атлап офицерге жақын келген болды.

— Исминиз ким? — деп ол бурынғы сорауын және қайталады.

— Аяпберген!

— Аяпберген! Солай ма?

— Солай!

— Қайсы жерденсиз?

— Қарақалпақстаннан!

Ол бул гәпке түсинбеди. Өз жолдасларына сизлер түсиндіңиз бе дегендей етип бир қарап қойды.

— Қайсы жерден дейсиз? — деп ол қайтарып сорады.

— Қарақалпақстаннан!

— Ол қайсы жерде? Советлер Союзында ма?
Немец офицери қасындағы офицерге қолын созып:
— Советлер союзының картасын маған бер? — деди оған.
Ол да оның қолына үлкен бір картаны ұсылатты. Ол алдына картаны жайып ашып Реймовқа:
Көне Қарақалпақ — деп қалғанын айта алмай — көрсете билесең бе? — деп ол Аяпбергенге қаралды.
Ол дәрхал ақ қолы менен картадан Қарақалпақстанды көрсетті.
Офицер картаға үңилип тұрды да:
— О! Өзбекстан!! — деди.
— Ая Өзбекстан! — деди — Реймов
— Өзбекстанға бір айдан соң немец солдатлары басып барады. Хәзир бизлер Россияны, пүткіл Кавказды жаулап алуымыз керек. Өзбекстан, Қазақстан бизлер ушын қыбын емес, — деди ол және:
— Совет Армиясында неше жыл хызмет еттіңиз, — деп соралы ол.
— Аяпберген ойланып турып, оған дурыслы жауап беруінің неге керегі бар деп ойлап оның сорауына қысқа:
— Бір жыл деп жауап берди.
— Армияда ким болып хызмет қылдың?
— Жай солдат
— Офицер болмадыңба?
— Жок!
— Немец тилин жақсы билесең? Қалай билесең?
— Мектепте оқыдым.
— Мектепте оқыдың?! — деп ол хайран қалған түр билдирип Аяпбергенге қарал турды.
— Ая
— Нешинши класс?
— Бесинши класс!
— Немец тили сизлерде мектепте өтиле ме?
— Өтеди! Бизлерде де шет тиллерди үйренеди.
— Ой! Отлично!
Усындай сөйлесип тұрғанда телефоннан офицерге бір жақлардан звонок болды.
— Келди... хәзир мен өзім сөйлесип атырман. Биледи. Әй жай солдат болған екен... Яқшы!! Яқшы!!! — деп телефоннан сөйлесип атты. Аяпберген немец офицеринин телефоннан сөйлесулеринин түрине қарап гәп өзи хаксында болып атырғанылығына дәрхал ақ түсинди.

Немец офицери телефонның трупкасын орнына қойып атырып басын бір сиккип-сиккип қойды. Және де Аяпбергенге:

— Кел отыр?! Сен ашта болған шығарсан?! — деп қасында тұрған және бір офицерге:

— Аұқат алып кел? — деп буйырды.

Ол кетип еди, бір миска билеон алып келип офицер отырған столдың ернегине қойды. Офицер:

— Аұқаттан мағанда алып кел? — деди оған.

Ол көп кешикпей оғанда бір миска билеон алып келип, оны тап офицердің алдына қойды.

— Қәне? Аұқат жейик?! Сиз аш болған болыуыңыз керек? — деди ол Аяпбергенге.

Соған шекем аұқат тасып жүрген офицер еки тарелкаға салып кесилген нанда алып келди. Қолындағы еки тарелка нанның біреуін өз офицеринин алдына мисканың қасына қойды. Біреуін Аяпбергенге өз алдына алып келип қойған мисканың қасына қойды.

Немец офицери Аяпбергенге қарал:

— Столға келип отыр? Аұқат же?! Мынаны сизге алып келип қойды — деп оған алдындағы билеоны бар мисканы көрсетті.

Аяпберген стулга отырды. Аұқатты ишиуге руқсат болғаннан кейин қасықты шеп қолына алды. Әдеп азғана шорпадан ұртылап көрди. Бундық барлық қыймылына қарап отырған немец офицери:

— Иш?! Иш тартынба?! — деди Аяпбергенге:

— Аяпбергеннин хакыйкатында да бір нәрсе жутқысы келип тұр.

Себеби алты, жети күннен берли хеш нәрсе жемеди. Аш екенлиги аш. Бір миска билеонды, тарелкадағы еки бөлек нанды хә демей ақ жеп қойды. Немец офицери өзине алып келип берген билеонды да ишпеди. Нанды да жемеди.

Немец офицери хызмет етип жүрген өз хызметкерин шақырды:

— Сиз мына солдатты моншаға ертип апарып жауындыр. Таза кийимдер менен кийиндир. Оннан кейин докторға апарып көрсет, — деп буйырды.

— Немец офицеринин буйрығынан кейин Аяпберген менен және бір хызмет етип жүрген немец офицерлері екеуі палатадан шығып кетти. Оны солдатлардың далаға қурылған үлкен палаталардағы моншасына апарды. Аяпбергенге де сол керек еди, ол жақсылап өзи жауынды. Ойламаған бундай қайыркомльксты көрип тұрған Аяпберген өзін алып жүрген офицерге:

— Өзинин өсип кеткен сақалларын көрсетип:

— Мынаны да кырып таслайк?! — деди ол. Хакыйкаттанда Аяпбергеннің көп күндерден берли сакал, шашлары да төртпицсиз өсип кеткен еди. Ол:

— Бопты! Хәзир оныда келистиремиз! — деди ол.

Моншадан шыққаннан соң таза кийимдер берил, Аяпбергенди тап немец солдатларындай кылып кийиндирди. Оннан кейин барып немец офицерлериниң урыс уақытларында өзлери менен алып жүрген шаштөрезканасы болуы керек, және бир палатаға барып совет офицериниң шаш сақалларын алдырды. Аяк колының тырнакларында алды. Оннан далаға шыққан соң, далада үлкен жүк машинасы келип тур екен. Соның кабинасынан Аяпбергенди мингизип оны бир жақларға жөнстип жиберди. Аяпберген өзіне ғамхорлык кылып жүрген офицерди қайтып көрмеді.

Машинаның кабинасына минген соң азғана тамақ ишип, шомылып шаш сақалларын алдырып адамға усап қалғанығына да қууанды. Ол кабинада шофёрдың қасында бираз буйғығып та алды. Ол оянып еди шофёр еле машинаны айдап киятырғанын көрди. Өзи де бираз жақсы болып қалыпты. Күн кеш болып та қалған екен. Көп жүргеннен соң машина бир жерге келип тоқтады. Шофёр Аяпбергенге:

— Түсемиз?! — деди. Екеуи машинадан түскеннен соң және шофер Аяпбергенге:

— Аўқатланамыз! — деди.

— Аяпбергенди ертип солдатлар аўқат жейтуғын асханаға екеуи келип кирди. Рейимовты отырғызып қойып шофёр өзи кетип асханадан биринши хәм еккинши аўқатларды подноса салып көтерип алып келип столға қойды. Бул жерде олар асықпал аўқатланды. Оннан кейин және ол жерден турып екеуи машинаға минип жүрип кетти. Аяпберген аўқат жеп, дем алып бираз жанланайын деди. Ол еккинши күнге қарап шофёр менен сөйлесті. Шофёр да солдат:

— Бизлер қайда барамыз? — деп сорады оннан Рейимов.

— Таллинге барамыз? — деп жуаып қайтарып шофёр Аяпбергенниң жүзине бир қарап қойды.

— Таллинге?!

— Аўа!

— Неге?

— Неге екенлигин мен қайдем билейин. Маған сизди бир жерге апарып тапсырып қайт деп буйрық берди. Мен сизди сол жерге апарып, тапсырып, және қайтып өз балимиме келиуим керек.

— Ол жер қандай жер?

— Мен достым, ол жердиң қандай жер екенлигин билмеймен. Сизди тапсыр деген жарге тапсыраман. Бизиң жумысымыз сол — деди шофер.

— Аяпберген өз ишинен, булда дурыс шығар деп пәмледі. Себеби, урыс дәуиринин хәмме уақыялары солдат ушын белгисиз. Солдат тек буйрықты орынлаушы адам. Бирик бир жақсы жери еки күннен берли шофёр екеуи мезгили менен аўқат жеп киятыр. Үшинши күнге қарағанда Таллин қаласына да кирип келди. Онша көп жүрмей ақ үлкен бир жайдың алдына келип тоқтады. Машина тоқтағаннан соң шофёр бир жерге кирип шықты. Ол уақытларда Аяпберген кабинада бир өзи отырып қалды. Шофёр көп кешикпей биреу менен иштен шықты. Шофёр Аяпберген тәретген машинаның кабинасына келип, кабинаны ашып Рейимовқа қысқа ғана:

— Түсин? — деди.

— Аяпберген машинадан түсти. Шофёр бул жерге алып келген жолдасы менен хабарластаптан, хәзир ғана жайдан өзи менен бирге шыққан адамға:

— Яқшы, болады! — деп соның менен хошласты да машинасына миниуге қайымласты. Буны көрип турған Рейимов өзинин келетуғын жерге келгенлигин түсинди. Енди не болатуғынлығы оған белгисиз. Машина холдланаман дегенис қасындағы жаңағы адам Рейимовқа:

— Жүрин?! — деди де өзи жайға кириуге мейимлесті. Аяпберген оның изине ерди. Үлкен жайдың дәлийзине екеуи бирге кирди. Және бир өкжиреге өтті. Оған кирген соң ол Аяпбергенди стулга отырғызды. Оннан кейин бул жерге келип алып, ол телефоннан бир жерлерге қоңырау қайла баслады. Қоңырау қылған жерлери менен азғана сөйлесті де ол Аяпбергенге:

— Жүриң? Жүр бул жерден кетемиз — деди.

— Екеуи есиктин алдына шыққаннан кейин ол адам Аяпбергенге:

— Азғана күтемиз! Машина келеди — деди қысқа ғана сөйлеп.

Көп кешикпей булар турған жерге жеңил бир машинада келди. Екеуи оған отырып қаланың иши менен бираз жүрди. Сөйтип бир жайдың алдына келип тоқтады. Аяпберген қалала машинада киятырып та, машина келип тоқтағаннан соң да дегерекке сер салып үлгерди. Жайдың алдына “Жауынгерлик командантура” деген жазыуға көзи түсти. Машинадан шығып екеуи ишке кирди. Бир жайда буларды граждандарша кийинген төрт-бес адам күтип алды. Олардың биреуи Аяпбергенге жақын келип, қолы менен алдырақ жүриуди нускап кел деп? — өтиниш етті. Аяпберген бир еки адам алдырақ жүрди. Оннан сон:

— Сиз фронтта қайсы жерде хызмет еттіңіз? — деп сорады ол Реймовтан.

— Ленинградтың қасында!

— О! — деп азғана иркілип, ол және сорауын дауам етті.

— Қандай полкте болдыңыз?

— Пияда әскерлер полкінде!

— Ол полкте ким болып хызмет еттіңіз?

— Жай солдат.

— Билимиңіз қандай?

— Орта.

— Немец тилинде де, орыс тилинде де еркин сөйлейсизбе?

Аяпберген оның бул сорауына азғана ойланып тұрып:

— Сөйлеймен! — деп жууап қайтарды.

— Онда мынадай — деп баслады гөпін Аяпберген менен сөйлесип турған адам.

— Жақында уллы Германия Советлер союзын толық жеңип алады. Хәзир бизлерди барлық фронт бойынша Советлер тоқозының халықларының өзлери қарсы алып атыр. Оған өзіннің де көзін жеткен шығар. Хәзир сен көрген Ленинград толық немецлер тәрешинен басып алынды. Ал, Москвада басып алынайын деп тур. Кавказ толық алынды. Енди тек Сталинград ғана қалды. Олда жақында аңсат алынады. Сиз жақын айларда Уллы Германияның еркин гражданы боласыз. Бизлерге де Германия жеген менен сизлердей адамлар керек. Соның ушын хәзирден баслап Уллы Германия ушын хызмет етип бересиз? Түсиники ме? — деп сорап қойды.

— Аяпбергеннің ол не хызмет деп сорағысы келип тұрды да сорамады. Себеби, оның ойынша душпанның хәзирги уақытта не онды хызмети болар дейсен деп ойлады ол.

Аяпберген менен сөйлесип тұрған граждан кийимінде кийінген. Ол Аяпбергенге айтар гөшлерин айтып болып бир нөрселерди отырап қағазға жаза баслады. Оның барлық хөрекетлерин Реймов бақлау менен болды. Ол адамнан басқа бул жайда және де үш-төрт адамлар бар. Бирак, олар жайда өз ислери менен бөнт.

Ол жазыу жұмыстарын пткерип болып, басын көтерип Аяпбергенге және қарап тұрып:

— Сизди өлимнен азат еттик. Буны өзиниз түсинерсиз елс. Көрдінгөй, сен қамалған концлагерьде нешеше мың адамлар хәзир алған өлнит атыр. Ал, сиз немец тилин хүрмет еткеннің ушын сизди уллы Германияға

хызмет етиуге алып атырмыз. Соның ушын сиз бүгін Берлинге кетесиз! Ол жерде сизге жұмыс береди, — деп болып отырғандардан бйреуине:

— Буны бүгін Берлинге кетиуге таярлаң?! — деп буйырды.

Буннан кейін Реймовтың өзинен келисим алмастан ақ, оны тап сол жерде еки адамға тапсырды. Оның ендиги төгдирлери солар менен болады.

Сол күни түсте Аяпберген сол жерде медосмотрдан өтті. Түстен кейін сомолет пенен Берлинге ушты. Берлинде тийисли жерлерге оны апарып тапсырып қайтыуға буның қасына жанадан еки адам қосты. Хәмме нәрсе көп күнлерден берли Реймов ушын шешилмес жумбак еди. Ол Берлинге келгеннен кейін барлығы белгили болды.

Урыс дәуирлери. Немецлер урыс уақытларында европаның хеш жеринде Россия жериндегилей қатты қарсыласқан сауашларды көрмеген еди. Сол ушын урысты тезлетіу, урысты жеңилестиріу, урыста жеңисти Вермахт пайдасына шешіу ушын хәр түрли усылларды қолланыуға урыстың басынан мәжүр болғанлығы рас. Россия менен урыстың биринши жылы ақ немецлер СССР ға хәм иштен сырттан топылыстын жойбарларын ислеген еди. Солардың бири Берлинде СССР ға қарсы үш айлық дым қысқа мүддетли шпионлық курс шөлкемлестирилди. Оғанда мүмкиншилги болғанша совет адамларының өзлеринен адам таярлау олар ушын қолайлыдай еди. Немецлер усы курста Аяпберген Реймовты таярлау ақыла мууалық деп ойлады. Себеби өткен сапарғы Концлагерьдеги оның дәлилдеп көп адамларды өлимнен аман алып қалыуы пүткили Вермахтты хайран қалдырған еди. Бул Концлагерьдеги хабар Германияның арқасынан құбласына, батысынан шығысына шекем тез тараған еди. Оның үстине немец тилин жақсы билиуи Аяпбергенди бул үш айлық қысқа мүддетли СССР ға қарсы шөлкемлескен шпионлар мектебине алып келген еди.

Бул курске келгеннен кейін Реймов барлық мәселени түсинди. Ол әуелги күнлери СССРға қарсы шпионлық курс дегенде өлнит кетсе де буннан бас тартпақшы болып көрди. Бул хәққында жүдө көп ойланды да. Ол сырт елде жападан жалғыз қыйналған уақытларында Концлагерьде бирге болған кәдирдан досты Кулрет оның көз алдында қайта-қайта еслеседи. Хәтген, усы пайытларда қасымда сол болғанда ма деп ол тебренди. Ол досты баяғы Концлагерьдеги жаман уақыядан аман қалғанлығын ол анық көрди. Бирак, Реймовты немец полицияларының ол жерден тез алып кетиулеринен екеуінің қайтып ушырасыуы нссип дийлар етпеди. Ол достынан Аяпберген айра түсип қалды, енди ол досты буның хәзир қасында жоқ. Бир өзи көп қыйланды, Көп ойланды. Көп

ойланыудан соң барып мынадай жуумакка келди. Халықта көп нәрсенің акырын күт деген гәп бар. Мейли, мен бул жерде булар менен карсыласып өлип кеткеннен еле не болар екен, соны да күтип көрейин. Булар не қылса да, мен хәмме уақытларда өз Уатанымның улыман, өз халкымның перзентимен. Мен хеш уақытларда Уатаныма қыянет қылмайман. Уатанымды сатпайман. Мейли мені душман қылып елиме қайтарған-ақ бола берсин. Мен елиме жетсем, елимди көрсем болды. Аяғым өз Уатанымның жерине тийсе болды, хәмме уақытларда көзим жумылғанша өз Уатанымның перзентік буршын қалай орыншауды өзим билемен. Сол ушын бул курста оқый берейин. Бәлким бул исте жүрип те өз елиме көп пайда келтирермен, — деген шешимге келди ол.

Реймов СССР ға қарсы қысқа мүддетлі шпионлық курста оқығау түсті. Оны демде ақ питкерди. Ол информация жыйнаушы хәм елде адамлар арасында терис үгіт-нәсият жүргізушісі қәнигеликти питкерип шықты. Дәрхал бир топар ашамлар менен Аяпбергенди немешлердин Таллиндегі СССРға қарсы шпионлар жиберіушісі белимине жөнелтти. Ол Таллинде үш күн болғаннан соң Аяпбергенди баслық қылып бир информатор, — ол өзи, бир радист таратыушы, бир байланысшы үшеуін 1941-жылы декабр айының басында Москва қаласының шегарасына дейин таңның алдында өткерип салып қайтты. Бул жерлерге фронт линиялары узақ еди. Буларда шәртли келисим хәм хәптенин екінши күни хәм бесинши күнлери Москва уақты менен саат тоғыз ярымларда Таллиндеги информация жыйнаушы белгитли орайға хабар берип хәм хабар алып туруылары керек болды. Және де булар Москваға жеткеннен соң турақтайтуғын жер белгитли болды. Солай етип, Реймов үш адам болып белгитли орайдың арнаулы тапсырмасы менен СССР жерине кирди. Москва областының қарамағына да өтти. Еңди буларға үлкен көүйп жок еди. Раймовтың қасындағы бир жолдасы еврей Молдавиядан, екіншиси Латыш Таллиннің өзинен, — ол буннан бурын СССР да уақытларында бир нешше сапар Москвада болған. Үшеуиде немец хәм орас тиллерин айрықша биледи. Және де үшеуиде бурынғы совет граждандары. Үшеуиде совет паспорты хәм мол қылып совет пуллары менен төмийнленген.

1941-жылдың декабрь айы қатты сууық болды. Тоғайдың арасы бөлбуардан жатқан қар. Түп дегенінде аузыңнан түпирик жерге түспейди. Бирақ, СССР ға айрықша тапсырма менен қиятырған бул мийманлар тон менен, тоғай торесиниң байпақ, малакайлары менен жылы киийндрилген. Хәтте, оларды сууық албарта, ишетуғын беленин қыздыратуғын жоқары градуслы совет спиртлери де бар.

Буларды шығарып салған жолдасларының ситгеулері бойынша тоғай иши менен бир күн жол жүрди. Кеште бир ауылға жетип қонақ болды. Бурыннан бул ауылға тоғай қорыушылар келип кетиуи қонау дәстүр еди. Соның ушын буларды ерси көретуғын бул ауылда адам жок. Бул арқайынлықлар да еркинликлер де оларды бул жақларға қарап шығарып салған досларының көрсетіулері еди. Себеби, орыс тоғайын қорыушылар бул ауылда көп рет қонақта болып тұратуғын қусайды. Азанда ол ауылдан ауыл адамлары менен арбалы үшеуи де Москваға қарап жөнелди. Тап үшеуи кешке Москваға да келди. Бул күни қалаға кире алмай кеште қаланың шетиндеги және бир адамлардың үйлеринде үшеуи түнеп шықты. Азанда Москваға баратуғын поезд жол жақын екен, поэзма шығып Москваға қалыға келди. Қалада паналауға тийисли дослары ситлеме берген көүйсиз деп есапланған белгиленген жерге келип үлгерди. Мийманларды үй ийеси жақсы қабыл етти.

Реймов Москваға жеткенлигине ишинен шын мәнисте ырза еди. Ол Москваның хәмме жерлерин биледи. Москваға бурын талай рет келген. Бул қалада талай рет болған. Ол бир өзи түсте қалаға шықты Арбат 5 ке келди. Ол ауыздағы часовойға Алексеевке Германиядан Берлиннен адам келгенлигин оған хабарланғыз? Мени ол қабыл етсин?! — деп өтиниш етти.

Бул хабарды часовой Алексеевке тез жеткерди.

Иштен келген мийманды көриу ушын сыртқа адам шықты. Ол Реймовты алып ишке кирди. Оны тууры Алексеевтиң алдына апарды. Немешлерге әсирге түскен 41-полктин командирин Василий Андреевич өз орнында тик турып қабыл етти. Реймов: Василий Андреевичтин СССР да арнаулы оперативлик жауынгерлик топарды басқарыу комитетиниң баслығы екенлигин бурыннан билетуғын еди. Капитан ол кисини бурын көрмеген еди. Ол оған өзиниң Ленинград қаласының қасындағы Шеллессбург крепосты қасындағы 41-полктин командири капитан Аяпберген Реймов екенлигин билдирди. Немешлерге әсир болып түсип, Берлинде үш ай шпионлық курсты питкерип, қасыма еки адамды ертип Москваға шпион болып бүгин келип жеткенлигин Алексеевке қысқа хабарлады.

Алексеев:

— Жаналық! — деди сестин шығарып және де оны айырықша кабинетке алып туруыды адамларына буйрық етти. Реймов өзиниң усы қысқа хабарынан кейин басқа жайға шықты. Көп кешикпей капитан менен сөйлесуіге арнаулы адамлар келди. Аяпберген оларға бар болған тарийхты жасырмай баянлап берди. Ол гәпниң акырында: Минне мен

бир күн өткермей сизің алдыңызға келдім. Мейли жазаланлар?! Мейли камаңлар?! Мейли мени атыңлар?! Мен душпан қолында концлагерде жатып өлгеннен өлсемде, өз жерімнің, өз Уатанымның топырағына келип көмілейін — деп келдім — деп гәпін тауысты қапштан.

Рейимовтың баянлауы бойынша кеште оның СССРға бирге келген мийманларды және де хәмме уақытларда шақырылмаған қонақларға қайырмақлық қылып турған Москвадағы үй ийелерін де қолға алды.

Сол күни кешки саат он бирде капитан Аялберген Рейимовты бурынғы 41-полктің командири Василий Васильевич Орлов пенен ушыртарды. Сауаш пайытларында барлық ериксіз болған уақытлар хәм соңғы жауынгерлік арнаулы ишкер бөлімине көрсеткен хызметлерін есапка алып, капитан Рейимовке барлық ислери ушын кеширин берилди. Және де оны Орайлық әскерий бөлімнің қарамағындағы жауынгерлік айрықша, ислер бойынша жууапкерли жұмысқа орналастырады. Ол өз тилегі менен Москвада қалды. Бірақ капитан Аялберген Рейимовтың қууанышы узаққа созылмады. Еки хәптеден кейин-ақ 1942-жылғы СССР Министрлер советиниң «Уатан сатқындары» тууралы қарарына муапық капитан Рейимов 1941-жылы сентябрьде немеслерге әсирге түскени, немец концлагеринде болғанлығы, және де шпионлық қылып өз Уатанына арнаулы тапсырмалар менен келгенлиги себепли бурынғы 41-полктің командири Рейимов Аялберген өмирлик қамаққа алынды. 1942-жылдың басынан баслап Аялберген енди Сибирьде коммунистлер дүзген концлагерде азаплы өмирлерин өткеріуін баслады.

Он тоғыз жылдан кейин 1961-жылы Аялберген қамақтан азат болып өз еліне Қарақалпақстанға келди. Ол ендиги өмирлериниң өз туған топырағы Қарақалпақстанда өз өмириниң соңғы демлеринде жасап атырғанлығына ырза еди. Бизлер бул тарийхты оннан қайта-қайта жалынып сорағанмызда да, ол меннен өткен тарийхый өмирлерим хәққында сорамаңлар?! Мен өмиримнің көп бөлігін өмир менен өжел арасында өткердим. Ал, мен енди ғана несийп етсе, өлгенде де ана топырағымда жатарман деп үмітленмен хәм соны ойлап қууанышлы да жасайман деген еди Аялберген Рейимов.

МАЗМУНЫ

Бөрха ауылымды сағынаман	3
Жылқыманның гәпи	6
Басыу болғанда	10
Бизің Әбекен	17
Студентлер пахта териминде, жәрдемде	20
Машақатлы өмирлер	28
Өз үйиң өзиндикиндей емес	35
Қолайсыз шешимлер, хәр қыйлы тарийхый тәғдирлер	44
Қасарысуу	61
Елти ийшан пана излеп жууырды	70
Ауылдағы ашық халық суды	84
Елти өзине пана тапты	94
Хажы өз топырағында қалыуды шешти	107
Хажы және перзентли болды	112
Хажының шанаарағы жаңа өмирге араласажак	119
Елтиге жаңа өмирдин машқалалары аз болмады	125
Өмир хәм өжел арасында	129

А. Пахратдинов

ГҮРРИҢЛЕР ҲӘМ ПОВЕСТЬЛЕР

«Билим» баспасы
Нөкис — 2012

Редакторы *З. Өсербаева*
Көрк редакторы *И. Сержанов*
Тех. редакторы *З. Алламурастов*
Операторы *Қ. Атабаев*

Лицензия: Ал № 108, берилген ўақты 2008-жыл 15-июль.
Мүддети 5 жыл.

Оригинал-макеттен басыўға руксат етилген ўақты 06.12.2012 Форматы
60x84 ¹/₁₆. Тип «Timis» гарнитурасы. Кегл 10. Офсет усылында басылды. Көлеми
11,25 б.т. 10,46 шәргли б.т. 10,88 есап б.т. Нускасы 1000 дана. Буйыртпа №В-00

«Билим» баспасы. 230100. Нөкис қаласы,
Қарақалпақстан көшеси, 9.

«FARMA PRINT NUKUS» ЖШЖ типографиясында басылды. Мәнзили:
Нөкис қаласы, А.Досназаров көшеси, 18-жай.